CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WOR
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
KASHI PANDIT SAMAJ.

॥ श्रीः ॥

शब्दकौस्तुभः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचितः ।

SHABDAKOUSTUBHA

BY
PANDIT BHATTOJEE DEEKSHIT
EDITED AND REVISED
BY
PANDIT RAMA KRISHNA SHASTRI
ALIAS TATYA SHASTRI PATWARDHANA
Professor Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULAS II

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT.
BENARES:
AGENT—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PRINTED AT THE RAJ-RAJESHWARI PRESS
AND
CHANDRAPRABHA PRESS COMPANY LIMITED.

1898.

गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङित् । गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परे ञ्णि-तः प्रत्यया ङिद्वत्स्युः ॥ अध्यगीष्ट। विभाषालुङ्लृङोरितीको गाङ् । इह विशेषणार्थ एव हि गाङादेशे ङकार इति गाङ्-लिटीति सूत्रे वक्ष्यते । कुटिता । कुटितुम् । अञ्णित्किम् । कोटः । घञ् । चुकोट । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । एतच्च षष्ठे लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये पठितमपि सन्दर्भ-शुद्ध्यर्थं वृत्तिकृतेह पठितम् । तुदादिगणे कुटादिभ्यः प्राक् पठितस्य व्यचेः कुटादित्वं वार्तिकेनातिदिश्यते । विचितुम् । विचिता । अनसि किम् । उरुव्यचाः । अत्र हरदत्तः । अनसीति पर्युदासात्कृत्स्वेवेदम् । तेनेह न । विव्याचिथ । अ-व्याचीत् । अव्यचीत् । केचित्तु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य थला-दिष्वपि ङित्त्वमाहुः । तत्तु वाक्यभेदादसमर्थसमासाच्चायु-क्तमिति माधवादयः । अथ कथं लिखितुं स्वयमेव लिखिष्यते इति । अत्र दुर्घटादयः, कण्वादिभ्य इत्यत्रेव षष्ठीतत्पुरुषबहु-व्रीह्योः सहविवक्षया बहुव्रीहिशेषोयम् कुटादिभ्य इति । तेन लिखेरपि कुटस्यादितयात्र सङ्ग्रह इति । तन्न । शकुनिष्वा-लेखनइति सौत्रप्रयोगविरोधापत्तेः । रलोव्युपधा, दीश्वरेतो-सुनित्यत्र वृत्तिग्रन्थविरोधाच्च । तत्र हि लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिषति लिलेखिषति विलेखितुमिति प्रदर्शितम् । तस्मा-त्संज्ञापूर्वकतया समाधेयमिति हरदत्तः । कथं चुकुटिषतीति सनो ङित्त्वाद्यङन्तादिव तङ्प्रसङ्गात् । नैवम् । उपदेशग्रहणा-नुवृत्त्योपदेशे यो ङित्तदन्तादात्मनेपदमिति व्याख्यानात् ॥

विज इट् ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङित्स्यात् । उद्वि-जितुम् । इट् किम् ॥ उद्वेजनम् । इह वृद्धिर्यस्येतिसूत्रान्मण्डूक-प्लुत्या यस्यादिरित्यनुवर्तते तेनेडादिः प्रत्ययो लभ्यते न तु-

स्मैकवचनमिट् । तथाहि सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यात् । ओ-विजीभयचलनयोरिति विजिरिह गृह्यते न तु पृथग्भावार्थ इ-रित् तस्यानिट्कत्वादिति हरदत्तः । न च क्रादिनियमाल्लिटीट् संभवत्येवेति वाच्यम् । तत्र किन्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भा-वः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । विवेजिथेति थलीट्सम्भवात् । त-त्र च किन्त्वेन गतार्थत्वादिति तस्य भावः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । पिन्त्वेन कित्त्वाभावात् । तस्मात्कुटादिसाहचर्यात्तु-दादेरेव ग्रहणं न तु जुहोत्यादेरिति बोध्यम् । नन्वेवं रुधादेर-पि ङित्त्वाद्वृद्धिजितेत्याद्युदाहरता माधवेन सह विरोध इति चे,त्तर्हि व्याख्यानादेव जुहोत्यादेरग्रहणमित्यस्तु । हरदत्तोक्ति-स्तु दुष्टैवेति दिक् ॥

विभाषोर्णोः ॥अस्मादिडादिप्रत्ययो ङिद्वा स्यात् ।ऊर्णुविता ऊर्णविता । इडिति किम् । ऊर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित्॥ अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात्। विनुतः। इ-ह परत्र परशब्दप्रयोगात्कल्प्यमानो वतिः सप्तम्यन्तान्न कल्प्यो ङि-तीव ङिद्वदिति। तथासति प्रतियोगिनि सप्तमीप्रसङ्गात्,सार्वधातुके ऽपितीति । पूर्वत्राप्येवमेव अङ्गितीति । इटीति च । सप्तमी स्यात् । श्रूयते तु सर्वत्र प्रथमा । तस्मात्तृतीयान्तादेव वतिर्ङि-ता तुल्यं ङिद्वदिति । अत एव पचेते इत्यादौ ङितो यत्कार्य-मातोङित इतीय् सोपि भवति । नन्वेवं यादम्पतीसमनसा सु-नुत इत्यत्र तास्यनुदात्तेन्ङिदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादि-ति चेन्न । उपदेशग्रहणस्योभयसम्बन्धेन ङिदुपदेशाददुपदेशा-च्चेति षाष्ठभाष्ये व्याख्यातत्वात् । अन्हिङोरिति पर्युदासे-नोपदेशे ङकारवतो ग्रहणाद्वा । सप्तम्यन्ताद्वतिरित्येव परः षा-ष्ठवृत्तिग्रन्थस्त्वापातत इत्येष निष्कर्षः । अत्र पिच्च ङिन्न ङिच्च

पिन्न भवतीति वाक्यार्थद्वयं क्ङितिचेति सूत्रे वर्णितस्माभिः । भाष्ये तु हलश्नः शानजिति सूत्रे स्थितमेतत् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ असंयोगात्परोपिल्लिट् कित् स्यात् । निन्यतुः बिभिदतुः । अपित्किम् । बिभेद । असंयोगात्किम् । सस्रंसे । ङित्त्वे प्रकृते कित्करणं यजादीनां कितीति सम्प्रसारणार्थम् । ईजतुः ईजुः । पूर्वत्रापि कित्त्वं कुतो न कृतमि चेत्, वक्तो वक्य इत्यत्र सम्प्रसारणापत्तेः । जागृतः जाग्रतीत्यत्र गुणापत्तेश्च । ङित्त्वे तु वच्यादीनां कितीत्युक्तेर्न सम्प्रसारणम् । अजाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासान्न गुणः । ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । कित्त्वस्यावकाशः ईजतुः ईजुः । गुणस्यावकाशः चेतति वर्त्तते ववृधे इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधात्कित्त्वम् ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ आभ्यां लिट् कित्स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम्, पुत्रईधे अथर्वणः । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेस्तु पिदर्थम् । इन्धीत्युच्चारणार्थेनेकारेण निर्देशः । सुट्तिथोरिति वत् । नत्विकृशितपाविती का, नलोपापत्तेः । अत्र वार्तिकम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवोवुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति । अयमर्थः, इन्धेर्भाषायामिजादेश्चेत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु अमन्त्रइति प्रतिषेधाद्यद्यप्याम्नास्ति तथापि छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्त्वात्समीधे इति नलोपः । श्नमभावस्त्वार्धधातुकत्वात् । व्यत्ययाद्वाभुवोपि वुङ् नित्यत्वादेव गुणवृद्धी बाधिष्यते । न च शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि लक्ष्यानुरोधान्नित्यत्वस्याश्रयणात् । शब्दान्तरप्राप्त्या स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या चानित्यतायाः सिद्धान्ते ब-

हुधा त्यक्तत्वात् । एषैव सूत्रकृतोपि गतिः बभूवेत्यत्र वृद्धेरनिग्लक्षणतया क्ङितिचेति निषेधासम्भवेन वुको नित्यताया एव शरणीकरणीयत्वात् । न च कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेधः । अहं बभूवेत्यत्र णित्वाभावपक्षे तथा थलि चरितार्थत्वात् । अत एव यङ्लुकि णल्थलोर्बभूव बोभूविथेति नित्यत्वाद्वुकि सिद्धम् । न हि तत्र कित्त्वं प्राप्नोति श्तिपा निर्देशात् । तस्मादेतत्सूत्रं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । अत्र काशिका, श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वक्तव्यमिति । यद्यप्येतदिह सूत्रे भाष्ये नास्ति तथापि मणीवादेर्नेति वन्नाप्रामाणिकम् । तथा चात एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रति नलोपस्याभीयत्वेनासिद्धौ सत्यां दम्भेश्चेतिवार्तिकमारब्धम् । आभात्सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्छसोरल्लोप इति तपरकरणेनानित्यत्वाद्वा नेदं वार्तिकमावश्यकमिति तु षष्ठे वक्ष्यते । तथा सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानमिति वार्तिकस्य भाष्यकृता परिषस्वजइत्युदाहरणं दत्तम् । प्रयुज्यते च । तमिन्दुः परिषस्वजइति । एतच्च कित्त्वं पिदर्थमपिदर्थं चेति सुधाकरः । अपिदर्थमेवेति न्यासकारात्त्रेयादयः । हरदत्तस्तु सन्दिदेह । वस्तुतस्तु न्यासाद्युक्तमेव ज्यायः इह वृत्तौ षाष्ठभाष्ये चापित एवोदाहृतत्वात् । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे श्रेथतुः श्रेथुः । ग्रेथतुः ग्रेथुः । देभतुः देभुः । सस्वजे । सस्वजाते । केचित्तु श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां वेति पठन्तः कित्वं विकल्पयन्तीति हरदत्तमाधवौ । तन्मते ददम्भतुः शश्रन्थतुरित्याद्यपि । सुधाकरमते तु णल्यपि श्रेथग्रेथदेभेति । स्यादेतत् । सर्वमतेषु श्रेथतुर्ग्रन्थतुरित्यादि दुर्लभम् । सस्वजइतिवत्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादिति चेत् । सत्यम् । अत एव एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्या-

त्रिति हरदत्तः । अत्र मूलं मृग्यम् । तथा सुधाकरमते श्रथिथ, न्यसादिमते शश्रन्थिथेति वदतो माधवस्याप्युक्तौ मूलं मृग्यम् । कित्त्वे विप्रतिपत्तावपि थलि चसेटीत्यस्याप्राप्तेरविशेषात् । तथा नलोपस्यासिद्धत्वादेत्वाप्राप्तौ वचनमिति माधवोक्तिरपि शिथिलमूला । श्रन्थेतिप्राग्भागे संयोगसत्त्वाद्ग्रन्थेरादेशादित्वाच्चैत्वाप्राप्तेरुद्भटतया नलोपसिद्धत्वासिद्धत्वविचारस्य काकदन्तपरीक्षाप्रायत्वादिति दिक् । कौमाराणां तु सर्वमिदं सूत्रारूढम् । तथा च शर्ववर्मणा सूत्रितम् । अनिदनुबन्धानामगुणेनुषङ्गलोपः । परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामिति । अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् । थलि च सेटि । तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां चेति । अत्र निरनुषङ्गैः साहचर्याच्छश्रन्थिथेत्यादीति दुर्गसिंहः । एवं स्थिते दम्भेश्चेति वार्तिकभाष्ययोः सामान्यापेक्षज्ञापकतामाश्रित्य दम्भिप्रभृतीनामन्यत्रोक्तं पाणिनीयेपीष्टमिति कथञ्चित्समर्थनीयम् ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ गुधकुषक्लिशिभ्यः क्त्वो रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते इतरेभ्यो नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । वसतिक्षुधोरितीट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छस्संश्च ॥ एभ्यस्संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुदविदमुषाणां रलोव्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेस्तु विध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छ्योस्तु सन्नर्थम् । तावतैव चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियामकं स्यादिति न शङ्कनीयम् । रुदित्वा । रुरुदिषति । विदित्वा । विविदिषति । मुषित्वा । मुमुषिषति । गृहीत्वा । जिघृक्षति । सुप्त्वा । सुषुप्सति ।

पृष्ट्वा । पिपृच्छिषति । कित्वाद्ग्रहादीनां सम्प्रसारणं किरश्च-पञ्चभ्य इति प्रच्छेः सन इट् ॥

इको झल् ॥ इकः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । ननु चिस्तुकृञ्भ्यः सनि कृते गुणं बाधित्वाज्झनेति दीर्घोस्तु किं कित्त्वेन । न च पिपविषतीत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकस्यक्वीति सूत्राज्झलनुवृत्त्या झलादौ सनि दीर्घविधानात् । न चेह गुणमिव ज्ञीप्सतीत्यत्र णिलोपमप्यविशेषाद्दीर्घो बाधेत । किन्त्वे तु सति चिचीषतीत्यादौ कृतार्थो दीर्घो ज्ञीप्सतीत्यत्र परत्वाण्णिलोपेन बाध्यतइति वाच्यम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्य गुणापवादत्वात् । न च पुरस्तादपवादन्यायेन णिलोप एव बाध्य इति भ्रमितव्यम् । उभयापवादतासंभावनायामेव तदवतारात् । इह तु णिलोपेन सह येन नाप्राप्तिविरहात् । न च बाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपबाधो दुर्वार इति वाच्यम् । स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति निर्देशालक्ष्यानुरोधाच्चेह बाध्यविशेषचिन्ताया एव युक्तत्वात् । न च कुटादौ गु पुरीषोत्सर्गे धुगतिस्थैर्ययोरिति पाठाज्जुगूषति दुधूषतीत्यत्र कृतार्थो दीर्घः परेण गुणेन बाध्येतेति वाच्यम् । उहनेति वक्तव्ये अज्झनेति प्रत्याहारग्रहणस्य निरवकाशत्वात् । न च गमेरिङादेशस्येति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं तन्त्रादिना सम्भवव्यभिचाराभ्यां गमेरचा विशेषयिष्यमाणत्वादज्ग्रहणसार्थक्यं शङ्क्यम् । एवं हि उतो दीर्घ इत्युक्त्वा इङ्हनोरिति सूत्रयेत् । इणिकोरादेशस्यापि ग्रहणमिति पक्षेपीहनोरिति ब्रूयात् । हना साहचर्याच्चेधातुरेव ग्रहीष्यते न त्विवर्णान्तः । यथान्यासपाठेपि हनिसाहचर्याल्लुग्विकरणस्यादेशगमेर्ग्रहणसम्भवाच्च ।

तस्माद्दीर्घविधिना गुणबाधात्किं कित्त्वेनेति । उच्यते । उत्तरार्थमवश्यमिकोझलिति कर्तव्यम् । योगविभागः किमर्थ इति परमवशिष्यते । तत्राज्ग्रहणसामर्थ्यस्य शीष्वमान इत्यादेर्ज्ञापकस्य च पर्यालोचनाक्लेशपरिहारार्थं लक्षणैकचक्षुषो बाध्यसामान्यचिन्ताभ्रमं वारयितुं योगविभाग इति निष्कर्षः । वार्त्तिकं तु यथाश्रुताभिप्रायकम् । तद्यथा, इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ अस्यार्थः । इक उत्तरस्य सनः कित्त्वं विधीयते गुणो मा भूदित्येतमर्थम् । दूषयति । दीर्घारम्भादिति । गुणो न भविष्यतीति शेषः । आरम्भबाद्याह । कृते भवेदिति । अयं भावः । सनिमीमेत्यत्र मीग्रहणेन मिनोतिमपि ग्राहयित्वा दीर्घः कृतार्थ इति चिचीषतीत्यादौ कृतेपि दीर्घे गुणः स्यात् । दूषयति । अनर्थकं त्विति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेषान्माग्रहणेनैव मिनोतिमीनात्योरपि सिद्धे मीग्रहणं तत्र मास्तु । तथा च दीर्घविधानं न कृतार्थमिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वेषु दीर्घः प्रवर्त्तताम्, न तु दीर्घेषु । अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ततश्च बुभूषतीत्यादौ गुणः प्रसज्यतएवेत्यर्थः । दूषयति । सामर्थ्यादिति । गुणनिवृत्तिरूपप्रयोजनसद्भावाद्दीर्घाणां दीर्घैर्भाव्यमेव, मोराजीतिवदिति भावः । न चैवं दीर्घेण गुणस्येव ऋदित्त्वस्यापि बाधः स्यात्तथा च चिकीर्षतीति न सिध्येदत आह । ऋदित्त्वमिति । यं विधिं प्रतीति न्यायाद् गुण एव बाध्यो न तु ऋदित्त्वमित्यर्थः । ननु तितीर्षतीत्यादौ तर्हि इत्वं बाध्यतां, तत्राह । दीर्घाणामिति । इत्वोत्वयो-

र्हि गुणवृद्धी परत्वाद्बाधिके । ततश्चाञ्जनेति दीर्घेण गुणबाधे सत्ये-वेत्वं लभ्यं न तु ततः प्राक् । एवं च यस्य तु विधेरित्यंशो ह्रस्वइव दीर्घेष्वविशिष्ट इति भावः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह । णिलोपस्त्विति ॥

हलन्ताच्च ॥ कर्मधारयोयम् । अन्तशब्दः समीपे परभूते वर्तमानो विशेषणमपि निपातनात्पूर्वनिपतितः । इक इति पञ्चम्यन्तमपीह षष्ठ्या विपरिणम्यते तत्सापेक्षोप्यन्तशब्दो नित्यसापेक्षत्वात्समस्यते । इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । बिभित्सति । इकः किं । यियक्षते । झल् किम् । विवर्धिषते । कथं धिप्सतीति, हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमित्युपपादितं निपातएकाजिति सूत्रे ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् तिङ्परःसिचेत्येतौ कितौ स्तः । भित्सीष्ट । अभित्त । इकः किम् । यक्षीष्ट अयष्ट । सम्प्रसारणं मा भूत् । आत्मनेपदेष्विति किम् । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । अकितीत्युक्तेरम् न स्यात् । सिच एवेदं विशेषणं नतु लिङो ऽसम्भवात् । झलन्तुवृत्त्यैव लिङः परस्मैपदस्य व्यावर्तितत्वाच्च । हलः किम् । चेषीष्ट । अचेष्ट । झल् किम् । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट ॥

उश्च ॥ ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । कृषीष्ट । अकृत । झलादौ किम् । वरिषीष्ट । अवरिष्ट । लिङ्सिचोरितीद् । तङि किम् । अकार्षीत् । ऋ इति वर्णग्रहणं व्याप्तिन्यायात् ॥

वा गमः ॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्सीष्ट । सङ्गंसीष्ट । समगत । समगंस्त । कित्त्वपक्षे ऽनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

हनः सिच् ॥ हन्तेः परः सिच् कित्स्यात् । आहत । आहसाताम् । आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । यद्यपि सिजन्तस्याङ्गस्यात्मनेपदं ङित्परमस्तीत्यनिदितामित्येव सिद्धं तथापि सिजन्तस्योपधालोपो नेति ज्ञापनार्थमिदन्तेनामंस्तेत्यादि सिद्धम् । न चानिदितामिति पर्युदासः शङ्क्यः । सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वात् । अन्यथा नुमापत्तेः । न च धातुग्रहणेन तद्व्युदासः । धातुग्रहणमुपदेशे नुम्प्रवृत्त्यर्थमिति कुण्डा हुण्डेत्यादिसिद्धये भाष्यएव वक्ष्यमाणत्वात् । न च तासेर्व्यावृत्तये तत् । तत्रापीकारस्योच्चारणार्थत्वात् । न चैवं मन्ता हन्तेत्यादावात्मनेपदे उपधालोपापत्तिः । आभीयस्य तासेष्टिलोपस्यासिद्धत्वात् । आभात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे तु विकरणप्रयुक्तमुपधात्वमाश्रित्य लोपो नेति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा मन्ता हन्तेति साध्यताम् । नन्वाहतेत्यत्रातो लोपं व्यावर्तयितुं समानाश्रयत्वप्रयुक्ता ऽसिद्धतापेक्ष्यते , सा च सिचः कित्त्वं विना न निर्वहतीति कथं ज्ञापकतेति चेन्न । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यानादेव लोपाप्रवृत्तेः । जयादित्यस्तु सिच्तास्योरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्याह । तन्मते धातुग्रहणस्य तद्व्यावृत्त्या कृतार्थत्वान्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वचनमेव शरणीकरणीयमिति दिक् । यद्यपीह लिङ्सिचावित्यनुवृत्त्या सिद्धं तथाप्युत्तरार्थमवश्यकर्तव्यं सिज्ग्रहणं स्पष्टत्वार्थमिहैव कृतम् । अन्यथा हि लिङि वधादेशो नित्यः घानिषीष्टेति चिण्वदिटि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या वधादेशाभावेपि अज्झलादित्वान्न कित्त्वमित्यादि व्युत्पादनीयं स्यात् ॥

यमो गन्धने ॥ सूचनार्थाद्यमेः सिच् कित्स्यात् । उदाय-

त। उदायसाताम्। उदायसत। धातूनामनेकार्थत्वात्सूचनेत्र यमिर्वर्त्तते। तच्च परदोषाविष्करणम्। आङोयमहन इत्यात्मनेपदं धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वात्। सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः। गन्धने किम्। उदायंस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः। स्वाङ्गकर्मकत्वात्तङ्। उदायंस्त कूपाद्रज्जुम्। उद्धृतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेपि समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थइत्यात्मनेपदम्॥

विभाषोपयमने॥ यमेः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे। रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा। उदवोढेत्यर्थः। उपाद्यमः स्वकरणइति तङ्। गन्धनाङ्गे तूपयमने पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं कित्त्वमिति नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्ये स्थितम्॥

स्थाघ्वोरिच्च॥ अनयोरिदादेशः स्यात्सिच्च कित्स्यात्॥ उपास्थित। उपास्थिषाताम्। उपास्थिषत। उपान्मन्त्रकरणे अकर्मकाच्चेति तङ्। घोः। अदित अधित। घुस्थोरितीह वक्तुं युक्तम्। यद्यपि जयादित्येन वागम इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यामात्मनेपदेष्वित्यनुवर्त्तितं तथापि निष्फलत्वादुपेक्ष्यम्। तथाहि। गमेः परस्मैपदे सिज्नास्ति। अङा बाधात्। लिङ् तु न झलादिः। न चात्मनेपदमेवानुवर्त्त्य झल्ग्रहणं त्याज्यमिति वाच्यम्। उत्तरसूत्रस्याघानिषातामिति चिण्वदिटि अतिव्याप्त्यापत्तेः। हन्तेस्तु परस्मैपदे वधादेशो नित्यो यमेस्तु यमरमेतीट्सकोः सतोर्झलादिः सिच् परस्मैपदे नास्ति। उपयमे तु नित्यमात्मनेपदम्। स्थाघ्वोः परस्मैपदे सिचो लुक्। एवं स्थिते हनः सिच्सूत्रे यदुक्तं वृत्तिकृता आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्ततइति। तदप्यापातरमणीयमेव। तस्माद्यथाव्याख्यानमेव साधु। स्यादेतत्। भाष्यमानस्य सवर्णा-

ग्राहकत्वादिति तपरकरणं व्यर्थम्। सत्यम्। इश्चेत्युक्तेपि लाघवे विशेषाभावादिच्चेत्युक्तमिति तत्त्वम्। भाव्यमानोपि क्वचित्सवर्णान् गृह्णातीति कुशकाशावलम्बनेन तु वार्त्तिकम्। इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः। अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृत इति॥ अस्यार्थः। इच्चेति तकारेत्त्वं कस्य चित् सिद्धये इति प्रश्नः। हेतोरपि सामान्यतः सम्बन्धित्वेनैव विवक्षायां षष्ठी, अन्यथा हेताविति तृतीया स्यात्। अत्र तकारस्येत्त्वोक्तिरापातत इत्युक्तमेओङ्सूत्रे। यद्वा। तकारमेतीति तकारेत्। तपर इति व्याख्येयम्। तथा च भाष्यम्। कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियतइति। अमूभ्यामित्यादाविव भाव्यमानोप्यान्तरतम्याद्दीर्घो मा भूदित्युत्तरम्। ऋतेपीति। इच्चेत्यंशादृतेपि स्थाघ्वोरिति कित्त्वे सति घुमास्थेतीत्त्वेन सिद्धे विधानसामर्थ्यादनन्तरतमोपि ह्रस्वः सिद्धस्तत्किं तपरेणेति पुनः प्रश्नः। अनन्तरे इति। असदृशे आदेशे क्रियमाणे ह्रस्व इव प्लुतोपि स्यात्स मा भूदित्यर्थः। प्लुतश्चेति। विषयविशेषे वाक्यस्य टेरित्यधिकृत्य हि प्लुतो वक्ष्यते। अत एव कुरूनगमन्नित्यादौ स्मृतो, न त्वास्थितेत्यादौ। आटित्वात्। तथा चेष्टापत्तिर्न कार्येति तपरत्वं समर्थितम्। प्राञ्चस्तु अनन्तरे ऽविद्यमानेपि विशेषे, घुमास्थेतीत्वेन सिद्धेपीति यावत्। प्लुतो मा भूदित्येतदर्थं दीर्घः स्यान्मोराजीतिवत्। अस्त्वेवमिति चेन्न। प्रश्नाख्यानादिरूपे विषये प्लुतस्येष्यमाणत्वात्। तदेवं स्थलान्तरे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमपि तपरत्वमिह दीर्घनिवृत्तिद्वारा प्लुतसिद्ध्यर्थं पर्यवस्यतीति व्याचख्युः। अपरे तु यद्यनेन प्लुतो विधीयते तर्हि यत्राष्टमिकस्य विषयस्तत्राप्यनेनैव स्यात् तस्यासिद्धत्वात्। ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषः स्यात्। अतो ह्रस्व एव

भविष्यतीति तपरकरणप्रत्याख्यानपरश्चतुर्थचरण इति व्याचख्युः । एतच्च मतद्वयमप्ययुक्तम् । अनन्त्यस्यापीत्यादीनां टिसंज्ञाविरहादिहाप्रवृत्तेः । कैयटोपि मतद्वयखण्डनपरतयैव नेयः । न्यासहरदत्तादयस्तु आष्टमिकग्रन्थैर्वृत्त्यादिभिश्च विरोधादुपेक्ष्यः भाष्यं त्वस्मदुक्तव्याख्यानुगुणमेव । यदा विषयस्तदैव प्लुतेन भवितव्यमिति योजनया नेह प्लुतस्य विषयोस्तीति ध्वनितत्वादिति दिक् ॥

न क्त्वा सेट् ॥ सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । देवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । क्त्वाकिम् । निगृहीतिः । अत्र वार्त्तिकं, नसेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ इन्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । वस्वर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥ अस्यार्थः । पूर्वार्द्धमेको ग्रन्थः । तत्रोत्तरार्धान्नेत्यपकृष्यते । क्त्वाग्रहणं त्यक्त्वा नसेडित्येतावतापि योगेनाकित्त्वे कृते गुधित इत्यादौ निष्ठायां नाकित्त्वम् । कुतः । अवधारणात् । निष्ठाशीङित्यनेन । शीङादिभ्य एव निष्ठा न किदिति नियमादित्यर्थः । विपरीतनियमस्तु लक्ष्यानुरोधान्न व्याख्यास्यते । न चैवं लिटि प्रतिषेधाज्जग्मिवेत्यादावुपधालोपो न स्यादत आह । ज्ञापकादिति । किं त, त्त्राह सनीति । शिशयिषतइत्यत्र कित्त्वं वारयितुं क्रियमाणमिकोझलिति झल्ग्रहणं ज्ञापयति आतिदेशिकस्य कित्त्वस्य नायं निषेध इति । ननूत्तरार्थं झल्ग्रहणं स्या,न्नेत्याह । इन्त्वमिति । उपास्थायिषातां हरिहरौ भक्तेनेत्यत्र अस्था स आतामिति स्थिते इत्वम्प्राप्तञ्चिण्वद्भावश्च । परत्वाच्चिण्वद्भावे कृते युक् च प्राप्तइद्विधिश्च । अपवादत्वाद्युकि कृते यकारस्येत्प्रसङ्गः । तं वारयितुं झल्ग्रहणमिति ज्ञापकभङ्गवादिनो म-

मतम् । तन्न । न सेडिति सिचोपि कित्त्वे निषिद्धे तत्संनियोगशिष्टतया इत्त्वस्याप्रवृत्तेः । अत्र दृष्टान्तमाह । रेणेति । शोभना धीवानोस्यां सुधीवेत्यत्रानोबहुव्रीहेरिति ङीपो निषेधे वनोर चेति रेफोपि न भवति, तथेत्यर्थः । भाष्ये त्वभ्युपेत्यापि समाहितमित्त्वे कृतेपि वृद्धिर्भविष्यतीति । युक्ता हि आकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न त्विकारस्यापीति भावः । जग्मिवानित्यत्र क्वसोः कित्त्वनिषेधं वारयितुं क्त्वाग्रह इति शङ्कते । वस्वर्थमिति । दूषयति । किदतिदेशादिति । औपदेशिकस्य निषेधेप्यातिदेशिकेन सिद्धं, तदनिषेधस्य ज्ञापितत्वादिति भावः । स्यादेतत् । संयोगान्तेष्वातिदेशिककित्त्वाभावादौपदेशिकमेव शरणम् । अञ्जराजिवानिति यथा । अत्राहुः । आनुपूर्व्यात्सिद्धम् । नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च वस्वेकाजितीट् । कृतद्विर्वचनानामेकाचामिति सिद्धान्तात् । न चेदानीं कित्त्वप्रतिषेधः । उपजीव्यविरोधात् । कित्त्वे हि प्रतिषिद्धे नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि एकाच्त्वाभावादिडेव नावतिष्ठेत । किञ्च क्वसोश्छान्दसत्वात्सार्वधातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्सिद्धम् । एवं स्थिते सिद्धान्तमाह । गृहीतिरिति । किन्निवृत्त्यर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः । तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट् । कित्त्वात्संप्रसारणम् । एवं कुंचकौटिल्याल्पीभावयोः । निकुचितिः । कित्त्वान्नलोपः । उपस्निहितिः । कित्त्वान्न गुणः । इदानीं क्त्वाग्रहणं प्रत्याचष्टे । क्त्वाचेति । विग्रहादिति । योगविभागादित्यर्थः । अयं भावः । न सेण्निष्ठाशीङ्स्त्यादित्रिसूत्रीं पठित्वा पूङः क्त्वाचेत्यत्र योगो विभज्यते । पूङः परा सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । ततः क्त्वा च, सेट् किन्नेत्यनुवर्तते पूङ इति निवृत्तम् । एवं चैकं क्त्वाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । योगविभागस्तु पू-

वैमैकसूत्रेण सह निपातनम्थः ॥

निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ एभ्यः परा सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशयितः । शेशयितवान् । एरनेकाच इति यण् । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । भ्वादिः । प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान् । यस्तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणइति दिवादिरञित् स नेह गृह्यते । ञिद्भिः साहचर्यात् । ञिमिदा स्नेहने । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते न तु ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दइति भ्वादिरपि, मिदिना साहचर्यादिति हरदत्तस्तच्चिन्त्यम् । भ्वादिष्वपि मिदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यम् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । सेट् किम् । स्विन्नः स्विन्नवान् । आदितश्चेतीण्निषेधः । विभाषाभावादिकर्मणोरिति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । स कित्त्वप्रतिषेधस्य विषयः ॥

मृषस्तितिक्षायाम् ॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः । तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतार्थनिर्देश उदाहरणमात्रं न तु परिसंख्येति ॥

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ उकारोपधाद्धातोः परा भावादिकर्मणोर्विहिता सेण् निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितं, मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः, प्रमोदितस्साधुः । उदुपधात्किम् । किटितम् । खिटितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितङ्कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् । उदुपधाच्छप इति भाष्यं, शब्विकरणेभ्य एवेष्यतइत्यर्थः । नेह गुधपरिवेष्टने दिवादिः । गुधितम् ॥

पूङः क्त्वा च ॥ पूङः परे सेट्क्त्वानिष्ठे कितौ न स्तः । नित्योयं योगः । विभाषयोर्मध्ये पाठात् । पवितः । पवितवान् । पवित्वा । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः, पूङश्चेतीट् । नक्त्वासेडिति सिद्धे क्त्वाग्रहणं प्रागुक्तरीत्या योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानार्थम् । सूत्ररीत्या तूत्तरार्थम् । तथा च भारद्वाजीयाः पठन्ति, नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । कात्यायनस्तु, इह सेडिति निवर्त्य विकल्पं चानुवर्त्य अनिट एव कित्त्वं विकल्प्य कित्त्वाभावे पवितः पवित्वेत्यादिसिद्धौ कित्त्वपक्षे श्र्युकः कितीतीण्निषेधात् पूतः पूतवानित्यादिसिद्धौ सत्यां पूङश्चेति सूत्रं प्रत्याचख्यौ उत्तरसूत्रे वाग्रहणं च । किंत्वस्मिन्पक्षे उत्तरत्र सेड्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तनीयमिति क्लेशः । पूर्वकृतं क्त्वाप्रत्याख्यानं त्विदानीं न सङ्गच्छते मृडमृदेति ज्ञापकाद्वा नक्त्वासेडित्यर्थः साधनीयः । न च स्वपिप्रच्छिग्रहणादनिट्कस्याप्यकित्त्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य सनर्थत्वात् । अन्यथा क्त्वः कित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् । इदं त्ववधेयम् । पूङः क्त्वाचेत्यत्र सानुबन्धनिर्देशः स्पष्टार्थो न तु पूञो निवृत्त्यर्थः । तत्रेटो दुर्लभत्वात् । इड्विधौ पूङ एव निर्दिष्टत्वात् । नापि यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । इड्विधावनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि पूङोपीडभावात् । यत्तु यङ्लुक्यार्धधातुकस्येडितीडस्त्येव । न च श्र्युकः कितीतीण्निषेधः । तत्रैकाच इत्यनुवर्तनात् । उक्तं हि यङ्विधौ वार्त्तिककृता, एकाचश्चेदुपग्रहादिति । एवं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थमनुबन्धोच्चारणमिति मतम् । अस्मिन् पक्षे पोपुवितः पोपुवितवानिति निष्ठायां भवति क्त्वायां तु गुणे पोपवित्वेत्येव । नक्त्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेधः । न च क्त्वाग्रहणसामर्थ्यात्तस्यापि यङ्लुकि प्रतिषेधः । तस्योत्तरा-

र्थत्वात् । अनुबन्धनिर्देशस्य च निष्ठायां चरितार्थत्वादत एव क्त्वा च विग्रहादिति वार्तिकं सङ्गच्छते । इह किञ्चित्त्र-पोऽइतीति न्यायेन प्रकृतेप्युपयोगे हि तद्विरुध्येत। अत एव क्त्वा-ग्रहणमुत्तरार्थमिति भारद्वाजीयोक्तिरपि सङ्गच्छतइति दिक् ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ निष्ठेति निवृत्तं चानुकृष्टत्वात् । न-कारोपधात् थान्तात् फान्ताच्च परः सेट् क्त्वा किन्न स्याद्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात् किम् । रिफ कत्थनादौ, रेफित्वा । इह रलोव्युपधादिति विकल्पोपि न प्रवर्तते । नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । ननु तृफतृम्फ हिंसायाम् । अत्रा-द्य ऋकारोपधत्वात् नोपधग्रहणस्य व्यावर्त्योऽस्त्विति चेत्, मैवम् । अर्फित्वा तृफित्वा तृम्फित्वेति त्रैशब्द्यस्य नोपधग्रहणसत्त्वास-त्त्वयोरविशिष्टत्वात् । सति हि तस्मिन् नक्त्वासेडिति प्रवृत्ते ऋदुपधस्यार्फित्वेति भवति । नोपधस्य त्वस्मिन् विकल्पे तृ-फित्वा तृम्फित्वेति । असत्यपि नोपधग्रहणे सर्वत्र प्रकृतविकल्प-प्रवृत्तौ सत्यां तदेव रूपत्रयम् ।

वञ्चिलुंच्यृतश्च ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा न कित् स्याद्वा । वञ्चु गतौ भ्वादिः । वञ्चु प्रलम्भने चुरादिः सोपि गृह्यते चुरादीनामनित्यण्यन्तत्वात् । वचित्वा । वञ्चित्वा । उदितोवेति वेट् । इडभावे तु कित्त्वमस्त्येव वक्त्वा । लुञ्च अपनयने । लुचित्वा लुञ्चित्वा । ऋतेरीयङार्धधातुके वि-कल्पितः । तदभावे ऋतित्वा अर्तित्वा । सूत्रे उच्चारणार्थ इका-रो वञ्चिलुञ्चीति न त्विक् । नलोपप्रसङ्गात् । ऋदिति धातुरेव गृह्यते । न तु ऋदन्ताः । पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेह प्रकरणे यत्नं विना तदन्तविधिर्नेति ज्ञापितत्वात् ॥

तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य ॥ एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा स्या-

त् । काश्यपग्रहणं पूजार्थं, वेतिप्रक्रमात् । नक्त्वासेडिति निषेधे प्राप्ते विकल्पोयम् । तृष पिपासायाम् । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृष तितिक्षायाम्, मृषित्वा । मर्षित्वा । कृश तनूकरणे । कृशित्वा । कर्शित्वा । न्यासग्रन्थे तु कृष विलेखनइति क्वाचित्कः प्रमादपाठः । अनिट्त्वात् ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलंतात् परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतित्वा द्योतित्वा दिद्युतिषते दिद्योतिषते । द्युतिस्वाप्योरिति संप्रसारणम् । रलः किं, देवित्वा दिदेविषति । व्युपधात् किं, वर्तित्वा विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषित्वा । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते ओणेर्ऋदित्करणेन सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यज्ञापनात् । सेट् किम् । भुक्त्वा बुभुक्षते । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । व्युपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् ॥

ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रश्लेषेण निर्देशः । तत्र न तावदन्ते मात्रिकः । विभाषा पृष्टप्रतिवचनेहेरिति हेः प्लुतविधानात् । नापि मध्ये । सुपिचेति दीर्घविधानात् । द्विमात्रिकस्तु नान्ते । ओमभ्यादानइति प्लुतविधानात् । परिशेषादेकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां क्रमः सिद्धः । यत्तु, घिस्वात्पूर्वम्भवेद् ह्रस्वः प्लुतोन्ते सन्धितो मत इति मैत्रेयः । तद्भाष्यादर्शनप्रयुक्तम् । यतः व्यत्यासे एकमात्रस्य ह्रस्वत्वं त्रिमात्रस्य प्लुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम् । ईचाक्रवर्मणस्येत्यत्रेवेहापि सूत्रे केचिद् ई इति प्लुतद्योतिकां लिपिं लिखन्ति । तत्प्रामादिकं, दीर्घस्यैवौचित्यात् । तद्वयमर्थः । उश्च ऊश्च उ ३ श्च

वः, वः कालः परिच्छेदको यस्य सोच् क्रमाद्ध्रस्वादिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशः ह्रस्वस्य गुणः । हे हरे दीर्घो कितः । पापच्यते । वाक्यस्यटेः प्लुतः । एहि कृष्ण ३ । स्यादेतत् । उकालोच् ह्रस्व इति वाक्यार्थे ह्रस्वेनोकारेणाण्त्वात्सवर्णग्रहः स्यात् । मैवम् । एवं सति ह्रस्वसंज्ञां न विदध्यात् । अच्संज्ञयैव सिद्धेः । तस्मात्संज्ञारम्भसामर्थ्यान्नेह सवर्णग्रहः । महासंज्ञाया अन्वर्थत्वाच्च कालशब्दसामर्थ्याच्च । उरजित्युक्तेपि यथाश्रुते ऽज्ग्रहणं व्यर्थम् । उकारस्याच्त्वाव्यभिचारात् । तेन सामर्थ्यादुसदृश इत्यर्थः । सादृश्यं च न स्थानतः । असम्भवात् । न यत्नतः । अव्यभिचारात् । परिशेषात्कालत एवेति सिद्धे कालग्रहणं गृह्यमाणेनैव परिच्छेदलाभार्थम् । ह्रस्वनद्याप इत्यादिलिङ्गाच्च । यदि हि लुमत्संज्ञानां लोपसंज्ञेव दीर्घप्लुतसंज्ञयोर्ह्रस्वसंज्ञा व्यापिका तर्हि किं नद्याब्ग्रहणेन । न च नियमार्थः सः । विध्यर्थत्वे लाघवादिति दिक् । यद्वा । अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां सवर्णग्रहणं नेति व्याख्येयम् । न चैवमुदात्तादिसंज्ञाविधानेच्शब्दो न सवर्णं गृह्णीयादिति वाच्यम् । वाक्यस्यटेःप्लुत उदात्त इति लिङ्गेनाशब्दसंज्ञायामित्यस्यानित्यत्वात् ॥

अचश्च ॥ यत्र ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति शब्दैरज्विधीयते तत्राच इति पदं पूरणीयम् । इकोगुणवृद्धीत्यनेन तुल्यमेतत् । न त्वलोन्त्यस्य शेषोपवादो वा । तेन शमामष्टानां दीर्घ इत्यत्र शमादिभिरचो विशेषणात् शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । ह्रस्वोनपुंसकइत्यत्र त्वजन्तस्य प्रातिपदिकस्येति व्याख्यानात् । अलोन्त्यस्य ह्रस्वः । अतिरि, अतिनु । नेह सुवाक् ब्राह्मणकुलम् । वाक्यस्य टेः प्लुतउदात्तः अत्र टेरच इति व्याख्यानात् । अग्निचित् । सोमसुत् । आजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वसंज्ञया विधाने

इति लभ्यते । नेह, द्यौः पन्थाः सः ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ताल्वादिषु भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र ऊर्ध्वभागे निष्पन्नो ऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । प्रदेशा आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ स्पष्टम् । प्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्यादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ समाहृतिः समाहारः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरज्धर्मयोर्मेलनम् । तद्वान् स्वरितसंज्ञः स्यात् । सूत्रे अर्श आद्यच् ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते । प्रकृतत्वादेव सिद्धे तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरितस्य ग्रहणात् । यद्वा । ह्रस्वग्रहणमविवक्षितम् । तेन स्वरितस्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्धं वा उदात्तं बोध्यम् । शिष्टं तु अनुदात्तं परिशेषात् । क्वचित्तु तस्य वाचनिकी एकश्रुतिः । तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यम् । एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्तं वोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति ॥ पूर्वयोः, उदात्तानुदात्तयोः । तस्य, स्वरितस्य । अर्द्धमात्रा उदात्तादुदात्ततरा स्वतन्त्रोदात्तादुच्चतरेत्यर्थः । अर्द्धमेव वेति द्वितीयव्याख्याभिप्रायम् । दीर्घप्लुतयोरनुरोधेनेदम् । सः शेषः, उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण । नेत्याह । नचेदिति । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः । अत्रायं निष्कर्षः । स्वरितो द्विधा । प्राकृतोप्राकृतश्च । तत्राद्य उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः । तच्छेषस्यैकश्रुतिर्नियता । अग्निमीळे प्रत्यग्ने इत्यादि । गार्ग्यादिमते तु अत्राप्यनुदात्तः शेषः ।

द्वितीयस्तु सूत्रान्तरैर्विहितः । तस्याप्युत्सर्गत एकश्रुतिः शेषः। व्यचक्षयत्स्वः, तेवर्धन्तइति यथा। उदात्तस्वरितपरत्वे तु शेषोनुदात्तः । क्व वोश्वाः३न्यद्न्यस्य ।उदात्तपूर्वस्याप्राकृतस्य पूर्वरूपनिष्पन्नस्य दीर्घस्याप्येवम् । न ये राः । उदात्तपूर्वस्य किम् । पुनस्तेमैषाम् । अत्र विशेषमनुपदं वक्ष्यामः । पूर्वरूपनिष्पन्नस्य किम् । अस्मिन्त्स्वे एतत् । अप्राकृतदीर्घान्तरे तु, मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमित्यादिवचनात् पूर्वोत्तरभागौ नीचौ मध्ये तूदात्तः । रथीरवेति। पुनस्ते२मास्वेए२तत्। सर्वत्र च समाहारः स्वरित इति पाणिनीयं लक्षणं निर्बाधम् । तस्यादित इति विषयविवेकस्तु प्रायोवादो विशेषे शिक्षादिभिर्बाध्यतइति दिक् । एवं स्थिते अर्धह्रस्वमित्यर्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति वृत्तिग्रन्थः पूर्वापरितोषेणोत्तरवाक्यमवतार्य व्याख्येयः । अर्द्धमात्रादित उदात्ता अर्द्धमात्रा तु अनुदात्ता एकश्रुतिर्वेति वृत्तिग्रन्थोपि विषयभेदेन व्यवस्थया बोध्यः।उभयत्रापि हरदत्तग्रन्थो मूलापर्यालोचननिबन्धन इति सुधीभिराकलनीयम् । इत आरभ्य नवसूत्री इत उत्कृष्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्मादुत्तरत्र पाठ्येति प्राञ्चः । तत्राव्यवधानपर्यन्तं नार्थः किं तूत्तरत्वमात्रम् । नोदात्तस्वरितोदयमित्यत्र निषेधलाभानुरोधेन तदुत्तरत्र अअ इत्यतः प्रागियं नवसूत्रीति फलितोर्थः । तेनाष्टमिकस्यापि स्वरितस्येदं विभागकथनम्,न्य२ग्निं,ये२राः। उत्तरत्राप्युत्कर्षस्य प्रयोजनं तत्तत्सूत्रे वक्ष्यामः। उत्कर्षे लिङ्गं तु देवब्रह्मणोरिति सूत्रम् । नह्युत्कर्षं विना देवब्रह्मणोः स्वरितो लभ्यते त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धत्वात् । ततः स्वरितात्परमिदङ्काण्डमिति स्थितम् ॥

एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ । सम्बुद्धिः सम्बोधना अन्तर्भावितण्यर्थाद् बुधेः क्तिन्।दूरत्वं च प्राकृतप्रयत्नाधिकयत्नसापेक्षोच्चार-

णवत्त्वम् । दूरादनुष्ठेयतया बोधनायां करणीभूतं वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः । अन्त्यस्य तु वाक्यस्यटेरिति प्लुतेनापवादत्वादेकश्रुतिर्बाध्यते । एकश्रुतिप्लुताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुच्चिताभ्यां दूरात्सम्बोधना द्योत्यते । दूरात्किम् । त्रैस्वर्यमेव । तत्राङुदात्त उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रात् । गच्छेति तिङ्निघातः । भोशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः शेषयोरामन्त्रितनिघातः । एकवचनंसम्बुद्धिरिति कृत्रिमा सम्बुद्धिर्नेह गृह्यते । दूरादित्यपादानकारकान्वयाय क्रियाया एवाकांक्षितत्वात् । तेन आगच्छत ब्राह्मणा इत्यादावपि भवति ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ यज्ञक्रियायां मन्त्रएकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपांरेतांसि जिन्वतोम् । यज्ञकर्मणीत्युक्तेः स्वाधायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेत्यादि किम् । ममाग्नेवर्चोविहवेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगो यथा जले निमग्नस्येत्याहुः । युक्तं चैतत, जपमानसे चेति धातोर्व्यक्तजपोरनुपसर्गे इत्यपि जपशब्दनिष्पत्तेः । रूढश्चायमकरणमन्त्रेषु यत्रजपतीति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः । अत एव याजुषत्वादुपांशुप्रयुज्यमानानामपि इषेत्वेत्यादीनां जपत्वाभावादेकश्रुतिर्भवत्येव । शाखाछेदनादिकं प्रति तेषां करणत्वात् । अकरणीभूतो मन्त्र इत्यन्ये । न्यूङ्खानाम षोडश ओकाराः तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्ताः त्रिमात्राश्च । इतरे त्रयोदशानुदात्ता अर्धोकाराः । एतच्चाश्वलायनेन चतुर्थेहनीति खण्डे स्फुटीकृतम् । वृत्तौ तु षडोङ्कारा इति प्रायिकः पाठः तत्र षट्त्वे मान्तत्वे च मूलान्तरं मृग्यम् । गीतिषु सामाख्येति जैमिनिः । एविश्वं समत्रिणं दह । विश्वमत्रिणं पाप्मानं सन्दहेति सम्बन्धः ।

घुशब्दो गीतिपूरणः । निपात इत्यन्ये ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । यज्ञकर्मणि वषट्कार उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते । तुल्यार्थत्वात् । द्वावपि हि देवतासम्प्रदानस्य दानस्य द्योतकौ । वौषडित्येव तु नोक्तम् । प्रतिपत्तिलाघवेपि मात्रागौरवात् । कारग्रहणं ज्ञापकं समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोधिकरणप्रधानोपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्त्तते । तेन क्रियाप्रकर्षादामुप्रत्ययः । उदात्ततरो भवतीति फलितोर्थः । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेरिति सूत्रेण वौषट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितस्तदपेक्षया अयमुदात्ततरोन्त्यस्य विधीयते । द्वयोरप्ययमुदात्ततर इत्येके । तदा याज्यान्तापेक्षः प्रकर्षः । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरबित्याहुः । तत्रोदात्तमात्रं प्रथमस्य सिद्धं द्वितीयस्यानेन विधीयते । अत्र प्रकर्षाविवक्षापक्ष एव प्रबलः । वषट्कारोन्त्यः । सर्वत्रोच्चैस्तराम्बलीयान् याज्याया इति सूत्रितत्वात् । सोमस्याग्ने विही वौषट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ छन्दसि एकश्रुतिर्वा स्यात् । पक्षे त्रैस्वर्यम् । सम्प्रदायाव्यवस्थितो विकल्पस्तेन बह्वृचानां स्वाध्यायकाले संहितायान्त्रैस्वर्यमेव । ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिः । शाखान्तरेष्वपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था । अत्र तन्त्रावृत्त्यादिना अछन्दसीति नञ्प्रश्लेषाद्भाषायामपि ऐच्छिको विकल्पो बोध्यः । तथा च दाण्डिनायनादिसूत्रे भाष्यम् । एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनामेत्यादि । अत एवाभियुक्तानां च विरुद्धस्वरकतत्पुरुषबहुव्रीह्याद्याश्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते । अलं बुसानांयावेति, श्वेतो धावती तिच द्व्यर्थं वाक्य मिति पस्पशान्ते ।

भाष्यमपि । काव्यप्रकाशेपि वेदइव लोके स्वरो न विशेषाध्यवसायहेतुरिति । किमर्थं तर्हि झल्युपोत्तमं विभाषाभाषायामिति सूत्रमिति चेत्, त्रैस्वर्येण प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभायेति गृहाण । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं कुर्वन्सूत्रकारोपि तन्त्रादिक्रमभिप्रैति । यत्तु वृत्तिकृन्मतं विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थमिति,तच्चिन्त्यम् । छन्दसीत्युक्तेपि तन्निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च जपादिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोपवाद इति वाच्यम् । एवं हि सति परत्रैव जपादिग्रहणं कुर्यात् किं नञा किञ्च छन्दोग्रहणेन । एतेन ऊहिनामच्छन्दस्त्वात्तत्र सावकाशस्य मन्त्रेषु परेण बाधः स्यादिति हरदत्तोक्तं प्रत्युक्तम् । सिद्धान्तेपि अनूहितेषु परत्वादस्य प्राप्तिमाशङ्क्य यज्ञकर्मणीति कर्मग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति स्वोक्तिविरोधात् । यदपि हरदत्तेनोक्तम्, जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेव ग्रहणमिति पक्षे विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यादिति । तदपि इन्द्रशत्रुप्रस्तावे दूषितमस्माभिः । यदपीह वृत्तिकृता अग्निमीळइत्याद्यप्येकश्रुतावुदाहृतं तत्सकलाध्यापकसम्प्रदायविरुद्धं, छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापादकञ्च । छन्दसि व्यवस्थितोऽन्यत्रैच्छिक इति विकल्पयोर्वैषम्यं सूचयितुं हि तत् । न च लोके विकल्पस्य वृत्तिकृतानुक्तत्वादसाम्प्रदायिकत्वं वाच्यम् । भाष्यादिसम्मतेरुक्तत्वात् श्वेतइत्यादेर्वृत्तिकृतापि तत्रतत्रोदाहृतत्वाच्च । इत इत्यस्य ब्रूडिदमित्यन्तोदात्तता श्वेत इति तु एकोदात्तमिति कथं स्वरानुसरणे तन्त्रं स्यादिति दिक् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्या-

स्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । नितराङ्गद्यतइति निगदः । परप्रत्यायनार्थमुच्चैः पठ्यमानः पादबन्धरहितो यजुर्मन्त्रविशेषः । अपादबन्धे हि गदिर्वर्त्तते यथा गद्यमिति, नौगदनदेति कर्मण्यप् । सुब्रह्मण्याशब्दो परित्यक्तस्वालिङ्ग एव तद्वति निगदे निरूढः। सुब्रह्मण्योम् इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्यमेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । तित्स्वरात् स्वरितः तस्य टापा सहैकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तर्यात्स्वरितः । ततो निपातेन ओंशब्देन ओमाङोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्युदात्त विधिस्तु नेह प्रवर्त्तते अनुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः । ततः स्वरितस्य तूदात्त इति प्रकृतसूत्रेणैवोदात्त इति वृत्तिकारकैयटहरदत्तादयः । वस्तुतस्तु नेदं युक्तम् । एकादेशउदात्तेनेत्यत्रानुदात्तानुवृत्तौ प्रमाणाभावात् । क्वावरम्मरुत इत्यत्रोदात्तपाठाच्च । अत एव प्रातिशाख्ये उदात्तवत्येकीभावे उदात्तं सन्ध्यमक्षरमनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे इत्युक्तम् । इह हि पूर्वार्द्धे अनुदात्तग्रहणमकुर्वत उत्तरत्र च कुर्वतः पुनःशब्देन पूर्वान्वयभ्रमं वारयतः स्पष्ट एवोक्त आशयः । यत्तु तस्यादित इति सूत्रे स्वरितोदात्तार्थञ्चेति वार्त्तिके यः सिद्धः स्वरितः सुब्रह्मण्योम् इति भाष्यं, तत्प्रौढिवादमात्रं निष्कर्षे तु देवब्रह्मणोरितिवत् स्वरितस्यतूदात्त इत्यपि नत्रसूत्र्युत्कर्षज्ञापकमेवेत्यवधेयम् । इन्द्रेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तम् । आष्टमिको निघातस्तु भिन्नवाक्यत्वान्न भवति । द्वितीयो वर्णोनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः तस्यानेनोदात्तः । न चास्मिन् कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वम् । एतत्काण्डमुत्कृष्यतइत्युक्तत्वात् । अत एवास्मिन्नुदात्ते कृते शेष-

निघातोपि न । यथोद्देशपक्षेप्यनुदात्तपरिभाषायां कर्तव्याया-मसिद्धत्वेन वर्ज्यमानाभावात् । तेन द्वावप्युदात्तौ । आङुदात्तः ततः परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितस्यानेनोदात्तः। छकाराकारोनुदात्तः । न च तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शंक्यः । प्रकरणोत्कर्षेणास्यासिद्धत्वात् । हरिवआगच्छेत्य-त्रोक्तप्रक्रियया चत्वार उदात्ताः । वकारच्छकारावनुदात्तौ । मे-धातिथेरिति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावः । आमन्त्रिताद्युदात्तः । धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वे ऽनेनोदात्तः । ततश्चत्वारोनु-दात्ताः वृषेति पूर्ववद् द्वावुदात्तौ पञ्चानुदात्ताः । इत्याधीवत-मिति अददाअर्भामिति च ऋङ्मन्त्रावत्रानुसन्धेयौ । तेन पराङ्गवद्भावउपजीव्यं सामर्थ्यं स्फुटीभवति । गौरेत्यत्र गौर-वदवस्कन्दतीति विग्रहः । सरो गौरो यथा पिबेति मन्त्रवर्णात् । पूर्ववद् द्वावुदात्तौ ततस्त्रयोनुदात्ताः । अहेत्युदात्तौ । चत्वारोनु-दात्ताः । कौशीत्युदात्तौ । चत्वारोनुदात्ताः । गौतेत्युदात्तौ । चत्वारोनुदात्ताः । श्व इत्युदात्तम् । सुत्यामित्यन्तोदात्तम् । संज्ञायां समजेति क्यपो विधाने उदात्त इत्यनुवृत्तेः । आगेति द्वावुदात्तौ चत्वारोनुदात्ताः । अत्र वार्त्तिकानि । असावित्यन्तः । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । ञि-त्स्वरेण प्राप्त आद्युदात्तोनेन बाध्यते । अमुष्येत्यन्तः । षष्ठ्य-न्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । स्यान्तस्योपोत्तमं च । चादन्तः । तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । वा नामधे-यस्य । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । दे-वदत्तस्य पिता यजते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ स्वरितस्य तूदात्त इति पूर्वसूत्रशे-षस्यायमपवादः । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सु-

ब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत। द्वयोरप्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः। द्वितीयस्य आष्टमिको निघातस्तु न भवति आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पदात्परत्वाभावात् । ततः प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्थत्वात् । ये तु देवा ब्रह्माण इति सामानाधिकरण्येन व्याचक्षते । तन्मते विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानतया द्वितीयस्य निघातः । प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिघातस्तु वकारस्यैव । तथा च भाष्यं, देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः इति द्विः पाठः । उदात्तौ द्वावेके वेति विकल्पाभिप्रायेण । तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृतसूत्रे ब्रह्मग्रहणं न कर्तव्यम् ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात्संहितायाम् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अनुदात्तानामिति जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोश्च भवत्येव । संहिताग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक इति तेन तिङ्ङतिङ इति निघातः पदपाठेऽपि भवति । अग्निमीळे,पुरोहितमित्यादौ त्ववग्रहेऽपि भवत्येकश्रुतिः । यथा सन्धीयमानानामित्यतिदेशात् । इतिशब्दात्परस्य तु पुरुहूत इति पुरुहूत इत्यादौ न भवति परिग्रहे त्वनार्षान्तादिति प्रातिशाख्ये विशेषवचनात् । एवमन्वेतवाइत्यादावपि । पद्यर्द्धीस्तु व्न्युदात्तानामिति निषेधादिति दिक् ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तथाभूतस्यानुदात्तस्य अनुदात्ततरः स्यात । अग्निम् । कन्या । स्यादेतत् । इमं मे इति मंत्रे शुतुद्रि शब्दस्य पादादित्वेन निघाताभावादाद्युदात्ततया तस्मिन्परे सरस्वतीतीकारस्य

सन्नतर इष्यते एकश्रुतिरेव तु प्राप्नोति । नवसूत्र्या उत्कर्षेणासिद्धतया सन्नतरायोगात् । उक्तं हि । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति । सत्यम् । नमुने इत्यत्र नेति योगविभागान्न दोषः।देवदत्तन्यङ्ङित्यत्र तु न्यधीचेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यञ्चत्यकारस्य स्वरितः पूर्वस्य सन्नतरं प्रति नासिद्धः । प्रकरणे उत्कर्षात् ॥

स्वरसूत्रप्रसङ्गात्फिट्सूत्राणि व्याख्यायन्ते ॥

फिषोन्त उदात्तः ॥ फिष् इति प्रातिपदिकस्य प्राचां संज्ञा। फिषोन्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥

पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः स्यात् । पाटला । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्कः वृक्षविशेषः । इहापि प्राग्वत् । अम्बार्थः, माता। उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । सागरः समुद्रः, लघावन्तइति प्राप्ते ॥

गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गेहं गृहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियां किम् । शाला। अत एव पर्युदासाज्ज्ञापकाच्छालाशब्द आद्युदात्तः ॥

गुदस्य च ॥ अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ नित्यस्त्रीलिङ्गस्य धकारयकारपूर्वो योन्त्योच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । बहिषष्टिलोपो यञ् चेति यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्।विषयग्रहणं किम् ।इभ्या क्षत्रिया। यतोनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमि-

ति मध्योदात्तः ॥

खान्तस्याश्मादेः ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखानाम यवाग्वादि पाकार्थं याज्ञिकैर्निर्मितो भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् खय्युवर्णंकृत्रिमाख्याचेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नञ्विषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नञ्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वं शिखायास्तु दीर्घान्ततया स्वाङ्गशिटामित्यस्याप्राप्तावपि अश्मादेरिति पर्युदासेनाद्युदात्तत्वं ज्ञाप्यते । तथा च शीङः खो निद्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव शरणम् । शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नीति कोशादस्थिवाचकस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तस्याव्यावृत्त्या चरितार्थस्याश्मादेरित्यस्य ज्ञापकत्वायोगात् ॥

हिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन, यद्वंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाध्यते । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्ते इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्ण्वानामप्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र बाध्यते ॥

दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधौ किम् । व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तो यथा स्यात् । अर्थान्तरे तु लघावन्तइति गुरुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः ॥

स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणो-

दात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥

छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ ॥

कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ वर्णानान्तणेत्याद्युदात्ते प्राप्तेन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायान्तु । कृष्णो रात्र्यै ॥

वा नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वा कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः ॥

शुक्लगौरयोरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्त्ततइति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिबेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् ॥

अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थम् । छन्दस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥

पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् वा भाषायाम् । भाषामात्रविषयं सूत्रमिदं प्रागेकादशभ्योच्छन्दसि झल्युपोत्तमं विभाषाभाषायामित्यादिवत् । पृष्ठम् ॥

अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः ॥

अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि ॥

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात्। आश्लेषानुराधादीनां लघावन्तइति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानां इष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥

न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिकेत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥

घृतादीनाञ्च ॥ अन्त उदात्तः। घृतं मिमिक्षे। आकृतिगणोयम् ॥

ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त उदात्तः स्यात्। ज्येष्ठ आह चमसा। कनिष्ठ आह चतुरः। वयसि किम्। ज्येष्ठः, श्रेष्ठः। कनिष्ठोल्पिष्ठः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव ॥

बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोयम्। शकटिशकट्योरिति यावत् ॥

ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ आदिरुदात्तः स्यात्। वलिः तनुः ॥

नब्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ वनेन वा यः। इसन्तस्य तु सर्पिः। नब् नपुंसकम् ॥

तृणधान्यानाञ्च द्व्यषाम् ॥ द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः। तिलाः। बह्वचान्तु गोधूमाः ॥

त्रः संख्यायाः ॥ पञ्च चतस्रः ॥

स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ॥ शिट् सर्वनाम। कर्णः। ओष्ठः विश्वः ॥

प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ कवर्गात् पूर्वमादिरुदात्तः। काकः, वृ

कः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । उदकम् ॥

खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ खयि परे पूर्वमादि उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥

ऊनर्वन्नन्तानाम् ॥ उन, वरुणं वोरिशादसम् ॥ स्वसारं त्वा कृणवै । वन् । पीवानं मेषम् ॥

वर्णानान्तणतिनितान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥

ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥

अक्षस्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवने तु अक्षैर्मा दीव्यः ॥

अर्धस्यासमद्योतने ॥ अर्द्धो ग्रामस्य । समेंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः ॥

पीतद्र्वर्थानाम् ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः सरलः ॥

ग्रामादीनाञ्च । ग्रामः ॥ सोमः । यामः ॥

लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । चञ्चेव चञ्चा ॥

न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ एषामुपमेयनाम्नां नादिरुदात्तः । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ॥

राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥

लघावन्ते द्वयोश्च बव्हषो गुरुः ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोः बव्हष्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । इह गुरूणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽभिप्रेतः । तेन वृषाकपिरि-

त्यत्र व्यपदेशिवद्भावेनादिभूते सिद्धम् । तेन वृषाकप्यग्नीत्यादिसूत्रस्था वृत्त्यादिग्रन्था न विरुध्यन्ते ॥ क्रीतवत्परिमाणादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादिग्रन्थाश्च सङ्गच्छन्ते । नन्वेवमप्यन्यतो ङीषिति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थो विरुध्यतइति चेत् । सत्यम् । आदिशब्द इह नान्वेतीत्येव सारम् ॥

स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयाणामादिरुदात्तः । स्त्रीविषयः । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात् पूर्वास्त्येषान्तेक्षुपूर्वाः । तरक्षुः ॥

शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम् ॥ पूर्वं लघूदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥

नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥

धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तः । श्यामाकाः । षान्तः । माषाः ॥

जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥ केकयः ॥

ह्यादिनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥ हयिति हलः संज्ञा । पललम् । शललम् । ह्यादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥

इगन्तानाञ्च द्व्यषाम् ॥ आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः ॥

त्र्यचां प्राङ् मकरात् ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः ॥

स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादीन्वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ॥ ललाटम् । कुर्वादीनान्तु, कपोलः । रसना । वदनम् ॥

मादीनाञ्च ॥ त्र्यचां द्वितीयमुदात्तम् । मलयः । मकरः ॥

शादीनां शाकानाम् ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥

पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनान्तु । अनूपम् । द्व्यचान्तु नीपम् ॥

युतान्यण्यन्तानाम् ॥ युतादित्रितयान्तानां द्वितीयमुदात्तम् । युत, अयुतम् । अनि, धमनिः । अणि, विपणिः ॥

मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः ।मकरः। वरूढ इत्यादि॥

छन्दसि च ॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् ॥

कर्दमादीनाञ्च ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । कर्दमः ॥

सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥ आदिर्द्वितीयन्तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥

नपः फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ॥

यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् ॥ कुलायः ॥

आन्तस्य च नालघुनी ॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥

शिशुमारोदुंबरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च ॥ अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥

साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ द्वितीयमुदात्तं वा । साङ्काश्यमित्यादि ॥

ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥ हयादेर्हलादेः । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥

उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥

महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अषाढा उपधाति ॥

इति तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् ॥ शकटिः । शकटी ॥

गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमक्षरं क्रमेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥

धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ॥

कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । कपिकेशः । हरिकेशः ॥

न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । व्यचक्षयत्स्वः ॥

न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ॥ स्वरितः स्यात् ॥

तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोनाव इति प्राप्ते ॥

बिल्वभक्ष्यवीर्याणिच्छन्दसि ॥ अन्तस्वरितानि ॥

त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥

सिमस्याथर्वणेन्त उदात्तः॥आथर्वणइति प्रायिकम्।तत्र दृष्ट-स्येत्येवंपरं वा। तेन वासस्तनुते सिमस्माइत्यृग्वेदेपि भवत्येव ॥

निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वाहा ॥

उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥

एवादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम्। एव एवं नूनम्। सह। ते पुत्र सूरिभिः सह। षष्ठस्य तृतीये सहस्यस इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम् ॥

वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तंपदमेकव-र्जमित्यस्य बाधाय ॥

चादयोनुदात्ताः ॥ स्पष्टम् ॥

यथेति पादान्ते ॥ तन्नेमिमृभवो यथा। पादान्ते किम्। यथा नो अदितिः करत् ॥

प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ पटुपटुः।

शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवेदिवे ॥

इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पदम् ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ एकाल् प्रत्ययो यः सोपृक्तसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशा वेरपृक्तस्येत्यादयः।एकेति व्यर्थम्।निपातए-काजित्येकग्रहणेन वर्णग्रहणेजातिग्रहणमिति ज्ञापनेपि अल्ग्रह-णसामर्थ्यादेवेह व्यक्तिपरत्वात्। किञ्च सूत्रमेवेदं व्यर्थम्। अपृक्तप्र-देशेष्वल्ग्रहणेनैव सिद्धेः। न च सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमा-चक्षाणः सुरा इत्यत्र धात्ववयवस्य सस्य लोपः स्यादिति वा-च्यम्। प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया गतार्थत्वात्। विभक्तिसाह-चर्याच्च। यथासूत्रारम्भेपि तिसाहचर्यात्सेरपि तिङ एव ग्र-

हणादभैत्सीदिति सिचो न भवति। वेरपृक्तस्येत्यत्र तु वकारेकारयोरन्यतरमनुनासिकमाश्रित्यापृक्तग्रहणं प्रत्याख्यास्यतएव ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ समानाधिकरणावयवस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयेत्यादयः । समानाधिकरणे पदे आश्रयत्वेन स्तोस्येत्यर्शआद्यच् । यदि तु पूर्वकालैकेति प्रकरणस्यान्ते कर्मधारयश्चेति कृत्वा तत्पुरुषानुवृत्त्या पर्याये लब्धे चकाराद्गतिश्चेत्यादाविव समुच्चयः साध्यते तदेदं सूत्रं शक्यमकर्तुम् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ समासविधायकं शास्त्रं समासः । तादर्थ्यात् । समस्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या वा । तत्र प्रथमया यन्निर्दिश्यते तदुपसर्जनं स्यात् । द्वितीयाश्रितादिभिः कृष्णाश्रितः । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थम् । लोके ह्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः । तेन राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यत्रोभयोः षष्ठीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि राजैवोपसर्जनं न तु कुमारी । तेन कुमारीशब्दस्य न पूर्वनिपातो न वा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । न च राज्ञः कुमारीति प्रथमान्तेनैव विग्रह इति भ्रमितव्यम् । मूलाभावात् तथा च तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तमीति सूत्रे परमे कारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशंक्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबलेन समाहितं भाष्ये । अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रेपि भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेतत् । प्रथमान्तेनैव विग्रह इति नियमो नास्तीति परिनिष्ठितविभक्त्यैव विग्रहस्योचितत्त्वाच्च । अत एव पूरणगुणेति समानाधिकरणेन षष्ठीसमासनिषेधोपि सङ्गच्छते । अत एव चैकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्यस्य विषयलाभः । स्यादेतत् । उक्तरीत्या सूत्रभाष्यादिस्वरसान्न्यायाच्च द्वितीयाद्यन्ततया परिनिष्ठितस्य प्रथमान्तेन विग्रहो

नास्तीत्येवोच्यताम् तत्किमुच्यते नियमो नास्तीति। सत्यम्। अस्ति तत्राप्यालम्बनम्। तथाहि। राजकुमार्या इत्यादेः परिनिष्ठितस्यार्थप्रदर्शनपरे लौकिके विग्रहवाक्ये प्रकृतिभागमात्रं व्याख्येयं न तु समासोत्तरविभक्तिरपि। नहि षष्ठी षष्ठ्या व्याख्येया किन्त्वनुवादमात्रं तत्। तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रव्याचिख्यासायां प्रथमया विग्रहः केन वार्यते। अत एव हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीमित्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। मातेति प्रथमान्तेन समासे बाधकाभावात्। अत एव पचतीति पाचकस्तं पाचकमित्याद्यपि सम्यगेवेति दिक्। तस्माद् द्वितीयाद्यन्तस्य परिनिष्ठितस्य प्रथमया परिनिष्ठितया वा विग्रहो न तु तदुभयभिन्नयेति निष्कर्षः। स्यादेतत्। यद्यन्वर्थसंज्ञेयं याचकवृन्दारको गोगर्भिणीत्यादिषु विशेष्यस्य पूर्वनिपातो न स्यादिति चेत्। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानं चतुष्पाद्गोगर्भिण्येत्यादौ विधिवाक्ये प्रथमानिर्देशस्यानन्यार्थत्वाददोषः। तस्मात्सति सम्भवे व्यवस्थापकमन्वर्थत्वमिति स्थितम्॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ अर्थाधिकारादिह समासार्थमलौकिकं विग्रहवाक्यं समासः। तत्र विशेष्यसमर्पके पदे प्रयोगभेदादनेकविभक्तियुक्तेपि यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्पूर्वनिपातेतरस्मिन्कार्ये। अतिक्रान्तो मालामतिमालः। इत्यतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण सकलविभक्तियोगेपि मालाशब्दस्य द्वितीयानियमात् संज्ञायां सत्यां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। एवं निष्कौशाम्बिरित्यादि। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्। नेह। अर्द्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली। नन्वेवं पञ्चखट्वी न सिध्येत्। सत्यम्। अत एव संज्ञापूर्वकतया व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वार्द्धपिप्पलीं साधयित्वा षष्ठ्यन्तेति वार्त्तिकं नारब्धव्यमिति प्रा-

माणिकाः । वस्तुतस्तु एकदेशिसमासविषयकोयं निषेधः । न चात्र प्रमाणाभावः।पञ्चखट्वीति द्वितीयभाष्यस्य प्रमाणत्वात्॥

इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममान्हिकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ डित्थादीन्यव्युत्पन्नान्युदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकम् । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु बहुपटव इत्याद्यर्थमिदम् । न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणेनैव ज्ञाप्यः । ज्ञापिते च तत्राप्यनेनैव संज्ञा सिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकम् । बहुच्पूर्वे कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत्किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । स्यादेतत् । विशिष्टरूपोपादानविषयतया अर्थवत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धम् । न चाधीते यावक इत्यादौ इङ्कनौ निरर्थकावपि धातुप्रत्ययौ स्त इति वाच्यम् । अडादिव्यवस्थायै इङ एवार्थवत्त्वस्वीकारात् । स्वार्थिकानाञ्च प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वात् । न चेदं कल्पनामात्रमिति वाच्यम् । डित्थादावपि तथात्वात् । उक्तं हि । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कल्पिताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं इह तु स्पष्टार्थम् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो मा भूत् । न च सुपोधात्विति धातुग्रहणात् धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्यम् । श्येनायते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किम् । पच-

तीति तिपो मा भूत् । सुपोप्येवम् । न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थ्यम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्धितान्तानामेव नत्वन्यप्रत्ययान्तानामिति । न च तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम् । अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्वञ्च प्रशंसार्थः । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवन्त एते प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतान्ताद्धितानां चार्थोस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः सः । भित् । छित् । अत्राधातुरिति पर्युदासे प्राप्ते कर्त्ता हर्त्ता, अत्र तद्धितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते, सन्निहितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते नतु समासग्रहणकृतो नियमोपि । तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्य न भवति । ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोपि बाध्येत । विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादन्यायावताराचद्धितनियमोपि न बाध्येतेति चेत् । सत्यम् । आद्य एवेह पक्षः । न च वाक्येतिप्रसङ्गः । शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात् । अतिशये मतुप्स्मरणात् । वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपर इति पक्षे तु मध्येपवादन्यायात् सर्वेष्टसिद्धिः । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेपि पुरस्तादपवादन्यायादिष्टसिद्धिरिति दिक् । तद्धितः । औपगवः । अत्रानेन पूर्वेण वा संज्ञा नियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एवं समासेपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वा-

च्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थानां तर्हि कथं संज्ञेति चेत्, धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण । असूर्यललाटयो- रित्यादिना हि समासउपपदे कृद्विधीयते । उपपदञ्च महासं- ज्ञाकरणबलाद्विभक्त्यन्तमेव। न चैत्रमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनिय- माभावाद्राजकुमारीत्यादौ प्रत्ययान्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम्। अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण- एव सुपि समासप्रवृत्तेः । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात्प्रकृते समासग्रहणं नियमार्थं सद्वाक्यस्य संज्ञां निवर्तयतीति स्थितम् । नियमश्च सजातीयापेक्षः । यत्र पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्नः तादृशस्य समुदायस्य चेत्स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । षड्विधेपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन बहुच्पूर्वस्यास्त्येव संज्ञेति बहुपटव इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति चित्स्वरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्तेः । अन्य- था तु जसेवोदात्तः स्यात् । उत्तरश्चेत्यादि किम् । हरिष्वि- त्यादेरनेन व्यावृत्तिर्मा भूत् । एवमस्तु, को दोष इति चेत् । शृ- णु । तथासति जन्मवानित्यादौ तद्धितान्ते विध्यर्थं तद्धित- ग्रहणं स्यात् राजानावित्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन वार्यताम् । न तावदनेन नियमेन, पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्धितग्रह- णेन, तस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वायोगात् । न च सुपोधातुप्रातिप- दिकयोरिति धातुग्रहणं प्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकसंज्ञा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हरिष्वितिवद्- प्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि ङ्याब्ग्रहणं ज्ञापकम् । लि- ङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्त- यिष्यमाणत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययभा-

वानापन्नसंघातविषयको नियम इत्यपि सुवचं तथापि सरूपसूत्रे समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थं योजयितुमिदं गौरवमादृतम्। निष्कर्षे तु तथैवास्तु। तथा च तद्धितग्रहणं नियमार्थमेव। भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भावः। भेदे परस्परपरिहारेण प्रयोगे सति यः संसर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेदः संसर्गो वा द्वयं वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तद्ग्रन्थः। बहुच्समासयोर्वैरूप्यालाभात्। यद्वा। सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम्। तद्धितग्रहणन्तु विध्यर्थमेव। स्यादेतत्। पक्षत्रयेपि राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा दुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो लुक् स्यादिति चेन्मैवम्। जहत्स्वार्थायामानर्थक्यात्। अजहत्स्वार्थायामपि पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात्। प्रशंसायां हि मतुबित्युक्तम्। एवं घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव पदयोः सहभूतार्थता। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च। घटावित्यंशो नार्थवानिति। एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं समासग्रहणं किं न स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तम्। अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थताया एवोक्तत्वादिति दिक्। यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्वं तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थम्। तद्धितग्रहणमपि तथा। अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षतिः। तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बहुपटव इत्यस्य सुसाधत्वात्। किन्त्वस्मिन्पक्षे सिद्धान्तविरोधः मूलकेनोपदंशं पचतकीत्यत्रातिप्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु। इह प्रकरणे यथाश्रुताः प्राचां ग्रन्था दुष्टा एवेत्यवधेयम्। नि-

पातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्याति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्चकारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावान्न प्रातिपदिकता, भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव । भुवोवुगिति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासापत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशस्यानित्यतयोवङंशे प्रवृत्तावपि संज्ञांशे अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋलृक्सूत्रे उपपादितम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं कुलम् । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यान्नेह । काण्डे । कुड्ये । इह त्वन्तादिवच्चेत्यतिदेशेनास्ति प्राप्तिः । न च द्विकपक्षे वारिणीइति व्यावर्त्त्यं कृतार्थतेति वाच्यम् । तत्रापि प्रातिपदिकमित्यस्यानुवृत्त्या सिद्धे सामर्थ्यस्य सुवचत्वात् । लक्ष्यानुरोधेन पक्षान्तरस्यैव सुग्रहत्वाच्च । यद्वा कार्यकालपक्षं प्रत्ययान्तस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेधं चाश्रित्य समाधेयम् । न चैवं ब्रह्मबन्धुरित्यत्र स्वादयो न स्युरिति वाच्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वश्रूरित्यत्रेव तत्सिद्धेः ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनं यो गोशब्दस्तादृगेव च यत्स्त्रीप्रत्ययान्तन्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । चित्रगुः । निष्कौशाम्बिः । उपसर्जनस्य किम् । सुगौः । राजकुमारी । स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन स्त्र्यधिकारोक्तप्रत्ययग्रहणान्नेह । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । कथं गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् । शृणु । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदेदं ह्रस्वत्वम् । न चेह तदस्ति । गोः कुलं

प्रति गुणीभावेपि गां प्रत्यतथात्वात् । कुमार्याश्च पुत्रं प्रति गुणीभावेपि राजानं प्रत्यतथात्वात् । शास्त्रीयं चेहोपसर्जनं गृह्यते । कृत्रिमत्वात् । अत एव प्रत्ययमात्रस्य तथात्वासम्भवात्तदन्तलाभः । यदि तु लौकिकमुपसर्जनत्वं गृहीत्वा प्रत्यय एव विशेष्येत तदा हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्रातिव्याप्तिः स्यात् । स्पष्टञ्चेदमुपमानानिसामान्यवचनैरिति सूत्रे भाष्ये । अथ कथं राजकुमारीमतिक्रान्तोतिराजकुमारिरिति । अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्युक्ततया राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यवेहि । अतिक्रान्तम्प्रति ह्यसावुपसर्जनं न तु राजानम्प्रतीति विवेकः । अत्रत्यः कैयटस्त्वापातत इत्यवधेयम् । अत्र वार्त्तिकम् । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति । ईयसन्ताद्यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तो यो बहुव्रीहिस्तत्र ह्रस्वो नेत्यर्थः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो विहितः । तत्र पुंसि यथा स्त्रीप्रत्ययान्तता नास्ति तथेह बोध्यमित्येवं वचनव्यक्त्या ह्रस्वाभावः पर्यवस्यति । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । ईयसश्चेति कब्निषेधः । बहुव्रीहौ किम् । अतिश्रेयसि ॥

लुक्तद्धितलुकि ॥ तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लुक् तावत्प्रत्ययस्यैव सम्भवति । न तु तदन्तस्य । अत एवोपसर्जनमिह लौकिकम्, न तु पूर्ववच्छास्त्रीयम् । असम्भवात् । न हि प्रत्ययमात्रं शास्त्रीयमुपसर्जनम् । आमलक्याः फलमामलकम् । नित्यंवृद्धशरादिभ्य इति मयटः फले लुक् । ततोनेन गौरादिङीषो लुक् । इह पूर्वसूत्रस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः । अस्यावकाश आमलकम् । पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र तु परत्वाल्लुगेव ॥

इद्गोण्याः ॥ गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोपवादः पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । गोणीशब्दः परिमाणवचन आवपनवचनश्च । तत्राद्यात्प्राग्वतेष्ठञ् । द्वितीयादार्हीयष्ठक् । तयोरध्यर्धेति लुक् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ प्राचामिदं सूत्रं दूषणार्थं पाणिनिरनुवदति । लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालाः क्षत्रियाः पुल्लिङ्गबहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः पञ्चालाः । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ते तद्राजाः । तद्राजस्य बहुषु । ततस्तस्य निवास इत्यणो जानपदे लुप् । लुपि किम् । लवणस्सूपः । संसृष्टे । लवणाल्लुक् । व्यक्तिवचने किम् । हरीतकी पञ्चाला इत्यादिषु षष्ठ्या अतिदेशो मा भूत् । समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः । नियमार्थमिदम् । मथुरा पञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति नियमान्नेह । पञ्चालमथुरे । बहुवचनस्य किम् । गोदौ ग्रामो मथुरा च गोदमथुराः । पूर्वपदस्य द्वित्वातिदेशः स्यादेव ॥

विशेषणानाञ्चाजातेः ॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । कथं तर्हि पञ्चाला जनपदो रमणीय इति । जातिविशेषणत्वादिति गृहाण । पञ्चालविशेषकत्वे तु रमणीया इति भवत्येव । स्यादेतत् । लुपोन्यत्रापीदं तुल्यम् । बदरीवृक्ष इत्यत्र सूक्ष्मकण्टका सूक्ष्मकण्टक इति प्रयोगयोर्विशेष्यभेदेन व्यवस्थास्वीकारात्, तत्किं सूत्रेण । सत्यम् । गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति सूत्रार्थः । तथाहि । जातिभिन्नानि यानि विशेषणानि तेषां युक्तवत् विशेष्यवदित्यर्थः । गुणवचनानामित्यु-

द्घोषेपि जातिभिन्नं गुणशब्दार्थः । तदुक्तममरेण । स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः । गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदका इति ॥ सामान्ये नपुंसकस्य न्यायप्राप्तस्यापवादोयम् । तेन शुक्लं पटा इति न भवति । अनित्यश्चायमतिदेशः । संस्कृतंभक्षा इत्यादिलिङ्गात् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ नियमार्थमिदम् । तेन वचनं न युक्तवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । गौरादिङीषन्तादनुदात्तादेश्चेति लुप् । खलतिकादिषु वचनम् ॥ अयमपि नियम एव । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि । खलतिको वरणादिः । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां प्रतिषेधः । लुबन्तस्य तु भवत्येव । चञ्चा तृणमयः पुमान् । स इव चञ्चाभिरूपः । संज्ञायामिति कन् लुम्मनुष्यइति लुप् । चर्मविकारविशेषोवध्रिका । स इव वध्रिका दर्शनीयः । तदिह द्वे वार्त्तिके आद्यस्य तृतीयन्तु द्वितीयस्यापवाद इति स्थितम् । इदं त्ववधेयम् । इहाभिरूपदर्शनीयपदयोर्विशेष्यलिङ्गे प्रतिषिद्धे नपुंसकत्वं प्राप्नोति । भाष्यकारीयोदाहरणसामर्थ्यान्न भवतीति ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ तत् युक्तवद्वचनम् । अशिष्यम्, अकर्तव्यम् । कुतः । संज्ञानां प्रमाणत्वात् । अयं भावः । पञ्चाला वरणा इत्यादयो न यौगिकाः । तन्निवासेपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नाम्नीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधानाच्च । किन्तु संज्ञाशब्दा एते । ते च यल्लिङ्गसङ्ख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणभूता एव । तदर्थप्रमाणका इत्यर्थः । यथा आपो दारा वनं गृहाः सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेनुशासनमारच्यं तदर्थमपि मास्तु । किञ्च ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ लुबप्यशिष्यः । जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति । कुतः, योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात् अप्रतीतेः । तथा चात्र तस्यनिवासो ऽदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ चकारो ह्यर्थे यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दः । न च भूतपूर्वगतिः । क्षत्रिययोगाद्देशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतोक्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ प्रत्ययार्थं प्रधानमित्येवंरूपं वचनमपि अशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । आख्यातस्य क्रियाप्रधानतया व्यभिचाराच्चेत्यर्थः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसो ऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादिक्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अशिष्यत्वं समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ब्राह्मणा पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । एकोप्यर्थो वा बहुवदित्यतिदेशाद्विशेषणादपि सिद्धम् । बहूनां वचनं बहुवचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानाच्चातिदेशः फलितः ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते ऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति

वा । सविशेषणस्य प्रतिषेधः । पटुरहं ब्रवीमि । कथं तर्हि त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इति भर्तृहरिः । अत्रोन्नतत्वस्य विधेयत्वाद्भवत्येव । अनुवाद्यविशेषणपरत्वात्प्रतिषेधस्येति हरदत्तः । भाष्ये त्वेतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तथाहि । अहंकारावच्छिन्नेध्यस्तानाञ्चक्षुरादीन्द्रियाणां तत्तादात्म्यादहमुल्लेखगोचरता भेदाभेदप्रतीतिश्च । अहं शृणोमीति वन्मम श्रोत्रं शृणोतीत्यपि व्यवहारात् । तत्र चक्षुरादीनां बहुत्वाद्भेदस्वातन्त्र्ययोर्विवक्षायां वयं ब्रूम इति सिद्धम् । अभेदमात्रविवक्षायां तु एकवचनम् । न च गौणता । गौरोहमित्यादीनां यावद्व्यवहारं बाधाभावात् । एतेन पुष्यादिगुरावेकेषामिति वृत्तिकारेण पठितमपि गतार्थम् । त्वं गुरुर्यूयं गुरव इत्यस्योक्तरीत्या सिद्धेः । अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादिलौकिकप्रयोगोपि सङ्गच्छते ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे ॥ द्वयोरित्यनुकर्षाद् द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा विधीयते । तेन विशेषणेपि सिद्धं, पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके । फल्गुन्योर्जाते इत्यर्थः। फल्गुन्यषाढाभ्यां टाणाविति टः । टित्त्वान्ङीप् । एकस्यान्तु तारायां नेमौ शब्दौ प्रयुज्येते । उद्भूतावयवभेदे समुदायएव निरूढत्वात् । सूत्रे तु नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनं नक्षत्रे यद्यभिधीयेते इत्यर्थात् ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू वा । लोके तूद्भूतावयवसमुदाये निरूढत्वाद्द्विवचनमेव । गाङ्ताविव दिवः पुनर्वसू ॥

विशाखयोश्च ॥ प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

पक्षे विशाखे। छन्दसीत्यनुवृत्तेर्लोके विशाखेइत्येव। अमरस्तु राध विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति। सूत्रं तूदासीनम् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥

छन्दसीति न सम्बध्यते पूर्वत्र चकारेणानुकृष्टत्वात् । एतदर्थ एव हि पूर्वत्र योगविभागः । तिष्य एकः । पुनर्वसू द्वौ । तेषां द्वन्द्वो बह्वर्थः । तत्र बहुत्वं द्वित्ववद्भवतीत्यतिदेशो ऽयम् । तिष्यपुनर्वसू उदितौ । तिष्यपुनर्वसू इति किम् । विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् लुबविशेषे । ततो जातार्थे सन्धिवेलादिसूत्रेणाण्। तस्य श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक् । माणकवृत्तिरयं द्वन्द्वो न तु नक्षत्रवृत्तिः । न चायं गौणः । यौगिकत्वात् । ननु नक्षत्रइत्यनुवृत्त्या सिद्धमेतत् । किं पुनर्नक्षत्रग्रहणेन । अत्र भाष्यम् । पर्यायाणामपि यथा स्यादिति । तस्यायं भावः। तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्त्तमानो यो नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इति व्याख्यानात् । पुष्यपुनर्वसू सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति । स्यादेतत् । यथा भावेचाकर्मकेभ्य इत्यकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न तु बाहिरङ्गं कालादि कर्म तथान्तरङ्गस्य कालस्य व्यावृत्त्या बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ता इत्यादेः सिद्धावपि माणवकस्य बहिरङ्गस्य व्यावृत्तये पुनर्नक्षत्रग्रहणमस्तु । यद्वा । तिष्यपुनर्वस्वोरिति योगं विभज्य देशान्तरस्थमपि तिष्यस्य कार्यं नक्षत्रएवेति व्याख्यास्यते । तेन तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति सिद्धम् । तस्माद्बहिरङ्गव्यावृत्त्या योगविभागेन वा कृतार्थं नक्षत्रग्रहणं कथं पर्यायग्रहणार्थं स्यात् । उच्यते । अकर्मकशब्दः श्रुत्यैव कर्म व्यावर्त्तयन् मुख्यमन्तरङ्गमेव व्यावर्त्त-

यतीति युक्तम् । नक्षत्रशब्दस्तु स्वार्थार्पणप्रनाड्या अर्थान्तरं व्यावर्त्तयन्नविशेषादुभौ व्यावर्त्तयतीति नाद्यं फलम् । नापि द्वितीयम् । पुष्यार्थवचनस्यावश्यकत्वात् । अत एव पक्षद्वये-प्यपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम् । द्वन्द्वइति किम् । यस्ति-ष्यस्तौ पुनर्वसू येषान्ते तिष्यपुनर्वसवः । तिष्यादय एव वि-पर्ययविषया इह बहुव्रीहिणोच्यन्ते । अतो भवत्ययं नक्षत्रस-मासः न तु द्वन्द्वः । बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवत् । न्यायसिद्धं चेदम् । प्राण्यङ्गादीनां स-माहार एवेति हि नियमः । न तु विपरीतः । चार्थेद्वन्द्व इति पृथग्विधानात् । प्रकृतसूत्रे बहुवचनग्रहणाच्चेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषां मध्ये एक एव शिष्यते । अ-नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव ङ्यन्ता-बन्तप्रातिपदिकानां प्रवर्त्तते । हरिणी मृगी हरितवर्णा च । तयोः सहविवक्षायां हरिण्यौ हरिण्यः । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा । वासोन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन्निति श्रीहर्षः, श्रियौ नरेन्द्रस्य निरी-क्ष्य तस्येति च । सकृच्छ्रुतात्सकृदर्थः प्रत्यय इति मते शब्द-सारूप्येपि द्वन्द्वः स्यात् । अथापि तन्त्रेणानेकार्थताभ्युपगम्यते एवमपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वारः । आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहात् द्वन्द्व-स्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य द्वन्द्वापवा-दकतेत्युद्घोषः । इकोगुणवृद्धीत्यस्य अलोन्त्यापवादकतेति पक्षे ऽपवादशब्दस्येत्थमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव घटौ घटा

इत्यादीन्यपीहोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेकव्यक्तिबोधोद्देश्यकस्यानेकविशकलितशब्दप्रयोगस्य घटोयं घटोयमिति बहुशो दर्शनेन तद्वदेव सहविवक्षायां घटावित्यादिद्वन्द्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति वार्त्तिकं दृष्ट्वा नानार्था एवेहोदाहरणमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः । न च पदार्थतावच्छेदकभेदाभावाद्घटावित्यादौ द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । चार्थेद्वन्द्व इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य चेतरेतरयोगद्वन्द्वे एकशेषे च विशेषणत्वं प्रयोगोपाधित्वं वा । समाहारद्वन्द्वे तु प्राधान्येन भानमित्यन्यदेतत् । न चैमपि घटकलशावित्यादिद्वन्द्वापत्तिः । विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्त्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौत्र एवायमर्थः । रूप्यते बोध्यते इति रूपम्, अर्थः समानं रूपं येषामिति सरूपाः । ज्योतिर्जनपदेति समानस्य सभावः । सरूपाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गं स्वव्यापारायोगः व्याक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया तुल्यास्यप्रयत्नमिति वत्स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । एतद्विषयविवेचनं तु अइउणित्यत्रैव कृतम् । अत एव जननीवाचिनो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृजन्तस्य च एकशेषं निषेद्धुं प्रवृत्ते मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्त्तिके स्वान्तर्गते मातृमात्रोरित्यत्रापि निषेधप्रवृत्तिः । नन्वर्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवादः । अन्यथा जननीवाचिनोरपि निषेधापत्तेः, तत्कथं शब्दरूपपरे स्वान्तर्गते निषेधप्रवृत्तिरिति चेत् । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादिति गृहाण । सूत्रमते तूत्तरसूत्रादेवकारोत्रानुकृष्यते । तेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानात्परिच्छेतृवाचिनश्चाप्तॄन्निति सर्वनामस्था-

ने दीर्घविधानादसारूप्यादेकशेषाभावः । न च वाचार्नैकैक-शेषविरहेपि श्लिष्टरूपकस्थलइव तन्त्रन्यायाश्रयेण पाक्षिक एक-शेषो मातृमात्रोः स्यादेवेति वाच्यम् । यान्येकविभक्तौ सरूपा-ण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् । न चैवं घटघटाविति पा-पाक्षिकं दुर्वारमिति वाच्यम् । तन्त्राद्यावृत्त्याद्याश्रयणेन सरूपा-णामेकशेष एवेत्यपरानियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कु-म्भकुम्भौ मातृभ्यां चेति पाक्षिकमनिष्टत्रितयं प्राप्तं सूत्रेणा-नेन वार्यते । घटावित्यादिसिद्धिस्तु स्यादेवैतद्विनापि हि । जा-तिपक्षे व्यक्तिपक्षेपीति निष्कर्षसंग्रहः । स्यादेतत् । देवदेव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति । न चैकविभक्तावित्यनेन तद्वारणम् । तस्य सारूप्योपलक्षणत्वादेकशेषस्य चानैमि-त्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणतां ब्रूषे, तथाप्यनिस्तारः । देवदेव इत्यत्रापि षष्ठीसमासादुपरि एकवि-भक्तेः सत्वात् । अन्तर्वर्तिन्योस्तु लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-भावात् । अत्राहुः । सहविवक्षायामेव एकशेषः । इतरेतरयोग-द्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्ये-तरान्वयः स तथाभूतो विषयः । उक्तञ्च । अनुस्यूतेव भि-न्नानामेका प्रख्योपजायते । यदा सहविवक्षान्तामाहुर्द्वन्द्वैकशेष-योरिति ॥ अयञ्च विषयनियमो ऽभिधानबलाल्लभ्यते वृ-द्धोयूनेत्यादिसूत्रेषु सहयोगे तृतीयायाः प्रयोगाच्च । यद्वा । पूर्व-सूत्रात् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगद्वन्द्वावगमः। तेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानादुक्तविषयनियमसिद्धिः । न च द्वन्द्वे कृतइत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । स्वरसमा-सान्तादिदोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्य-माणत्वात् । एतेन सारवसारवोर्मिज इति श्रीहर्षप्रयोगोपि

ऽयाख्यातः । सरव्यां भवाः सारवाः । ते च ते आरवसहिताश्चेति कर्मधारये सहविवक्षाविरहात् । विद्वन्मानसराजहंसेत्यादिश्लिष्टरूपके तु मानसमेव मानसमिति तन्त्रेण प्रयोगो न तु सौत्र एकशेषः । सहविवक्षाविरहात् । सारव इत्यत्रापि तथा स्यादिति चेत् । पक्षे एवमेव । तावतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाह्यत्वात् । न चैवं समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात्पाक्षिकं घटघटमित्यादि दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रानभिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अस्तु वा तत्राप्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैवं नपुंसकतापत्तिः । समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सकलव्यक्तिसङ्ग्रहो भविष्यतीति प्रतिव्यक्तिलक्षणं नावर्तनीयम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति ज्ञापकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादौ तु द्वन्द्वैकशेषौ उभावपि अनभिधानेनैव वारणीयौ । उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति दिक् । एवं स्थिते सूत्रारंभपक्षेपि बहुशोऽनभिधानस्यैवाश्रयणाद् घटघटावित्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेणेत्याशयेन भगवता एकशेषप्रकरणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितरावित्यत्र मातुः श्वशुरावित्यादौ श्वश्र्वादेश्च प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भेपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति चेत्, तर्हि द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्तिर्निरूढलक्षणा चेति फलितोर्थः । तथा च लोकव्यवहारादेव तद्ग्रहसम्भवे न किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमग्निचिदित्यादौ क्विबादयोपि प्रत्याख्यायतामिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन तुगाग-

मप्रातिपदिकसंज्ञाद्यर्थं तदारम्भात् । तदेवं सरूपाणां विरूपाणां च सर्वमेकशेषं प्रत्याचक्षाणेनापि भगवता सरूपसूत्रमात्रं तु शास्त्रीये व्यवहारे संज्ञापरिभाषादिवद्विनापि सहविवक्षामेकशेषं विधातुं भविष्यतीत्याशयेन द्विर्वचनेचीत्यत्र एकशेष इति भाष्येभिहितमिति दिक् । आरभ्यमाणे तु सूत्रे यद्यपि षट् पक्षाः सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव त्रयस्तु निर्दोषा इत्यवधेयम् । तथाहि । पृथक्सर्वेभ्यो विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानाञ्चाकृतद्वन्द्वानां वा समुदायादेकविभक्तौ वा युगपदधिकरणवचने वा अनैमित्तिको वेति षट् पक्षाः । तत्राद्ये एकशब्दः समानपर्यायस्तथा च वृक्ष स् वृक्ष स् इति स्थिते आद्ययोर्निवृत्तौ स् स् वृक्ष स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति व्याख्याने मध्यमस्य सोर्लोपः । संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्येति व्याख्याने तु हल्ङ्यादिलोपः तत्रापि सुतिसीनि प्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्य चिल्लोपः । सर्वथापीष्टरूपं न सिध्यत्येव । आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तु स् वृक्ष स् स् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्ष स् स् इति स्यात् । तथा वृक्षा अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवणं स्यादिति दुष्ट एव प्रथमः पक्षः । द्वितीये तु वृक्ष स् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् । द्विवचनबहुवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणञ्च स्यात् । तृतीये तु द्वन्द्वे इति अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धुं शक्यते तथापि अश्व अश्व औ इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेषात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्समासान्तोदात्ते कृते यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वानुदात्तं पदं स्यात् । परशेषे त्वन्तोदात्तं स्यात् । इष्यते त्वाद्युदात्तम् । अशेः क्वनिब्व्युत्पादनात् । यो अश्वेभिर्वहते विभवोह्यश्वा इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किञ्च ऋक्च ऋक्च ऋचावि-

स्यत्रान्तरङ्गत्वादृक्पूरिति समासान्ते कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात्। समासान्तो हि समासभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात्। स्वरूपं तु व्यवदधात्येव। समासार्थोत्तरपदस्यावयव इति भाष्यमतेपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः। विरूपाणामपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य शेषे टापि ऋचे ऋचा इत्याद्यपि स्यात्। एवं पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे स्यात्। अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत्। प्राण्यङ्गानां समाहार एवेति नियमात्। अपि च सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषाजसीति प्रवर्त्तेत। अत एव विरूपैकशेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ त्यदादीनिसर्वैरित्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात्तदेवं त्रयः पक्षा दुष्टा इति स्थितम्। सिद्धान्तस्तु त्रेधा। तथाहि। राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसंज्ञा तावदस्ति। मिलितेनार्थवत्त्वात्। न चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तेः कथमेतदिति वाच्यम्। नियमस्य सजातीयविषयकत्त्वेन यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तत्रैव प्रवृत्तेः। अत एव बहुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्त्वं भवत्येवेत्युक्तमर्थवत्सूत्रे। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिः। तावताप्यवयवानां संख्यान्वयेनानुग्रहसम्भवात्। तथा च समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषः। रामकृष्णावित्यादौ तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्तिः प्राप्ता तथापि द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते। अस्मिन्पक्षे मातृमात्रोरपि एकशेषः प्राप्तः। एकविभक्तावित्यस्यावृत्त्या एवकारस्य चानुकर्षणेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानान्न भवति। यद्वा युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचना-

न्तानामेकशेषः । द्वन्द्वोप्येवम् । अजहत्स्वार्थायां हि वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावभिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि । न चान्यतरवैयर्थ्यम् । परस्परसमभिव्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा च द्वन्द्ववृत्तेः प्रागेकैकार्थतावगमेपि वृत्तावुभयाभिधानात्प्रत्येकं द्विवचनाद्युत्पत्तिः । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तात् । तथा च रामश्च कृष्णश्चेति लौकिकवाक्यस्यादूरविप्रकर्षेण विग्रहतया प्रदर्शनेपि अलौकिकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति प्रविशति । तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोपि निर्बाध एव । अथ वा उपक्रमएव यथा व्याख्यातं तद्रीत्या अनैमित्तिक एवैकशेषः । तथा च पक्षत्रयं स्थितं सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम् । उक्तपक्षत्रयमध्येपि समुदायादेकविभक्ताविति पक्षस्तावत् दुष्ट एव मातृमातारावित्यत्रातिप्रसङ्गं वारयितुं एकविभक्तावित्यस्य सरूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आवश्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्वायोगात् । आवृत्तौ मानाभावात् फलाभावाच्च । न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम् । सहाविवक्षायामित्यस्य द्वन्द्वग्रहणबलेनावश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भैक्षमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिक्षा ३ आम् अ इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोपीति लुकि कृते लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचनतापक्षोपि दुर्बलः । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । तथा च द्वितीये भाष्यम् । सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति । तच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । तस्मात्प्रागुक्तषट्पक्षीमध्ये ऽनैमित्तिकत्वपक्ष

एव प्रबलः । इतरे पञ्चापि हेया इति तदभिप्रायकतयैव सूत्रं व्याख्यातम् । पचतीत्यादौ तु धातोर्द्वन्द्वादिप्रसक्तिरेव नास्ति यद्वाक्यशेषो मृग्येत । न च मिलिताल्लडादिप्रसङ्गः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव कर्तृद्वये लद्वयं कर्तृबहुत्वे लकारबहुत्वञ्च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । लस्येत्यत्र जातिविवक्षया लद्वयस्य तसादयः बहूनान्तु झिथादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु वर्तमाने लडित्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणान्न कश्चिद्दोषः । अत एव वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थं विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गावित्यादावपि पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेका प्रत्ययास्तु बहवः । सर्वेषां प्रकृत्यर्थान्विताभिधायितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गर्गयशब्दस्य शेषः । न च पक्षे यशब्दमात्रस्यापि तदापत्तिः । विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । न च विनिगमकाभावः । अणुरपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्तिसामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यद्वा । यञ इत्यपि व्यक्त्यैक्यं विवक्षितम् । प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिः । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेषः । उभयथा यञन्तं यद्बहुष्विति लुक् । न चैवं काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः । ततः प्रतिकृतीनां सहविवक्षायां काश्यपा इत्यत्रापि अजन्तं बहुषु वर्त्ततइति लुक् स्यादिति वाच्यम् । यस्कादिभ्योगोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवृत्तेः । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तथापाहि ऋषिप्रजन एव गोत्रं विवक्षितमिति स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञाविति सूत्रे कैयटः । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन संख्यया कर्मभेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यादित्यधिकरणे सप्तदश प्राजापत्यानित्युदाहृत्य, किं त्वयं तद्धितान्ता-

नामेकशेषः कृतो भवेत्। किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात्तद्धित-सङ्गतिरिति वदतां भट्टानां ग्रन्थोपि व्याख्यातः। ण्यप्रत्यया-न्तानामेकशेषः। ण्यप्रत्ययान्तानामेव वेति तदाशयात्। कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येषामिति कृतैकशेषयच्छब्देनोप-स्थापितानां तद्धितसङ्गतिस्ताद्धितवाच्यता। तथा च मिलिता-नां देवतासम्बन्धं बोधयितुं लौकिकविग्रहे येषामिति निर्देशः। वृत्तौ तु देवतावद्वाचकस्य तद्धितस्यैकशेष इति मिलितेषु पशुषु देवतान्वयादेको यागः। अग्नीषोमीय इत्यादौ मिलितयोर्देव-तायामभेदान्वये यथेत्युदाहृतवार्त्तिकस्योत्तरार्धेर्थोध्यवसेयः। युक्तं चैतत्। प्रत्ययार्थबहुत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेदित्युत्तरवार्त्तिकस्यानुगुण्यात्। स्यादेतत्। प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। अभे-दश्चेह सम्बन्ध आग्नेयादावियं स्थितिरिति पक्षे देवतावतां साहित्यं लभ्यते न तु सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरिष्यतइति पक्षेपि एकप्रत्ययोपात्तदेवतान्वय-स्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत्सत्यम्। प्रदेयएव शक्तिः प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहाराद्देवतायां निरूढलक्षणेत्याशयेनायं ग्रन्थो नेयः। केवलादेवतावाची तद्धितोग्नेः समुच्चरन्नित्यादिग्रन्थास्तु मतान्तराभिप्रायेण नेयाः। न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समा-नार्थतालाभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यम्। यथय इत्येषा मेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावे ऽपि-विभक्तौ परतः सारूप्यसम्भवेन सरूपैकशेष एवेत्याशयात्। प्र-कृतमनुसरामः। स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स शि-ष्यतइति वक्तव्यम्। तेन पूर्वोदात्तहते हरिण्याविन्यत्र ङीबन्त-स्य पित्त्वादनुदात्तप्रत्ययकस्य शेषः। न तु जातौ पुंयोगे वा

भ्यो ङीष् तदन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य । ननु वर्णादनुदात्तादिति ङीषन्तस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तता स्यादेवेति चेत् । भ्रान्तोऽसि । उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात् । वर्णानान्तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेण प्रकृतेरनुदात्तत्वात् । तदुक्तं वर्णादनुदात्तादिति । तथा मीमांसते इति मीमांसकः । लित्स्वरेण मध्योदात्तः । मीमांसामधीते मीमांसकः । क्रमादिभ्यो वुन् । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षाया माद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायामाद्युदात्तः शिष्यते नित्स्वरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षाः । अक्षस्यादेवनस्येति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तः । देवनाक्षे तु फिष इत्यन्तोदात्तः । यद्वा । अशेर्देवने इति प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । शकटावयवबिभीतकयोस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तः । अत एव प्राचेयामेति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्तावअक्षस्याहमेकपरस्येत्यादयाक्षेशब्दा बहवोन्तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते । तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवपरत्वादाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायान्तु आद्युदात्तस्य शेषः । इन्द्रियवाचिना क्लीबेन सहविवक्षायान्तु नपुंसकमनपुंसकेनेति अक्षमक्षाणीत्याद्यूह्यम् । नन्वचेतनानां देवतानां कथं पुंनपुंसकादिव्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकलिङ्गं तावन्न व्याकरणे आश्रीयते । दारान् इत्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिङ्गात् त्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च । किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थः इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्दः एकस्मिन्नेव लिङ्गे शक्तः कश्चित्तु द्वयोः कश्चित् त्रिष्विति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् । कुमारब्राह्मणा

दिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन्। करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभइत्यमरस्याप्ययमेवार्थः। नन्वेवं पशुनेविपुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात्। लौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत्। सत्यम्। छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः। छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक्। तच्च जातित्रयमित्येके। उक्तं च हरिणा। तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः। अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरिति भाष्ये तु स्त्रियामितिसूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम्। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः। संस्त्याने स्त्यायतेर्डट् स्त्रीसूतेः सप्प्रसवे पुमान्॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति॥ अयमर्थः। संस्त्यानं स्त्री। सत्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः। प्रसवो गुणानामुपचयः। स एव पुमान्। सूतेर्धातोः सप्सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः। सूङो ड्डुमसुन्निति माधवः। यत्तूज्ज्वलदत्तेन यातेर्डुमसुन्नित्युक्तम्। यच्च पुंसोसुङितिसूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मकसुन् ह्रस्वश्चेति सूत्रं पठितं तदुभयमपि भाष्याननुगुणं। तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृशं तन्नपुंसकम्। नभ्राण्नपादिति निपातनादिति भावः। तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम्। अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुंसकलिङ्गसर्वनामेति सिद्धान्तः। स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दाश्च शुक्लयादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि वर्त्तन्तइत्यवधेयम्। स्वकृतान्त इति। कृता-

होक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात् । तल्लक्षण एव चेद्विशेषः । शुक्लः कम्बलः शुक्ला बृहतीका शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्ले । एकवच्चेति न भवति । अस्येति किम् । उत्तरसूत्रे एकवद्भावानुवृत्तिर्मा भूत् ॥

पिता मात्रा ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । पितरौ । मातापितरौ। अयं योगः शक्योकर्त्तुम् । तथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनास्मिन्विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्तीति निर्विवादम् । तत्र च निरूढलक्षणा वा शक्तिरेव वेत्यन्यदेतत् । न च द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । तस्यापि पक्षे इष्टत्वात् । एवं श्वशुरः श्वश्र्वेत्यत्रापि बोध्यम् । एतेन पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथेत्यस्य व्याख्यावसरे विग्रहे क्रमप्रतीतेः प्रथमं माता धनभाक् तदभावे तु पितेति विज्ञानेश्वरग्रन्थश्चिन्त्यः । एकपदजन्ये बोधे क्रमाभावात् । सूत्रारम्भेप्येवमेव । प्रत्युत मुख्यार्थस्य प्रथमप्रतीतिरुचिता । न तु लक्ष्याया मातुः । यत्तु विग्रहे क्रमप्रतीतिरिति । तन्न । वृत्तिविग्रहयोः सहाप्रयोगात् । वृत्तेरेवेह व्याख्येयश्लोके प्रयोगात् । किं च वृत्तावपि प्रयुक्तायां विग्रहोपि स्मर्यतां कथञ्चित् । न तु तत्रापि पूर्वापरीभावे किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्क्रमनिर्णये प्रमाणान्तरं मृग्यम् ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते । श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुरौ । श्वश्र्वेति सौत्रानिर्देशादेव प्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपदिकत्वम् । अन्यथा हि प्रकृतिवदनुकरणमिति ऊङन्ततृतीया न स्यात् ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ सर्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्च सहोक्तौ

त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । प्रत्यासत्तेस्त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो मा भूदिति सर्वग्रहणम् । स च देवदत्तश्च तौ । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं वचनम् । ताविति तु सरूपसूत्रेणैव सिद्धं देवदत्तस्यापि तच्छब्देनैव निर्देष्टुं शक्यत्वात् । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते शब्दपरविप्रतिषेधात् । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोपि दृश्यतइति भाष्यम् । स च यश्च तौ । अहं च भवांश्चावाम् । त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि । आद्यादित्वात्तसिः । त्यदादीनां शेषे सहविवक्षितो योर्थः पुमान् यश्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यर्थः । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु सहविवक्षायां नपुंसकवशेन व्यवस्थापरत्वात् । तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धं पिप्पल्यास्तत् । अर्धपिप्पली च सा अर्धपिप्पल्यौ ते । इह परवल्लिङ्गमिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशे कृते तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गम् । भाष्ये तु एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । यदाह । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात्सिद्धमिति । विशेषसन्निधौ हि प्रयुक्तः सामान्यशब्दो विशेषान्तरे वर्त्तते । ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चेति यथा । तथाविधे विषये वाचनिकोयं द्वन्द्वनिषेधः । तेनैव तद्देवदत्तावित्यादिनिवृत्तेः सिद्धत्वादयमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थ इति कैय्यटः । कथं तर्हि शूद्राभीरञ्जो बलीवर्दं तृणोपलमिति । अत्राहुः । आभीरी जात्यन्तराणि । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतेः ॥ गोशब्दस्तु स्त्रीगवीपरोयं स्त्रीलिङ्गः । अपामुलप इति नामधेयमिति । अनित्योयं निषेधः । प्राच्यभरतेष्वितिसूत्रनिर्देशाल्लिङ्गात् । तेन

न्ता धातव इति सूत्रारम्भाच्च । अथ वा भूरादिर्येषामिति विग्रहः । निपातनाद्रुगागमः महासंज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोस्तु व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । ततो भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वासदृशाः क्रियावाचिन इति यावत् । अथ वा वाइत्ययमादिर्येषामिति बहुव्रीहिः वाइत्यस्यादय इति तत्पुरुषः । तयोरेकशेषे स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहिशेषः । भुवो वादय इति षष्ठीतत्पुरुषः । वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थः । द्विर्वचनेचीतिवत्तन्त्रावृत्त्यादिना वा उभयलाभः । सर्वथापि क्रियावाचिनो भ्वादय एव धातव इति स्थितम् । का पुनः क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथाहि । अभवतो गगनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्त्तुः करोतिकर्मत्वम् । तथा च करोत्यर्थकर्त्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थाप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते । उक्तञ्च । करोतिक्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना । भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोतेः कर्म जायते ॥ करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्त्वं प्रपद्यते ॥ प्रयोज्यकर्त्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः । ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ तेन भूतिषु कर्तृत्त्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः । प्रयोजकक्रियामाहुर्भाविनां भावनाविद इति ॥ सा च सकलधातूनां वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतिपठतीत्याद्युत्तरं सङ्गच्छते । न चासौ मीमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्यैवास्तामिति वाच्यम् । भोक्तव्यमित्यादावाख्यातं विनापि तत्प्रतीतेः । तथा च तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करो-

तिसामानाधिकरण्यं, किं कर्त्तव्यं, भोक्तव्यम्, किं कृतवान्भुक्तवानिति । किञ्च । भावयति घटमिति वत्त्वन्मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते कर्त्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं णिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्ययः । ननु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् । कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात् । यदि तु धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइतिभर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारत्त्वरूपं कर्तृत्वं तवापि सम्मतं कस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः । व्यापारस्य धातुनैवाभिहितत्वात् । अपि च । धातोः सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्छिद्येत । अकर्मकाच्चेत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन् । ननु सिद्धान्तेऽपि क्रियायाः कर्मापेक्षानियमात्कथमकर्मकतेति चेत् । न । फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां सकर्मकाकर्मकाविभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च । ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे यज इति णिनिरस्मत्पक्षे सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात् । पच्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः । विक्लित्त्याद्यंशान्तरे तु पाचित्वादिना प्रातिस्विकरूपेणाहुः । तच्चांशान्तरभावनां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन यागेन स्वर्गं भावितवानित्यर्थप्रतीतेः । स्पष्टं चेदं णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे । एतेन द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यं व्याख्यातम् । भट्टिश्चाह, विभज्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ । नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातूनिति ॥ ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्र-

त्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति ह्युत्सर्गः स चेह त्यज्यते । क्रियाप्रधानमाख्यातमिति स्मरणात् । पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च । प्रत्युत तवैव पचतीत्यादावनुपपत्तिः । पचन्तं तं पश्येत्यादौ शतृशानचोः कर्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्मततया तिङ्क्ष्वपि तथात्वापत्तेः । शत्रादीनां तिङाञ्च लादेशत्वस्याविशिष्टत्वात् । आदेशानाञ्च स्थानिस्मारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यध्रौव्यात् । अत एव हि युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादि च । न च समानाधिकरणइत्यनेन स्वाभिधेयसंख्यान्वयित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । सूत्राननुगुणत्वात् । कृत्तद्धितसमासैः संख्याया अनभिधानात्तदभिहितेपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च कृत्यनभिधानमेव कर्त्तुरनभिधानमिति वाच्यम् । भावार्थलकारेपि कर्त्तरि प्रथमापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । अस्तिभवतिविद्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम् । नहि तत्रोत्पादः प्रतीयते । एवन्तिष्ठतावपि तथा जायतउत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्तिः उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसम्बन्धः । तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना । तदनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवतइति चेत् । उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणञ्चोत्तरकालसम्बधः । तथासत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्यकाङ्क्षायाः पूरणात् जीवतिनृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्तिरुच्यते । अत एव तत्र घटादीनां कर्मता । परसमवेतव्यापारफलीभूतोत्पत्तिशालित्वात् । जनि-

प्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते । अत एवाकर्मकता तेषाम् । सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटादीनां परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्तञ्च हरिणा । आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यतइति ॥ अन्येप्याहुः । अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येस्त्येव हि भावना । अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशतइति ॥ तथा पचौ विक्लिदौ च विक्लित्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पचौ व्यापारव्यधिकरणा विक्लिदौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकर्मकाकर्मकविभागः । नहि धात्वर्थभूतफलशालित्वमात्रं कर्मत्वं किन्तु व्यापारवैयधिकरण्यमपि फलेपेक्ष्यते । यत्तूक्तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् । आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् । एतेन यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयतइत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरीभावापन्नानेकक्षणविशिष्टस्योत्पत्तिरात्मास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भावः । पचत्यादावपि हि अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्तो व्यापारकलापः क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षान्न प्रत्यक्षता । किन्तु एकैकस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कलना क्रियते । तदुक्तं भाष्ये । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् । एकफलावच्छिन्नत्वात् । उक्तं च । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यतइति ॥ तदेवं भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम् । अत एवाभूदस्तिभविष्यतीति का-

लयोगः। न हि क्रियात्वं विनासौ सम्भवति। तदुक्तम्। क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति ॥ कालानुपातियद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयतइति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम्। षड्भावविकारा इति ह स्माह भगवान्वार्ष्यायणिरिति। भावस्य क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः। तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वयः सिद्ध इत्यर्थः। कैयटस्तु प्रकारान्तरेणापि व्याचख्यौ। भावास्य सत्ताया एते प्रकाराः सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसंबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतयावभासतइति। तथा च। जातिसमुद्देशेपि सम्बन्धिभेदात्सत्तैवेत्युपक्रम्योक्तम्, प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते। क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्वमिति कथ्यतइति ॥ व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायास्ते भवत इत्यर्थः। पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया उपस्थितिः। घञा तु सिद्धरूपायाः। उक्तञ्च। क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता। सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधन वर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सत्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादि निबन्धन इति ॥ लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेण घञादिभ्य उपस्थितिरित्यर्थः। एतेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतइति तृतीयाध्याये भाष्यमपि व्याख्यातम्। प्रकल्पितेत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवतां ध्वनयति। साध्यत्वेनेति। अत एव तम्प्रति कारकतया ओदनादेरन्वय इति भावः। अत एव भोक्तुं पाको भुक्त्वा गमनमित्यादौ तुमुनादयः सिद्धाः। क्त्वोर्थास्त्व-

नभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव क्व चिद्दृश्यतेपि द्विर्वचनम् । द्विरण्विधिरिति सूत्रवार्त्तिकयोः प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव पाकं करोतीत्यादौ कारकत्वेन सान्वेतीत्यर्थः । नन्वेवं पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शनम्प्रति कर्मता न स्यात् । न च संसर्गमर्यादयेह कर्मताभानेपि प्रकारत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि पचतिभवतीत्यादावसङ्गतेः । एककर्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्तृका वर्तमाना भवनक्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रियां प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् । तथा च देवदत्तवत्पचिक्रियायाः सत्वधर्मो दुर्वारः । अत्राहुः । कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुभवबलाद्भानं स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति । आख्यातशब्दे भागाभ्यामित्युदाहृतश्लोकोप्येतदभिप्रायक एव । तत्र थं प्रतीत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्यामः । एतेन अपाक्षीदपाक्षीः पचतः पचन्ति पक्ष्यति पक्ष्यत इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्तृत्वेनान्वयो व्याख्यातः । भावी वर्त्तते ध्वस्तोस्तीत्यादाविव सूक्ष्मावस्थस्य वर्त्तमानसत्तासम्भवात् ॥

उपदेशेजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेनुनासिकोजित्संज्ञः स्यात् । उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्करणे घञ् । अन्यथा ल्युट् स्यात् । स च धातुपाठप्रातिपदिकपाठौ सूत्रवार्त्तिके च । एतैर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते । तत्र शास्त्रकृता पठितस्याप्यनुनासिकस्य पाठ इदानीमपभ्रष्टः । अत एवाहुर्वृत्तिकाराः । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति । तत्र एधस्पर्धेत्यादावनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । एधते । स्पर्धते । भवत्वित्यत्रो-

गित्वान्नुम् । भवान् । लण्सूत्रे अकारस्येत्त्वाद्रप्रत्याहारसिद्धिः॥ आचारेवगल्भक्लीबहोढेभ्य इति वार्त्तिके ऽवगल्भादेरनुनासिकत्वेनानुदात्तेत्त्वात्तङ् । अवगल्भतइत्यादि । उपदेशे इति किम् । अभ्रआँअपः । आङोनुनासिकश्छन्दसीत्यनुनासिकः। नासौ शास्त्रे पठितः । नन्वेवं उत्र ऊँ इत्यत्रातिप्रसङ्गः । विधानसामर्थ्यान्नेति तु प्रकृतेपि तुल्यम् । अथानुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे अभूआँ अटित इत्यादावादितश्चेतीण्निषेधार्थमित्संज्ञा किन्न स्यादिति चेन्न । एवमपि आङ इदिति वक्तव्ये अनुनासिकविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन दधि इच्छतीति दधि ब्राह्मणकुलं दधीयतेः क्विप्यल्लोपयलोपयोर्ह्रस्वत्वे चाणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः । अत्रेदितोनुम्धातोरिति नुम् स्यात् । दधि मध्वित्यादिषु प्रातिपदिकेषु भवतिपचतीत्यादिषु च इत्कार्यं लोप एव स्यात् । तस्मादुपदेशग्रहणं कर्त्तव्यमिति परास्तम् । अणोप्रगृह्य इदिति वक्तव्ये ऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्संज्ञाविरहोपपत्तेः । सत्यम् । उत्तरार्थमुपदेशग्रहणम् । आजिति किम् । मनिन्प्रत्यये मकारस्य मा भूत् । सत्यां हि तस्यामन्येभ्योपि दृश्यन्तइति हलन्तेष्वंत्यादचः परः स्यात् । अनुनासिकः किम् । चिरिणोति जिरिणोति ॥

हलन्त्यम् ॥ उपदेशेन्त्यं हलित्स्यात् । यद्यपि सर्वो हल् तन्तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तथापि धातुप्रातिपदिकत्वाद्युपाधिपरिच्छिन्नसमुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् । शीङ् स्वप्ने ङित्त्वात्तङ् । शेते । उपदेशे किम् । अग्निचित् । श्रोत्रियञ्छन्दोधीते क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यादौ तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागेप्युपदेशेन्त्यत्त्वाद्भवत्येवेत्संज्ञा । सनुत इत्यस्य स्वरादिपाठा-

दित्संज्ञा प्राप्ता उच्चारणसामर्थ्यान्न भवति । न च रित्स्वरः प्रयोजनम् । अन्तोदात्तनिपातनवैयर्थ्यापत्तेः । स्यादेतत् । हल्प्रत्याहारसिद्धेरेतत्सूत्रसापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः । पदार्थबोधं विना वाक्यार्थज्ञानासम्भवात् । अत्राहुः । हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वे संयोगान्तलोपेन लकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तेन लस्येत्संज्ञायां सत्यामादिरन्त्येनेति हल्संज्ञा । ततोऽन्त्यं हलिदिति वाक्यार्थबोधः । यद्वा । हल् इति तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणाद्धस्य समीपवर्ती लकारो हल् स इदिति । सम्पूर्णसूत्रावृत्त्या हल्सूत्रस्यान्त्यं हलन्त्यमिति वा । इह पक्षत्रये पूर्वः पूर्वः प्रबलो लाघवादिति तत्त्वम् । यद्वा । हल्सूत्रे लृकारस्यैव तवल्कार इतिवद् गुणभूतस्य निर्देशः । तस्य च पुषादिद्युताद्य्लृदित इति ज्ञापकादित्संज्ञा । न तूपदेशेऽजनुनासिक इति । अच्संज्ञाया अद्याप्यनिष्पादात् । यत्तु णलो लित्करणं ज्ञापकमिति । तच्चिन्त्यम् । लित्त्वस्याद्याप्यसिद्धेः । न च बिभेदेत्यत्र लोपाभावार्थं हल्ङ्यादिसूत्रे ऽपृक्तं हलिति द्वितीयहल्ग्रहणं तत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । भवितेत्यादौ डानिवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणोपपत्तेः । न च सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपान्नैवमिति वाच्यम् । यासेत्यादौ सुलोपानापत्तेः । न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादेकादेशस्य च पूर्वान्ततया ग्रहणाद्धलन्तायाः प्रकृतेः परत्वेनेष्टसिद्धिः । यः स इत्यत्रातिप्रसङ्गात् । तस्माल्लोपप्रवृत्तिकाले हलन्तत्वं वाच्यम् । तच्च यासेत्यत्रापि नास्ति किं त्वाबन्तात्परत्वमाश्रित्य लोपः कार्यः । न च तत्राबन्ता प्रकृतिः । उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावायोगात् । अथ तदस्यांप्रहरणमिति निर्देशादाबन्तस्थले उभयतआश्रयेऽप्यन्तादिवद्भावं ब्रूषे तथापि हल्शब्दस्यैवाद्यापि शक्त्यग्रहे कथं हल्ग्रहणसमाथ्यार्ण्णलो लित्त्वं

निश्चेयम्। न च लितीति ज्ञापकम्। ल्युडादौ चरितार्थत्वात्। तस्मादुक्तप्रकारचतुष्टयमेव शरणम्। स्यादेतत्। आद्ये हल्संज्ञातः पूर्वं कथं संयोगान्तलोपः। संयोगसंज्ञाया अनिष्पत्तेः। द्वितीये हस्य ल् इति कथं समासः। सुप्संज्ञाया अनिष्पादात्। एवं तृतीये हलोन्त्यमिति तत्पुरुषः कथम्। चतुर्थे च लृदित इति बहुव्रीहिः कथम्। उच्यते। साधुत्वज्ञानोपयोगिनः शास्त्रस्याप्यर्थबोधो यदि तद्बोध्यसाधुत्वानां पदानां स्वार्थानुभावकतायामुपयुज्येत तदैष दोषः स्यात्। स च नोपयुज्यते। प्रमाणाभावात्। शतशो व्यभिचाराच्च। यथा चैतत्तथा अइउणित्यत्रैव प्रतिपादितम्॥

न विभक्तौ तुस्माः॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। रामान्। पचेरन्। ब्राह्मणाः। पचतः। रामम्। अद्राक्षम्। विभक्तौ किम्। अचो यत्, ऊर्णाया युस्, रुधादिभ्यः श्नम्, प्राग्दिशोविभक्तिरिति यत्र विभक्तिसंज्ञा तत्रायं निषेधो न भवति।इदमस्थमुरिति मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासञ्जनाज्ज्ञापकात्। तेन किमोत्, क्व इति सिद्धम्। स्यादेतत्। तदानीमित्यादौ दानीमोपि तर्हि मित्त्वं स्यादिति चेन्न। यान्तत्वात्तस्य। यकारोह्यन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्येत्संज्ञां प्रतिबन्धाति। संयोगान्तस्य लोप इति यलोपस्येत्संज्ञां प्रत्यसिद्धतया मकारस्यान्त्यत्वाभावात्। यद्वा। इदमस्थमुरित्यनेनानित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यते। न तु प्राग्दिशीयेष्वप्रवृत्तिः। औत्, इटोदित्यत्र तु सुखमुखार्थस्तकारः। न त्वित्संज्ञकः। तित्स्वरापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। उरौवाये। भक्षीयतवराधारा इत्यादौ उरौभक्षीयेत्यनयोरन्तोदात्ततादर्शनात्। आद्युदात्तश्चेति सूत्रे भविषीयेत्यत्र भाष्यकारैरेवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च। यत्त्विह वृत्तिकृतोक्तम्, किमोत्,

इटोत् इसत्रायं निषेधो न भवति अनित्यत्वादस्य विधेरिति। तत्त्वोक्तिविरुद्धम्। इटोदिति सूत्रे तकार उच्चारणार्थ इति तेनैवोक्तत्वात्। तस्मादभ्युपेत्यवादमात्रम्। यद्वा। इटोदित्यत्रास्य अकारमात्रस्य विधेः। अनित्यत्वादिति तु किमोदित्येतत्परमिति व्याख्येयम्॥

आदिर्ञिटुडवः॥ उपदेशे आदिभूताः ञि टु डु एते इतः स्युः। ञिइन्धी। इद्धः। टुवेपृ। वेपथुः। डुवप्। उप्त्रिमम्। उपदेशइति किम्। ञिकारीयति। आदिः किम्। पटूयति। अस्ति हि पृथ्वादिषु पटुशब्दस्योपदेशः। अत्रेत्संज्ञायां सत्यामथुच् स्यात्। अवयवे ह्यचरितार्थं द्वित्वं समुदायस्य विशेषकं स्यात्॥

षः प्रत्ययस्य॥ प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात्। शिल्पिनि ष्वुन्, नर्त्तकी। प्रत्ययस्येति किम्। षोडश। षषउत्वमित्यत्रोपदेशस्थोयं षकारः। आदिः किम्। अविषः। महिषः। अविमहिभ्यां टिषच्। नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति ईकारस्य टित्वादेव सिद्धेः। न च पक्षे ङीषर्थः षकारः। ङीषोपि चितः परस्योदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात्। सत्यम्। विनिगमकाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात्॥

चुटू॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्। कौञ्जायन्यः। छस्य ईयादेशं वक्ष्यति। जस्। ब्राह्मणाः। झस्यान्तादेशो वक्ष्यति। सोस्याभिजन इत्यधिकारे शण्डिकादिभ्यो ञ्यः। शाण्डिक्यः। चरेष्टः। कुरुचरी। ठस्येकादेशं वक्ष्यति। सप्तम्यां जनेर्डः। उपसरजः। ठस्यैकादेशं वक्ष्यति। धनगणंलब्धेत्यतो लब्धेत्यनुवर्तमाने, अन्नाण्णः। अन्नं लब्धा आन्नः। चुटुषाः प्रत्ययस्येति कर्त्तव्ये योगविभागादनित्यमिदम्। तेन केशचुञ्चुः केशचण इत्यत्र

चकारस्येत्संज्ञा न । सत्यां हि तस्यां चित इत्यन्तोदात्तः स्यात् । चित्करणं तु पर्यायार्थं स्यात् । अवात्कुटारच्चेत्यतोऽवादित्यनुवर्त्तमाने नतेनासिकाया इति टीटच् । अवटीटः । यद्वा । चुञ्चुप्चणप्टीटचोयादयः । लोपोव्योरिति यलोप इति व्याख्येयम् ॥

लशक्वतद्धिते ॥ तद्धितभिन्ने प्रत्यये आदिभूता लशकवर्गा इतः स्युः । ल्युट् च । भवनम् । कर्त्तरि शप् । भवति । क्तक्तवतू निष्ठा । भूतः भूतवान् । प्रियवशेवदः खच् । प्रियंवदः । वशंवदः । ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः । जिष्णुः । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । ङे । हरये । अतद्धिते किम् । चूडालः । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । लोमशः । अत्र प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञेत्यपि सुवचम् । कर्णिका । कर्णललाटात्कनलङ्कारइति भवार्थे कन् । अत्र कितिचेति वृद्धिः स्यात् रूपञ्च न सिध्येत् । इर उपसङ्ख्यानं, रुणद्धि । अयं वा रेफो हलन्त्यमितीत्संज्ञः । इकारस्तूपदेशेजनुनासिक इति । स्यादेतत् । एवं सतीदित्वान्नुम् स्यात् । न च तक्रकुम्भीधान्यन्याय आश्रयितुं शक्यः नन्दतीत्याद्यव्याप्तेः । सत्यम् । स्कन्दिरप्रभृतीनां नकारपाठो ज्ञापकः अन्तेदितामेव नुमिति । यद्वा । गोः पादान्तइति सूत्रादन्तग्रहणमनुवर्त्तयिष्यते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । चक्षिङो नुम्मा भूदिति । अथवा न दृश इति ज्ञापकान्न भविष्यति सति हि नुमि इगुपधत्वाभावादेव क्सस्याप्राप्तेः किं तन्निषेधेन । यद्वा । इरितोवेति ज्ञापकात्समुदायस्येत्संज्ञा । अवयवे अचरितार्थस्य स्वरितत्वस्य समुदायविशेषकत्वात्स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदम् । तेन रुन्ध इत्यादि सिद्धम् ॥

तस्य लोपः ॥ तस्येतो लोपः स्यात् । तस्यग्रहणं सर्वलोपार्थम् ।

ञ्चिटुडूनामलोन्त्यस्य मा भूत् । नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति तु नास्ति । अलोन्त्यात्पूर्व उपधेति सूत्रे तस्य प्रत्याख्यानात् ॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ समसङ्ख्यानां सम्बन्धो यथाक्रमं स्यात् । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । नन्दनः । ग्राही । पचः । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । समूलघातं हन्तीत्यादि । अत्रानुवाद्ययोरपि धातूपपदयोर्यथाक्रमं बोध्यम् । स्यादेतत् । विदिभिदिछिदेः कुरजित्यादौ तच्छीलाद्यर्थत्रयेण यथासङ्ख्यं प्राप्नोति । एवं ख्यत्यान्ङसिङसोरित्यादावपीति चेत् । अत्र भाष्यम् । स्वरितेनेत्यपकृष्यते । तेन स्वरितत्वाभावान्नेह यथासङ्ख्यमिति । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । स्वरितत्वाभावादेव कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरिति सूत्रे न यथासंख्यं नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासंख्यं च भवत्येवेति भाष्यम् । वृत्तिकारस्तु कर्तृकर्मणोश्च नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रद्वयेपि भाष्यं विपरीतं वदन्नुपेक्ष्यः । नाडीमुष्ट्योश्चेति सूत्रे यथासङ्ख्याभावपरं भाष्यमपि पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । एतदेव वा मतान्तरपरं सत्तत्रत्यवृत्तेरालम्बनमस्तु । कर्तृकर्मणोरित्यत्र तु वृत्तिश्चिन्त्यैव । वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खावित्यत्राप्यस्वरितत्वादेव न यथासङ्ख्यम् । इह सूत्रे भाष्ये वृत्तौ चेत्थं स्थितम् । चतुर्थे तु वृत्तिकारो योगं व्यभजत् । भगाद्यलिति खचेति च ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः स्वरितत्वयुक्तशब्दस्वरूपमाधिकृतं बोध्यम् । प्रत्ययः परश्चेत्यादि । यथा प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः । क्वचित्तु पूर्वत्रापि । तदुक्तम् । अतिङित्युभयोर्योगयोः शेष इति । कियद्दूरमाधिकार इत्यत्र व्याख्यानं शरणम् । यथा आतृतीयाध्यायान्तं धात्वधि-

कारो न तु प्राग्लादेशेभ्य एव । तथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेर-ङ्गाधिकारो न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि । यद्वा । स्वरिते इति सप्तम्यन्तम् । तेन तस्मिन्दृष्टे अधिकारो निवर्त्ततइत्यर्थः । कः स्वरिताधिकारार्थः कश्च त...र्थ इत्यत्र तु व्याख्यान-मेव शरणम् । नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तां किमनेन सूत्रेण । सत्यम् । अर्थान्तराणि सङ्गृहीतुं सूत्रं कृतम् । तथाहि । स्वरितेनाधिकाररूपोर्थो ग्राह्यः । गोस्त्रियोरित्यत्र च स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थमिति न वक्तव्यम् । कि-ञ्च अधिकं कार्यमधिकारः । गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते । अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरितः पाठ्यः । अपि च अधिकः कारः कृतिरियम् । यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता भवन्ति । तत्रतत्र स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ अनुदात्तेत्क उपदेशे यो ङित्तदन्ताद्धातोर्लस्थाने आत्मनेपदमेव स्यात् । एधते । स्पर्धते । बोभूयते । ऋतीयते । कथं तर्हि शेतइत्यादि, ङिदेव त्वयमिति चेत् । सत्यम् । व्यपदेशिवद्भावो बोध्यः । उपदेशे किम् । चुकु-टिषति । गाङ्कुटादिभ्य इति सन आतिदेशिकं ङित्त्वम् । धातोरिति किम् । अत्युतत् अदुद्रुवदिति ङिद्भ्यामङ्चङ्-भ्यां मा भूत् । कथं पुनर्धातोरिति लभ्यतइति चेत् । भूवादिसू-त्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात् सादृश्यमात्रेण परिणामव्यवहारो वस्तुगत्या तु योग्यशब्दा-न्तरमेव सन्निहितं भवतीति कैयटः । यद्वा । आत्मनेपदेनैव लका-

रस्य धातोश्चाक्षेपः । इकोझलित्यत्र सना धातोराक्षेपवत् । अत एव ङिता तस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्व्याख्यातः । चित्रीयतइत्यादौ तु अवयवे ऽचरितार्थेन ङकारेण क्यजन्तस्य विशेषणं ततो व्यपदेशिवद्भावान्ङिदन्ततेति दिक् । एतेन चिनुतः सुनुत इति व्याख्यातम् । यत्तु तत्र ङितीव ङिद्वदिति व्याख्यानमाश्रित्य समाधानं, तदापाततः । पचेतेइत्यादावातोङित इति इयादेशाभावप्रसङ्गात् । ननु वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रे स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितत्त्वाच्चङ्ङोऽश्चिनुत इत्यादौ चानुपपत्तिरेव नास्तीति चेत् । उपजनिष्यमाणेनापि ङिता उपसञ्जातनिमित्तस्यापि परस्मैपदस्य बाधापत्तेः । नियमो बलीयानित्यस्यापि पाक्षिकत्वाच्च । वृद्भ्यः स्यसनोरित्यस्य विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिरिति ज्ञापकताया अपि सुवचत्त्वात् । शदेः शित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरिदं स्पष्टम् । तस्माद्यथाव्याख्यानमेव मनोरमम् । हरदत्तस्तु ङित इत्येव व्याख्यत् । धातोरिति नापेक्ष्यते । नियमो बलीयानित्याश्रयणाच्चङादौ न दोषः । न च भाविना ङिता बाधः । परत्वात्परस्मैपदस्यैवोचितत्वादिति तस्याशयः । उभयथापि यङीयङोर्ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थतामाशङ्क्य यङः प्रागनुदात्तमकारं प्रश्लिष्य जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्येति ज्ञापकाद्युजभावं वदन्तः ईयङः प्रागिकारमीकारं वा प्रश्लिष्य आद्ये अन्तोदित्त्वाभावान्न नुम्, द्वितीये एकाच इत्यनुवृत्तेः श्वीदितोनिष्ठायामिति नेण्निषेध इति कल्पयन्तः परास्ताः । स्यादेतत् । यङ्लुक्यपि सर्वत्रातिव्याप्तिः । प्रत्ययलक्षणेन ङिदन्तत्वात् । सत्यम् । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया सुदृषदित्यत्र सोमनसीतिस्वरस्येवात्वसन्तस्येति दीर्घ-

स्येव चेहात्मनेपदस्याप्रवृत्तेरिति निष्कर्षः । प्राञ्चस्तु बोभूतुतेतिक्तइत्यत्र तिजेर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदविधानं ज्ञापकं यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं नेति । अत एव चर्करीतं चेत्यदादौ पठितस्य चकारात्परस्मैपदमिति व्याख्यानं ज्ञापकसिद्धार्थानुवाद इति सिद्धान्तः । नन्वेवमपि पास्पर्धीतीत्यादावात्मनेपदं दुर्वारम् । स्पर्द्धेरनुदात्तेत्त्वात् । न चेदं प्रकृत्यन्तरमिति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सत्यम् । श्तिपाशपेत्यादिना निषेधो बोध्यः । अनुबन्धेन निर्देशो हि द्विधा । क चित्साक्षात् । शीङः सार्वधातुके गुणः । दीङोयुडिति यथा । अनुदात्तेत इत्यादौ त्वनुबन्धत्वेन । यत्र तु नोभयथापि निर्देशस्तद्भवत्येव । आङोयमहनः भावकर्मणोरित्यादि यथा । नन्वाङ इति कथं नानुबन्धनिर्देश इति चेत् । न । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्य ग्रहणमित्यस्य ह्ययमपवादः । तेन प्रकृतेर्यत्रानुबन्धेन निर्देशः स एवास्य विषयः । अत एव चेचितः मरीमृष्ट इत्यादौ क्ङितिचेति प्रवर्त्तत एवेति दिक् । अथ कथं स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमिति । अत्राहुः । आधृषाद्वेति विकल्पितणिचः सहेरिदं रूपम् । यद्वा । चक्षिङो ङित्करणमनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतां ज्ञापयति । स हि अनुदात्तेत् । विचक्षणः प्रथयन्नित्यादावनुदात्तेतश्चहलादेरितियुचो दर्शनात् । न चायं ल्युट् । लित्स्वरापत्तेः । अन्तोदात्तस्य च पाठ्यमानत्वादिति । एतेन स्फायन्निर्मोकसन्धीति मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः । स्यादेतत् । लस्य तिबादयः । लटः शतृशानचौ । लिटः कानज्वा । क्वसुश्च । लृटः सद्वेत्यात्मनेपदपरस्मैपदयोर्विहितत्त्वादित आरभ्यापादपरिसमाप्तेः प्रकरणं कि-

मर्थमिति चेत् । नियमार्थमित्यवेहि । अत एवानुदात्तङित आत्मनेपदमेवेति व्याख्यातम् । सोयं प्रकृतिनियमः । उत्तरसूत्रे च भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति अर्थनियमः । यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सिद्धान्तात् । तथाहि । तदसम्बन्ध्यसम्बन्धो व्याप्तिः सैवावधारणम् । व्यापकत्वद्योतकैवशब्दसम्बद्धभिन्नजम् ॥ न चास्मिन्पक्षे अनुदात्तेत्प्रभृतिभ्यः परस्मैपदं मा भूत् आत्मनेपदं त्वनियतत्वादत्तीत्यादावपि स्यादिति वाच्यम् । शेषात्परस्मैपदमेवेति नियमात् । ननु तत्र कर्त्तरीत्युक्तेः कर्त्तरि परस्मैपदमेवास्तु । भावकर्मणोस्तु जागर्यते अद्यतइत्यादौ परस्मैपदं दुर्वारमेवेति चेन्न । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियतत्वात् । अस्तु वा प्रत्ययनियमः । आत्मनेपदमनुदात्तङित एवेति । भावकर्मणोरेवेति । नचैवमनुदात्तेत्प्रभृतिभ्यः परस्मैपदप्रसङ्गः । परस्मैपदस्यापि शेषात्कर्त्तरीति नियतत्वात् । ननु कीदृशस्तत्र नियमः कर्त्तरि यदि परस्मैपदं भवति शेषादेवेति, शेषाद्यदि भवति कर्त्तर्येवेति वा, आद्ये अशेषात्कर्त्तरि मा भूत् । भावकर्मणोस्तु शेषादशेषाच्च परस्मैपदं दुर्वारम् । अन्त्ये शेषाद्भावकर्मणोर्मा भूत्, अशेषात्तु भावकर्मकर्तृषु त्रिष्वपि प्राप्नोति । सत्यम् । योगविभागेन नियमद्वयं बोध्यम् । शेषादेव तत्रापि कर्त्तर्येवेति । तस्मादिह प्रकरणे प्रकृत्यर्थनियमः प्रत्ययनियमो वेति पक्षद्वयमपि स्थितम् । स्यादेतत् । विकरणव्यवधाने नियमो न प्राप्नोति । तथाहि । विकरणानामवकाशो लादेशभिन्नाः । इक्श्तिपौ धातुनिर्देशइति श्तिप् । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ताच्छील्यादिषु चानश् । नियमस्यावकाशः लिट्लिङौ लुक्श्लुश्नमश्च । पस्पर्धे, स्पर्धिषीष्ट, आस्ते, शेते, अत्ति, जुहोति, भिनत्ति, भूयादित्यादि । एधते,

स्पर्धते, कुरुते, निविशतइत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नित्यत्वाच्च विकरणेषु तैर्व्यवधानान्नियमो न स्यात् । ततश्च प्रकृतिनियमपक्षे विकरणान्तादुभयप्रसङ्गः । प्रत्ययनियमेपि तुल्यजातीयस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः धातोरनन्तरस्य लस्य यद्यात्मनेपदमनुदात्तङित एव यदि तु परस्मैपदं शेषादेवेत्यादि । तथा च धात्वन्तरात्तव्द्यावृत्तावपि विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तेः पदद्वयमपि स्यादेव । सत्यम् । विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति वृद्भ्यः स्यसनोरितिस्यग्रहणेन ज्ञाप्यते । अतो नियमद्वयेप्यदोषः । तत्रापि प्रकृत्यर्थनियमपक्षो बलीयानित्यवधेयम् । तत्र हि शेषात्कर्त्तरीति न वाच्यम्, किन्तु परस्मैपदमित्येव यत्र तच्चान्यच्च प्राप्तं तत्र परस्मैपदमेव स्यात् । प्रत्ययनियमपक्षे तु शेषादिति कर्त्तरीति वाच्यम्, योगश्च विभजनीय इति दोषत्रयमधिकं स्यात् । तिबादिवाक्येन सह वाक्यभेदः परिसङ्ख्याप्रयुक्तत्रिदोषता चेति दोषचतुष्कन्तु पक्षद्वयेप्यस्त्येव । यदि तु तदपि किमर्थं सोढव्यमिति बुद्धिस्तर्हि लस्य तिबादय इत्यनेनसहेदं प्रकरणमेकवाक्यतया विधायकमिति व्याख्येयम् । अस्मिन्पक्षे शेषात्कर्त्तरीति कर्त्तव्यमेव । परस्मैपदमात्मनेपदमिति च सूत्रशाटकवद्भाविनी संज्ञाश्रयणीया । अन्यथा विहितानां संज्ञा संज्ञया च विधानमित्यन्योन्याश्रयः स्यात् । अस्मिंश्च पक्षे विकरणेषु न कश्चिद्दोषः । लादेशेषु कृतेषु सार्वधातुकमाश्रित्य विकरणप्रवृत्तेः । न च स्यादिषु दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । लमात्रापेक्षयान्तरङ्गेषु तिबादिषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षतया बहिरङ्गाणां स्यादीनां प्रवृत्तेः ॥

भावकर्मणोः ॥ अनयोर्विहितस्य लस्यात्मनेपदं स्यात् । सुप्यते । क्रियते । प्राग्वदेकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नि-

यमो वेति बोध्यम् । नियमोपि द्विधा । प्रत्ययनियमो ऽर्थनियमश्चेति । न चान्यपक्षे कर्मणि घञ् न स्यात् को भवता लाभो लब्ध इति, अकर्त्तरिचेत्यस्य त्वपादानादिरवकाश इति वाच्यम् । तुल्यजातीयस्य परस्मैपदस्यैव नियमेन व्यावर्त्तनात् । स्यादेतत् । लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र परस्मैपदं प्राप्नोति । कर्मवत्कर्मणेत्यनेन हि शास्त्रं व्यपदेशो वातिदिश्यते । तथा च तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्कार्यं कर्त्तव्यम् । तत्र कर्मण्यात्मनेपदमित्यस्यावकाशः शुद्धं कर्म, कर्त्तरि परस्मैपदमित्यस्य शुद्धः कर्त्ता । कर्मकर्त्तर्युभयप्रसङ्गे परत्वात्परस्मैपदमिति । सत्यम् । प्राधान्यात्कार्यातिदेश एवेत्यात्मनेपदमेव परं बोध्यम् । पक्षान्तरे तु शेषात्कर्त्तरीत्यत्र कर्त्तरिकर्मेत्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरीति व्याख्यातम् ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ विनिमयविषयीभूतायां क्रियायां वर्त्तमानाद्धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजानः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न स्यात् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम् । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः । सम्प्रहरन्ते राजानः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तइह गृह्यन्ते । हरतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायां वर्त्तत इति न तस्यायम्प्रतिषेध इत्याहुः । ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनंजयावित्यत्र तु योत्स्यमानाविति विवक्षितं न तु

कर्मव्यतिहारः । वहेस्तु नायं प्रतिषेधः । अगत्यर्थत्वात् । प्रापणं हि वहेरर्थः । गतिप्रतीतिस्त्वाक्षेपात् ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ आत्मनेपदं न स्यात् । परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति । लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवं प्रत्यनादरादितरेतरादिशब्दा व्यतीत्युपसर्गौ च कर्मव्यतिहारद्योतनाय समुच्चीयन्ते । तथात्मनेपदमपि समुच्चीयेतेति निषेधोयमारभ्यते । नन्वेवं सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयमित्यत्र तङ् कथं नेति चेत्, करणविनिमये सत्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वात् ॥

नेर्विशः ॥ निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते । नेः किम् । प्रविशति । कथं तर्हि न्यविशत न्यविक्षतेति, अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणानां प्रत्ययवयवत्वेपि धातुप्रत्यनवयवत्वेन व्यवधायकत्वादिति । अत्राहुः । तिबादिविधेः प्राग्लावस्थायां धातोरेवाडागमः । लुङ्लङित्यत्र द्विलकारकनिर्देशस्य भाष्यकृताऽसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वात् । मतान्तरेपि लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गमडागमं बाधित्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु । तिबादिषु कृतेषु नियमो भविष्यति । विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति सिद्धान्तात् । अत्र च वृद्भ्यः स्यसनोरिति स्यग्रहणं ज्ञापकमिति बोध्यम् । अथेदं ज्ञापकं विकरणव्यवधानेपि नियमः प्रवर्त्ततइत्येवंपरतयानीयेत तथाप्यदोषः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु सत्सु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोरड्विकरणयोर्मध्ये परत्वादट्प्रवृत्तेः । ननु विकरणः शब्दान्तरात्प्राप्तो न तु शब्दान्तरस्येति चेत्, किन्ततः । न हि शब्दान्तरस्येति वाचनिकम् । किन्तु न्यायोयम् । तथा च शब्दा-

न्तरस्य प्राप्नुवत इव तस्मात्प्राप्नुवतोप्यनित्यत्वम् । यद्व्यक्तिसम्बधितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धितया पुनरप्राप्तेस्तुल्यत्वात् । अत एवोपसर्गनियमेऽड्व्यवायउपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । शदेःशित इति सूत्रे भगवता भाष्यकारेणेति दिक् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न । मधूनि विशन्ति भ्रमराः । कथं तर्हि इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशन्ति भयादिति कालिदास इति चेत् । अङ्गानि विशतीमिति पाठ इति प्रामाणिकाः । यत्तु पदसंस्कारपक्षेण समाधानं दुर्घटवृत्तौ कृतम् । तन्न । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । वालिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात् । ञित्त्वादेव सिद्धे सत्यकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा इह गृह्यन्ते । तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन क्रीणातेर्ये पर्यादयस्तेभ्यः क्रिय इति व्याख्यानात् । परस्परसाहचर्याद्वा । तेनेह न । विक्रीणासीति । अत्र त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति । न चायं विभक्तिविशिष्टस्य विरित्यस्य विकारो न तु विशब्दस्येत्युत्तरसूत्रस्थकैयटवाक्याद् भ्रमितव्यम् । विभक्तेर्लोपात् । प्रकृतिभागस्यैव विकारात् । कैयटस्याप्ययमपरितोषोस्त्येव । अत एव वक्ष्यति पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु साहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयमिति ॥

विपराभ्याञ्जेः ॥ स्पष्टोर्थः । विजयते । पराजयते । प्राग्वदुपसर्गग्रहान्नेह । विजयाति पराजयाति सेना । परा उत्कृष्टा । ननु जेरिति कथं निर्देशः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन

धातुतया इयङि जिय इति वक्तव्यत्वात् । न च निय: क्रिय इति दीर्घे सावकाशमियङं परत्वाद् घेर्ङितीति गुणो बाधतइति युक्तम् । ह्रस्वेष्वपि पूर्वविप्रतिषेधेनेयङ इष्टत्वात् । अत एव क्षिय इति निर्दिश्यते । किञ्च क्षियोदीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणमपीह ज्ञापकम् । अन्यथा क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य निर्णये किं तेन । उच्यते । अनित्योयमतिदेशः । अतो नेयङ् । अनित्यतायां प्रमाणन्तु ऋल्रक्सूत्रएवोक्तम् । अविवक्षितार्थरूपमात्रानुकरणाद्वा।यत्तु पराजेरसोढ इति सूत्रे इयङः परत्वाद्घेरिति गुण इति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम् । क्षियोदीर्घादित्येतत्सूत्रस्थभाष्यकैयटवृत्तिग्रन्थै स्तत्रत्यैहत्यस्वग्रन्थाभ्याञ्च सह विरोधात् ॥

आङो दोनास्यविहरणे ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरणे किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । उपेयिवाननाश्वाननित्यत्रोपशब्दवत् । तेनेहापि न विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादनास्यइति निषेधो नेष्यते । तथा च वार्त्तिकम् । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । स्वमङ्गमिह स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्त्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । कथन्तर्हि व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । कर्त्रभिप्राये भविष्यति । अकर्त्रभिप्रायार्थो ह्ययमारम्भः । एतेन मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र सुप्त्वा व्यादत्तइति व्यत्यासेन प्रयोग इति प्रेत्य भावपरीक्षायां वाचस्पतिग्रन्थोपि व्याख्यातः । आङो ङिद्विशिष्टस्य ग्रहणान्नेह, भिक्षामाददाति । अत्र स्मृतावाकार इति हरदत्तः ॥

क्रीडोनुसम्परिभ्यश्च ॥ क्रीड़ विहारे । अस्मादात्मनेपदं

स्यात्। अनुसम्परिभ्यः। चकारादाङः। अनुक्रीडते। सङ्क्रीडते। परिक्रीडते। आक्रीडते। उपसर्गेण समा साहचर्यादनोः कर्मप्रवचनीयान्न। माणवकमनुक्रीडति। माणवकेन सहेत्यर्थः। तृतीयार्थइत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। समो ऽकूजने॥ सङ्क्रीडन्ति शकटम्। मयास्य सङ्क्रीडति चक्रिचक्र इति श्रीहर्षः। कथं तर्हि क्रीडते नागराज इति। अपप्रयोग एवायामित्याहुः। आगमेः क्षमायाम्॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्। आगमयस्व तावत्। सहस्व काञ्चित्कालम्। मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। एतेन यावदागमयतेथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। यावत्प्रतीक्षवे इत्यर्थात्। शिक्षेर्जिज्ञासायाम्॥ धनुषि शिक्षते। शिक्ष विद्योपादानइत्यस्य नेह ग्रहणम्। अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धत्वात् किन्तु शकेः सन्नन्तस्य। सनिमीमेतीस्। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। क्रियैव हि शकेरर्थं प्रति विषयतयैवान्वेति। भोक्तुं शक्नोतीत्यादिदर्शनात्। भोजनविषयकशक्तिमानिति हि तदर्थः। शकधृषज्ञाग्लाघटरभेति तुमुन्। इह तु ज्ञानं विषयः। ज्ञातुमिति तु न प्रयुज्यते आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयकताया गमितत्त्वात्। न चैवं जिज्ञासायामित्यसंगतम्। ज्ञानेच्छा हि तदर्थः। लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्तो विषयः। शक्तिस्तु सनर्थभूतायामिच्छायामिति व्याख्यानात्। सत्यम्। ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञातस्यापि विषयतानपायात्। एतावानेव परम्भेदः। इच्छा सन्वाच्या शक्तिस्तु प्रकृत्यर्थः। तस्यास्तु ज्ञानविषयकत्वमात्मनेपदेन द्योत्यतइति। आशिषि नाथः॥ अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थं वार्त्तिकम्, आशिष्येवेति। न चैवमनुदात्तेत्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्। तस्य नाथनइति युजर्थत्वात्। सर्पिषो नाथते। आशिषि नाथ इति कर्मणि

षष्ठी।सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तइत्यर्थः।कथं तर्हि नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति भारविः। उच्यते। नाधसइति पाठः। तवर्गचतुर्थस्थाने लिपिप्रमादाद् द्वितीयः पठ्यते। अत एव काव्यप्रकाशे च्युतसंस्कृतेरुदाहरणम् तत्पल्लीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथा इति ॥ अनुनाधति स्तनयुगमिति तु पठनीयमिति तत्रैवोक्तम्। अत्रापि धकारो वा पाठ्यः। हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ गतं प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावो ऽनुहरन्ते। पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः। ऋतष्ठञ्। इसुसुक्तान्तात्कः। गतताच्छील्ये किम्। मातुरनुहरति। सादृश्यमात्रमिह विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यम्। किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥ विक्षेपार्थः किरतिः। हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं जीविकाकुलायकरणे तु फलम्। एष्वेवार्थेष्वपाच्चतुष्पादिति सुड् विधीयते। अपस्किरते वृषो हृष्टः कुक्कुटो भक्षार्थी श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किम्। अपकिरति कुसुमम्। इहात्मनेपदसुडागमौ न भवतः। हर्षादिमात्रसत्वे तु यद्यपि तङ् प्राप्नोति। तद्विधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वस्य निमित्तत्वेनानुपादानात्। तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुटा सह समानविषयोयं तङ्। तेन गजोपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः। आङि नुप्रच्छ्योः॥ आनुते। उत्कण्ठापूर्वं शब्दं करोतीत्यर्थः। णु स्तुतौ, अदादिः। आपृच्छते। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, तुदादिः। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। शप उपालम्भने॥ शप आक्रोशइति स्वरितेत्। तस्मादात्मनेपदमकर्तृगेपि फले वक्तव्यं शपथरूपेर्थे। देवदत्ताय शपते त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येकं रूपं शपथं करोतीत्यर्थः।

श्लाघन्हुङ्स्थाशपामिति सम्प्रदानसंज्ञा । ज्ञीप्स्यमाने, विवदन्ते । तद्यथा । यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानमित्येके । य आख्यायते स इत्यन्ये । कथं तर्हि नीवीम्प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामीति ॥ अत्राहुः । स्वाशयं प्रकाशयामीत्येतावदिह विवक्षितं न तु शपथ इति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेः प्राग्वत् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् । शब्दं नित्यमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीतइत्यर्थः । वृत्तौ तु अस्तिसकारमातिष्ठते।गुणवृद्धीआगमा वा तिष्ठतइत्युदाहृतम्।अस्यार्थः । आपिशलिर्हि अस भुवीति न पठति किं तु सकारमात्रम् । स्तः सन्तीत्युदाहरणम् । अस्ति आसीदित्यादि सिद्धये तु अडाटावागमौ प्रतिजानीते । तावेव गुणवृद्धीति ॥

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ तिष्ठतेरेतयोरर्थयोरात्मनेपदं स्यात् । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । श्लाघह्नुङिति सम्प्रदानत्वम् । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । स्थेयो विवादपदनिर्णेता तिष्ठन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । वृत्तौ तु तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रयुक्तम् । तत्र प्रकरणाच्छिादिना विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिर्न तु शाब्दीत्याभिप्रायेण परस्मैपदं बोध्यम् । कृत्यल्युटोबहुलमिति अधिकरणे अचो यत् ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वत्वविशिष्टे परिस्पन्दे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् । उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । इह क्रियाया अनूर्ध्वत्वं नाम उपरिदेशसंयोगफलकत्वाभावः । यद्यपि उदोऽनूर्ध्वेइत्युक्तेरनूर्ध्वताविशिष्टाक्रियात्रा-

चकत्वं लभ्यतएव धातोः। क्रियावाचित्वाव्यभिचारात्तथापि लोकप्रसिद्धपरिस्पन्दात्मककर्मपरिग्रहार्थं कर्मपदम् । तेनेह न। अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यतइत्यर्थः । तथा च उद ईहायामिति वार्त्तिकं सौत्रकर्मपदासिद्धार्थकथनपरम् ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ मन्त्रकरणं कारकविशेषो यत्र तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानादुपपूर्वकात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ देवपूजायां, आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपाद्भविष्यति । महीपतेर्देवतांशत्वाद्वा । सङ्गतकरणे, रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । एवं गङ्गा यमुनामुपतिष्ठतेइति । मित्रकरणन्तूपश्लेषं विनापि भवति । रथिकानुपतिष्ठते । अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया हेतुभूतया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च ॥ उपपूर्वकात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निधत्तइत्यर्थः ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ आभ्यां तपतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । उत्तपते वितपते । दीप्यतइत्यर्थः । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । न त्वद्रवमिति परिभाषितम्। उत्तपते वितपते पाणिम्। अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्युक्तेः स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्याख्यानाच्च नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । उद्विभ्यां किम् । निष्टपति । निसस्तपतावनासेवनइति मूर्धन्यः ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याञ्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्ह्याजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । अत्र केचित् । आजेति पदं छित्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा घ्ने हन्तुं आजजगामेति व्याचख्युः । तन्न । अजेर्लिटि वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्षमास्फालितवानित्यर्थः । मल्लो ह्युत्साहाविष्करणाय स्वं वक्षमास्फालयतीत्याहुः । भागवृत्तौ तु प्रमाद एवायमित्युक्तम् । एवञ्च मोहादाहध्वंमा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगोपि चिन्त्यः ॥

समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां गम्यृच्छिभ्यामात्मनेपदं स्यात् । सङ्गच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं सङ्गच्छति । कथन्तर्हि तच्चैक्यं समगच्छतेति । आर्षत्वात् । यद्वा । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । एकं समपद्यतेत्यर्थः । विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ विदेर्ज्ञानार्थस्येह ग्रहणम् । परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात् । न लाभार्थस्य । स हि स्वरितेत्त्वादुभयपदी । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वनुदात्तेत्वादात्मनेपदं सिद्धमेव । संवित्ते संविदाते संविद्रते । सम्पृच्छते संस्वरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ अर्त्तीति भ्वादिजुहोत्यादी द्वावपि गृह्येते । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्चेत्यङ्विधौ तु शास्तिना लुग्विकरणेन साहचर्याज्जुहोत्यादेरेव ग्रहणम् । परस्मैपदेष्विति तूत्तरार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्यादङ्विधौ न सम्बध्यते । तेन मासमृत मासमृषातां मासमृषतेति भाष्यं भ्वाद्यभिप्रायेण । समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तिस्तु जुहोत्या-

द्यभिप्रायेण योज्या। संशृणुते सम्पश्यते। रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः। अकर्मकादित्यनुवृत्तेः। वृत्तिकारस्तु समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्य इति पठित्वा दृशेश्चेति वक्तव्यरूपेण पपाठ। तत्र वार्त्तिकानुपूर्वीभङ्गे केषाञ्चिदेव सूत्रे प्रक्षेपे दृशेश्च तद्बहिष्कारे बीजं न पश्यामः। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे ये सकर्मका हनिगामिप्रभृतयस्तेषां कथमकर्मकता। उच्यते। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोकार्मिका क्रिया॥ वहति भारमिति प्रापणे सकर्मको वहिः। स्पन्दने त्वकर्मकः। वहन्ति नद्य इति। प्राणविशिष्टं धारणं जीवतिराह। गात्रविशिष्टं विक्षेपञ्च नृत्यतिः। अतो द्वावप्यकर्मकौ। प्रसिद्धेर्यथा। मेघो वर्षतीति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा। हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्। इत आरभ्याकर्मकादिति न सम्बध्यते। निरस्यति निरस्यते। समूहति समूहते। उपसर्गात्किम्। अस्यति। ऊहते। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदी। कथन्तर्हि अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इत्यादि। चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यताज्ञापनात्समाधेयम्॥

निसमुपविभ्यो ह्वः॥ स्पष्टोर्थः। निह्वयते। अकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम्। स्यादेतत्। निह्वास्यते इत्याद्युदाहरणमस्तु न तु निह्वयते इति। आकारान्तस्य सूत्रे उपादानात्। एकारान्तस्य ग्रहणाभावात्। नहि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति चेत्। उच्यते। आकारान्तादपि कथमभ्युपैषि। नहि ह्व इति सूत्रे आकारविशिष्टः पठितः। प्रयोगसमवायिनां वाचकतेति सिद्धान्तरीत्या ह्व इति वान्तस्य आकारान्तमर्थः। दध्नेत्यत्र नान्तस्य दधी वेति यदि तर्हि वान्तस्यैव एकारान्तमर्थ इत्यपि

तुल्यम् । प्रक्रियादशायां हि एकारान्तानुकरणे लक्षणवशादात्वं न तु आकारान्त इहानुकार्यः । तस्मान्न किञ्चिदिहानुपपन्नम् । यत्तु न्यासकृतोक्तं नव्योलिटीत्यात्वनिषेधके सूत्रे कृतात्वस्य व्य इत्यस्य निर्देशाज्ज्ञापकाद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णातीति । सोयमस्थाने संरम्भः । उक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शिथिलत्वात् । एरनेकाच ओःसुपीत्यादावपि विकृतिग्रहणे शिशयिषतइत्यादावपि यणापत्तेः । विकृतेः प्रकृतिग्राहकत्वे विश्वराजावित्यत्रापि विश्वस्यवसुराटोरिति दीर्घप्रसङ्गात् । तुरासाहमित्यादौ मूर्धन्यप्रसङ्गाच्चेति दिक् ॥

स्पर्धायामाङः ॥ आङ्पूर्वात् ह्वयतेरात्मनेपदं स्यात्स्पर्धाया विषये । मल्लमाह्वयते । स्पर्धमानस्तस्याह्वानङ्करोतीत्यर्थः । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । यद्यपि स्पर्धायामप्ययं धातुः पठ्यते तथापि आङ्पूर्वकस्तत्र न वर्त्तते किं तु शब्दने । अत एव स्पर्धायां विषये अयं विधिरिति व्याख्यातम् ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ सप्तस्वर्थेषु कृञ आत्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले । गन्धनमिह सूचनम् । तथाहि । गन्ध अर्दने अर्द हिंसायामिति च चुरादौ पाठाद्गन्धनं हिंसा । सूचनमपि वधबन्धादिकरणत्वाद्धिंसेति स एवेह गन्धनशब्दार्थः । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतइत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवतइत्यर्थः । सहसा वर्त्तते साहसिकः । ओजःसहोम्भसा वर्त्ततइति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ष्यञ् । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्त्ततइत्यर्थः । प्रतियत्ने, एधो दकस्योपस्कुरुते । अवोदैधौद्मेति निपातः । समाहारद्वन्द्वः । कृञः प्रतियत्नइति षष्ठी ।

उपाद्प्रतियत्नेत्यादिना सुट् । तस्य गुणान्तराधानं करोत्यर्थः । गाथाः प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगः समीचीनो विनियोगः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एषु किम् । कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ अधिपूर्वात्कृञः प्राग्वदभिभवे क्षमायाञ्च । षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् । ये त्वभिभवे छन्दसीति पठन्ति तेषामपि छन्दसीति प्रायोवाद इति हरदत्तः । तमधिचक्रे । अभिभूतवान् सोढवान्वेत्यर्थः । एतेन भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परानिति भारविप्रयोगोपि व्याख्यातः । क्षमन्त इत्यर्थात् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदं स्यात् शब्दश्चेत्कर्म कारकं भवति । स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ॥

अकर्मकाच्च ॥ वेः कृञोकर्मकात्प्राग्वत् । हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ॥

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ एषु बोधनीयेषु नयतेरात्मनेपदं स्यात् । तत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथाहि । आचार्यः शास्त्रे नयते । शास्त्रीयसिद्धान्तानुपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । ते च शिष्या युक्तिभिर्निश्चाय्यमानाः सम्मानिता भवन्ति तदीयाभिलषितार्थसम्पादनात् । तथा चात्र नयतेः प्रापणमेवार्थः । शिष्यसम्माननन्तु तदीयं फलं सत्प्रयोगोपाधिः । उत्सञ्जने दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणे, माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपप्रापणमिह नयतेरर्थः । तत्फलं माणवकसं-

स्कारः । तस्य कर्तृगामित्वाभावादप्राप्तमात्मनेपदं आचार्यकरणे विधीयते उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि कश्चिदतिशयोऽध्यापके जन्यते । स एवाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपनीय वदद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इत्यपि अतिशयविशेषपरिचायकपरम् । तथा चाचार्यकरणं फलीभूतं प्रयोगोपाधिः । न च तस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं सिद्धमेवेति वाच्यम् । नहि तदुपनयनक्रियायाः साक्षात्फलं किन्तूपनयनपूर्विकाया अध्यापनक्रियायाः । प्रयोगोपाधित्वं तु परम्परया फलीभूतस्याप्यस्तीति दिक् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्न तङ् । विवक्षा हि स्वायत्तेत्युपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामितीच्छासना ज्ञापितम् । ज्ञाने, तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राजदेयं भागं शोधयति निर्यातयतीत्यर्थः । व्ययो, धर्मादौ विनियोगः । शतं विनयते । धर्मार्थे विनियुङ्क्तइत्यर्थः । एषु किम् । घटं नयति ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । शरीरतादात्म्यापन्नस्य कर्तृतया शरीरस्य तत्स्थत्वासम्भवात् । अवयवानान्तु सम्बन्धविशेषेण तत्स्थत्वस्यानुभवात् । अत एव हि करादि पुरुषत्वव्याप्यमित्युद्घोषः । क्रोधं विनयते । स्वकीयं क्रोधमपगमयतीत्यर्थः । क्रोधापनयनफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगतत्वात्स्वरितञित इति सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथन्तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषव

इति भारविः। कर्त्रभिप्रायत्वाविवक्षायां भविष्यति। केचित्तु अपनयने वर्त्तमानादनेनात्मनेपदं विधीयते। इह तु करोत्याप्तयर्थे वा वर्त्तते। धातूनामनेकार्थत्वादित्याहुः॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः॥ क्रम आत्मनेपदं स्यादप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासु। वृत्तौ। ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः। न प्रतिहन्यतइत्यर्थः। सर्गे। व्याकरणाध्ययनाय क्रमते। उत्सहतइत्यर्थः। सृजतेरुत्साहार्थतायेनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इत्यादौ प्रसिद्धा। तायने। क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि। स्फीतीभवन्तीत्यर्थः। तायृसन्तानपालनयोरित्यस्माल्ल्युटि तायनमिति रूपम्॥

उपपराभ्याम्॥ वृत्त्यादिषूपपराभ्यामेव क्रमेरात्मनेपदं स्यान्न तूपसर्गान्तरपूर्वात्। उपक्रमते। आभ्यामेवेति नियमान्नेह। सङ्क्रामति। वृत्त्यादिष्वित्येव। नेह। उपक्रामति पराक्रामति॥

आङ उद्गमने॥ आङ्पूर्वात्क्रमेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्। आक्रमते आदित्यः। उदयतइत्यर्थः। ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्॥ नेह, आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्। भाष्ये तु हर्म्यतलमिति पठ्यते। तत्रोद्गमनपूर्विकायां व्याप्तौ क्रमिर्द्रष्टव्यः न तूद्गमनमात्रे अकर्मकतापत्तेः। कथन्तर्हि नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादिति। उच्यते। व्याप्ताविह क्रमिर्वर्त्तते न तूद्गमने॥

वेः पादविहरणे॥ विपूर्वात्क्रमेः पादविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्। साधु विक्रमते वाजी। पादविहरणं पादविक्षेपः। यद्यपि क्रमिस्तत्रैवार्थे पठ्यते तथापि धातूनामनेकार्थत्वात्सूत्रेऽर्थोपादानम्। तेनेह न विक्रामत्यजिनसन्धिः, द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ तुल्यार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेरात्मनेपदं स्यात् । समस्तुल्योर्थो ययोरिति विग्रहे शकन्ध्वादित्वात्पररूपं सशब्द एव वा तुल्योर्थो बोध्यः । प्रारम्भेनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । आरभतइत्यर्थः । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । उपपराभ्यामिति तु नेह प्रवर्त्तते । तत्र वृत्त्यादिग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । इह च वृत्त्यादेरविवक्षणात् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ अनुपसर्गात्क्रमेरात्मनेपदं वा स्यात् । क्रामति । क्रमते । उपपराभ्यामित्यस्य नियमार्थत्वाद्वृत्त्यादिसूत्रमनुपसर्गविषयकमेव । तेन वृत्त्यादौ नायं विकल्पः । तस्मादप्राप्तविभाषैवेयम् ॥

अपन्हवे ज्ञः ॥ अपलापे वर्त्तमानाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात् । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च ॥ अकर्मकाज्जानातेरात्मनेपदं स्यात् । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्ततइत्यर्थः । ज्ञोविदर्थस्येति करणे षष्ठी । अकर्मकादित्यस्य स्थाने सकरणादित्येव तु नोक्तम् । स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्रातिव्याप्तेः ॥

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ आभ्यां जानातेरात्मनेपदं स्यादनाध्याने । शतं सञ्जानीते । अवेक्षतइत्यर्थः । शतम्प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने किम् । मातुः सञ्जानाति । उत्कण्ठापूर्वं स्मरतीत्यर्थः । अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । ननु तत्र शेष इत्यनुवर्त्तते । तेनात्र कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वादकर्मकाच्चेति पूर्वेण प्राप्नोति । अत्राहुः । अनाध्यानइति विभज्यते । स चोभयोर्योगयोः शेषः तेनाध्याने पूर्वेणापि न भवतीति ॥

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ एष्वर्थेषु वदेरात्मनेपदं स्यात् । अत्रोपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये। इतरे प्रयोगोपाधयः। भासनन्दीप्तिः । शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । भासनं हेतुभूतं सद्विशेषणं शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासानुकूलित इति। तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भावः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम्। कर्म्मकरानुपवदते उपसांत्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने, शास्त्रे वदते। उक्तिविषयकज्ञानवानिति फलितोर्थः। यत्न उत्साहः। क्षेत्रे वदते । तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। अत्राविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेत्याहुः। विशिष्टोत्र वदतेरर्थ इत्यपि सुवचम् । विमतौ, क्षेत्रे विवदन्ते। विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते। स्वाभिलषिते प्रवर्त्तयितुं प्रार्थयतइत्यर्थः। एतेष्विति किम्। यत्किञ्चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः देवा वा । यद्यपि वद धातुर्व्यक्तायामेव पठ्यते। तथापि व्यक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्याद्येषां प्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्यन्तदेवेह गृह्यते। तेन शुकसारिकादीनां समुच्चारणे न भवति। वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः। नन्विह तनुशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वे सम्बुद्धौ चेति गुणेन भाव्यं दीर्घान्तत्वे नदीलक्षणः कप् प्राप्नोति। सत्यम् । तनुशब्दः स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते। तस्मादूङुत इत्यूङि कृते कर्मधारयोयमिति हरदत्तः ॥

अनोरकर्मकात् ॥ अनुपूर्वाद्वदेरकर्म्मकाद्व्यक्तवाग्विषयकादात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य। अनुः सादृश्ये

तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी । अकर्मकादिति किम् । पूर्वोक्तमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदेरात्मनेपदं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः । युगपत्परस्परविरोधेन वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापे किम् । सम्प्रवदन्ति ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणइत्येव । क्रमेण विप्रवदन्ति ॥

अवाद्ग्रः ॥ अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं स्यात् । अवगिरते । अवात्किम् । गिरति । गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्ति अनभिधानादिति भाष्यम् ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् । शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीतइत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरति ग्रासम् ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ उत्पूर्वात्सकर्म्मकाच्चरतेरात्मनेपदं स्यात् । धर्म्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात् । रथेन सञ्चरते । तृतीयायुक्तात्किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुञ्च देवल ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादात्मनेपदं स्यात्सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । कामुकः संस्तस्यै ददातीत्यर्थः । आशिष्ट्व्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या ॥ एतच्चानेनैव ज्ञाप्यते । यद्वा, इह सूत्रे चेच्छब्दश्चशब्दार्थे । निपातानामनेकार्थत्वात् । सा च चतुर्थ्यर्थे भवतीत्य-

र्थः । अशिष्टव्यवहारइति तु वक्तव्यमेव । भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम् । तथाहि । यो दास्या सह भुञ्जानस्तया दत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयञ्च तस्यै ददाति तद्विषयेयं प्रयोग इष्यते । तत्र सहयुक्तइत्येव तृतीया । कर्मव्यतिहारे च तङ् । दानपूर्वके भोगे दाण्धातुर्बोध्य इति । नन्वारभ्यमाणे सूत्रे सम्प्रयच्छतइत्यत्र कथं तङ् सम इति पञ्चम्या आनन्तर्यलाभात् । अत्राहुः । सम इति विशेषणषष्ठी तेन पूर्वसूत्रमप्यनेन समुदाचरतइत्यादौ प्रवर्त्ततइति दास्या सम्प्रयच्छतइत्युदाहृत्य शिष्टव्यवहारे तु ब्राह्मणीभ्यः सम्प्रयच्छतीति प्रत्युदाहरन् भाष्यकारश्चेह व्याख्याने प्रमाणम् ॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ उपपूर्वाद्यमेः प्राग्वत् स्वीकारेर्थे । भार्यामुपयच्छते । यत्स्वस्य सतो रूपान्तरेण करणं तदिह न गृह्यते कि न्त्वस्वस्य सतो यत्स्वत्वसम्पादनं तदेव । च्विप्रत्ययस्तु सूत्रे न कृतः समर्थानां प्रथमाद्वेति विकल्पितत्वात् । तेनेह न । स्वं शाटकमुपयच्छतीति । अत्र वृत्तिकारः पाणिग्रहणएवेष्यते । तेनेह न । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति । दासीत्वेन रूपेण स्वीकरोतीत्यर्थ इति । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात् । तथा च भट्टिः प्रायुङ्क्त । उपायंस्त महास्त्राणि शस्त्राण्यपायंसत जित्वराणि । नोपायंस्त दशाननः । उपायंसत नासवामित्यादि ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ सन्नन्तानामेषामात्मनेपदं स्यात् । अपन्हवे ज्ञ इत्यादिभिः सूत्रैर्जानातेरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समोगम्यृच्छिभ्यामित्यत्रोपसङ्ख्यानम् । तस्मिंश्च विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धम् । विषयान्तरेनेन विधीयते स्मरतेस्तु अप्राप्त एव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते ।

दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः ॥ अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोः किम् । धर्मं जिज्ञासते । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायं निषेधः । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायात् । तथा च सकर्मकस्यैव प्रतिषेध इति फलितम् । पूर्वसूत्रस्य सकर्मकविषयत्वादकर्मकात्तु पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भवत्येव । अकर्मकाच्चेति सूत्रेण केवलाद्विधानात् । औषधस्यानुजिज्ञासते । औषधेन प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ आभ्यां श्रुवः सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदम् । परस्परसाहचर्यात् । तेनेह न । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना प्रतिः कर्मप्रवचनीयो नोपसर्गः ॥

शदेः शितः ॥ शितः प्रकृतिभूतो यः शदिस्तस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते शीयेते शीयन्ते । शितः किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवात्मनेपदं स्यान्नान्यस्मात् । तत्र शित्प्रकृतित्वं पूर्ववच्छिदुत्पत्तेः प्रागेव योग्यतया बोध्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्तौ बोध्यम् । म्रियते । मृषताम् । अमृयत । अमृत । मृषीष्ट । नियमः किम् । ममार । मर्त्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । ङित्वं तु स्वरार्थम् । मा हि मृत । लुङि तास्यनुदात्तेदिति ङिल्लक्षणः सार्वधातुकनिघातः हि चेति तिङि निघातप्रतिषेधः ॥

पूर्ववत्सनः ॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्म-

नेपदं स्यात्। येन निमित्तेन सनः प्रकृतेरात्मनेपदं विधीयते तदेव निमित्तं सना व्यवहितं सदप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। इह सूत्रे तेनतुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिर्न तु पञ्चम्यन्तात्। लक्षणाभावात्। यथा च ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्यत्र ब्राह्मणादिवेति गम्यते तथेहापि पूर्वस्मादिवेति गम्यते। ब्राह्मणापादानकेध्ययने ब्राह्मणशब्दस्य लक्षणया ब्राह्मणापादानकाध्ययनसादृश्यं वैश्यापादानकाध्यापनमिति क्रियासाम्यं दृष्टान्ते निर्वाह्यम्। अन्यथा वतिप्रत्ययायोगात्। यदाह तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति। एवञ्च प्रकृतेपि आत्मनेपदभावनस्य तुल्यत्वं बोध्यम्। तदपि निमित्तस्य तुल्यत्वात्तद्द्वारकमिति फलितोर्थः। एतेन शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवदित्यादि व्याख्यातम्। तत्रापि भवनक्रियायाः साम्यात्। अन्यथा वत्प्रत्ययासाधुतापत्तेः। अत एवानित्यो भवितुमर्हतीति प्राञ्चः प्रयुञ्जते। साध्यपदस्य ज्ञाने लक्षणया ज्ञानयोः साम्यं वाक्यार्थ इति वास्तु। सर्वथापि शब्दघटयोः साम्यमार्थं न तु शाब्दमिति दिक्। आसिसिषते। शिशयिषते। निविविक्षते बुभुक्षतइत्यादि। इह तु न भवति। शिशत्सति मुमूर्षति। न ह्येषा शादिम्रियतिव्यक्तिः शितः प्रकृतिः अतो नात्मनेपदनिमित्तम्। कृते हि सनि सन्नन्तमेव शितः प्रकृतिः। शिशयिषतइत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्त्वानपायान्निमित्तातिदेशः सम्भवत्येवेति वैषम्यात्। नन्वेवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः। गन्धनादेरर्थस्य ञित्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति चेन्न। अनुपराभ्याङ्कृञ इति वचनपर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैवात्मनेपदनिमित्तताध्यवसायात्। अस्तु वा प्राधान्यात्कार्यस्यैवातिदेशः प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति। न

चैवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः शदेःशितो म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति सूत्रद्वयेपि सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सन्नन्ताभिषेधात् । जुगुप्सतइत्यादौ तु यद्यप्ययमतिदेशो न प्राप्नोति । नित्यसन्नन्ततया प्राक् सन आत्मनेपदादर्शनात् । तथाप्यनुदात्ताङ्गित इत्यनेनैवात्मनेपदम् । अवयवे ह्यचारितार्थं लिङ्गं समुदायं विशिनष्टि सामर्थ्यात् । न चैवं जुगुप्सतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्पर्यन्तविशेषणेन चारितार्थ्ये सति ततोप्यधिकविशेषणे प्रमाणाभावात् । नन्वेवं गोपयति तेजयतीत्यादावतिप्रसङ्गः । सन्णिचोर्मध्ये कतरद्विशेषणीयं कतरन्नेत्यत्र विनियामकाभावादिति । अत्राहुः । यत्र निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थका एवानुदात्तेतः नित्यसन्नन्ताश्चैते । अर्थान्तरे त्वननुबन्धका एव चुरादौ पाठ्याः । अन्यथा निन्दाक्षमादिभ्योन्यत्र यथा णिज् भवति तथा लडादिरपि स्यात् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृतिभूतस्य धातोरिवानुप्रयुज्यमानात्करोतेरात्मनेपदं स्यात् । ञित्त्वादेव सिद्धे ऽकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम् । ईहाञ्चक्रे । नन्वस्य विध्यर्थत्वादिन्दाञ्चकारेत्यादावपि कर्त्रभिप्राये तङ् प्राप्नोति । सत्यम् । पूर्ववदित्यनुवर्त्तते । तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदेन नियमोपि क्रियते पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु पूर्वविपरीतमपीति । कृञः किम् । ईहामास । ईहाम्बभूव । इह कृञ्ग्रहणसामर्थ्यान्न प्रत्याहारग्रहणम् । अत एव च ज्ञापकादनुप्रयोगविधौ प्रत्याहारग्रहणम् ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयोगइत्यस्मादात्मनेपदं स्यादयज्ञपात्रेषु । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । युजिरः

स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थोयं विधिः । युज समाधाविति दिवादेस्तु नेह ग्रहणम् । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेः । सूत्रे युजेरितीकारस्य विवक्षितत्वाच्च । यज्ञपात्रविषयतायास्तत्रासम्भवाच्च । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ स्वरोच्चआदिरन्तो वा यस्य तादृशेनोपसर्गेण सम्बद्धादित्यर्थः । सम् निस् निर् दुस् दुर् एतद्भिन्नाः सर्वेप्युपसर्गाः सङ्गृहीताः । उद्युंक्ते नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यङ्चिपात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्ष्णुवः ॥ सम्पूर्वात्क्ष्णुधातोः प्राग्वत् । समोगम्यृच्छिभ्यामित्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः । संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

भुजो ऽनवने ॥ रक्षणातिरिक्तेर्थे वर्त्तमानाद् भुजेः प्राग्वत् । भुजो ऽभक्षणइति वक्तव्ये ऽनवनइति वचनमर्थान्तरेष्वपि यथा स्यात् । भुजेर्हि पालनाभ्यवहारादिवोपभोग आत्मसात्करणं चार्थः । ओदनम्भुंक्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् । दिवं मरुत्वानिव भोक्षते महीम् । नेह पालनमर्थः किन्तूपभोग आत्मसात्करणं वा । एतेन वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्तइति व्याख्यातम् । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । रुधादेरेवेह ग्रहणम् । अवनप्रतिषेधात् । पठन्ति हि । संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्दः संसर्गिभिर्विशेषेवस्थाप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोराः सवर्करेति तथा वत्सा किशोराऽवर्करेति गौर्धेनुर्वडवा अजा च क्रमेणानीयते नान्या तथेहापि । तेन भुज कौटिल्यइत्यस्य तुदादेरग्रहणान्नेह विभुजति पाणिमिति ॥

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ण्यन्तादात्मनेपदं

स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । कर्मेह क्रिया णिच्प्रकृत्युपात्ता या सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येतेत्यर्थः । सकर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्याद्यनुवर्तते कर्मेह कारकं शब्दाधिकाराश्रयणात् । णिच्प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्म कारकं स चेण्ण्यन्ते कर्त्तेत्यर्थः । णिचश्चेत्यात्मनेपदे सिद्धेपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्रभिप्रायेपि विभाषोपपदेनप्रतीयमानइति विकल्पबाधनार्थञ्च । अणावकर्मकादिति परस्मैपदबाधनार्थञ्च । न चाकर्त्रभिप्राये चरितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वाच्यम् । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणमिति दिक् । उदाहरणन्तु कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्मवद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि विषयत्वापत्त्युपसर्जनाविषयत्वापादनवचनो दृशिः सकर्मकाणामशब्दाभिधायितानियमात् । तत्र धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्याधिकरणफलशालिकर्म तथा च पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः चाक्षुषज्ञानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणांशस्त्यज्यते तदा पश्यति भव इति प्रयोगः, विषयीभवतीत्यर्थः । उक्तञ्च । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवैः स्थितम् । निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वेकर्तृत्वेवतिष्ठतइति ॥ ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयोगः । पश्यन्तीत्यर्थः । उक्तञ्च । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यतइति ॥ ततः पुनर्ण्यर्थस्य सौकर्यद्योतनार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विषयीभवतीत्यर्थः । तदिह पश्यतिदर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्थभावकत्वाच्च कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि

णिच्प्रकृतिभूतेन हशिना य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थ्यामिति सामानक्रियत्वमस्ति अणौ यत्कर्म प्रथमकक्षायां तदेव कर्तृ । एवं आरोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति हस्ती न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणाण्णिचि आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । ततः पुनर्ण्यर्थत्यागे आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । इहापि प्राग्वत्प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्चार्थसाम्याच्चतुर्थी कक्षा उदाहरणम् । सोयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च । न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते । न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्तेपि प्रतिपद्यते ॥ अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यतन्तत्कर्मकर्त्तरि । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यतइति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद्द्वेधा गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयञ्चतुर्थकक्षायान्तु पञ्चमी अवस्थेति श्लोकार्थोभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं भक्ताः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं कर्मणा एव प्रेषणमध्यारोप्य णिच् क्रियते । दर्शयति भवः आरोहयति हस्तीति पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिच्प्रकृतिभ्यां णिज्भ्याञ्चोपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे दर्शयते आरोहयतइत्युदाहरणम् । विषयीभवति न्यग्भवतीति च पूर्ववदेवार्थः । सोयमध्यारोपितप्रेषणपक्ष इहाध्यारोपितप्रेषणपक्षे दर्शयति भव आरोहयति हस्तीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुं समानक्रियत्वपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयन्ति भवमारोहयन्ति हस्तिनमित्येवंरूपं तृतीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमणौ

यत्कर्म स चेण्णौ कर्तेत्येवंरूपं तृतीयं वाक्यम् । इह तु अणौ कर्मणोर्भवहस्तिनोः कर्मत्वमेव न तु कर्तृतेति नातिव्याप्तिः। अत्र प्राञ्चः । अणौ यत्कर्मेति वाक्यं कर्मान्तरनिवृत्तिपरम्। तथा हि। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादिह यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते। धर्मान्तरस्य चानिर्देशादुद्देश्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते। तच्च विधीयमानं सामर्थ्याण्णेरित्यस्य सन्निहितत्वाच्च ण्यन्तावस्थायामेव विधीयते । न त्वणौ तद्विधानं सम्भवति अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः । तदेवमणौ यत्कर्मेत्येतावत एवाणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेत्यर्थः फलितः। अनेन च कर्मान्तरनिवृत्तिः क्रियते। न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वं प्रतिपाद्यते। स कर्मेत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्य युगपदेकस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात्तस्मात् । उद्देशप्रतिनिर्देशाल्लब्धे यत्सङ्ग्रहे पुनः । तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥ ततो णौ चेदिति वाक्यान्तरम्। अणौ यदित्येव, अणौ यत्प्रतिपाद्यं वस्तु तदेव णौ प्रतिपाद्यश्चेदित्यर्थ इति व्याचख्युः । अत्रेदं चिन्त्यम् । कर्मान्तरनिवृत्तिपरं व्याख्यानं यद्यपि कर्तुं शक्यं तथापि तस्य फलं दुर्लभम्। आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यस्य व्यावृत्तिः फलमिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावाण्णौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसाम्यार्थमिति वृत्तिपदमञ्जर्योः स्थितम्। न चेह तदस्ति। न चास्तु वृत्त्यादिमते दोषोयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात्कर्मान्तरव्यावृत्तिफलकं वाक्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेपि स्वमानक्रियत्वस्य व्याख्येयत्वात्। तस्यानुक्तत्वेप्यप्रत्याख्याततया सम्मतत्वात् । अन्यथा अध्यारोपितप्रेषणे द्वितीयकक्षायामतिप्रसङ्गात् ।

भाष्यवार्त्तिकयोः कर्मशब्दस्य क्रियापरतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । मास्तु भाष्यमते समानक्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणं व्याचक्षाणेन कैयटेन अणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नं कर्म व्यावर्त्यते इति तावत्स्पष्टीकृतम् । तथा च मनुष्यानित्यस्याणौ कर्तृतया गत्यर्थाद् दुहेर्णौ कर्मत्वेपि दुर्वारमात्मनेपदम् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकर्माभावात् । अपि च । सकर्त्तेत्यंशोपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्तृत्वात् । स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एव च स्थलमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति । तदपि न । प्रत्यासत्तिबलेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् । तथाहि । ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत्कर्त्तेत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतल्लभ्यते । येन णिचा ण्यंतादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्रकृतौ यत्कर्म स चेत्कर्त्तेति । इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् । आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्थलमारोहयतीति न तत्रायमुपाधिरस्ति, येनातिव्याप्तिः स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । हस्तिपकानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्षइति । नाद्यः । णिज्वाच्यव्यापारभेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कक्षयोरण्यन्तत्वात् । तृतीयस्यान्तु हस्तिनः कर्तृत्वायोगात् । हस्तिपकानां कर्मत्वासम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थापर्यवसानेन कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये स्वीकृतं तत्समर्थनाय आणौ ये कर्तृकर्मणी तदितरकर्मव्यवच्छेदोभिमत इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाशयः ।

अणौ यत्कर्मेत्यत्र कर्त्तरिकर्मेत्यतोनुवृत्तं कर्त्तरीत्येतत्प्रथमया वि-परिणम्यते। यश्च यच्च यदिति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः। तेन कर्मकर्त्रोर्णौ कर्मत्त्वेप्यदोषः। एवञ्च करेणुरारोहयते नि-षादिनमिति माघप्रयोगोप्युपपद्यतइति एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणाध्या-रोपितप्रेषणपक्षयोर्द्वयोरपि चरमकक्षायामकर्मकतया भाष्यकैय-टादिग्रन्थाः सर्वएवानन्विताः स्युस्तात्किं हरदत्तं प्रत्येव पर्यनुयो-गेन। एतावानेव हि भेदः भाष्यमते ऽणौ ये कर्तृकर्मणोरिति व्या-ख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम्। अणौ यत्कर्मेत्येव व्याख्यानादिति। अत्रोच्यते। अनन्वय-स्तावद्दुरुद्धरः। बाधे दृढेन्यसाम्यात्किं दृढेन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभे-दबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गम्भीर-पदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्य-न्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथं चित्सार्थक्यम्। स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात्। एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणायां गतिरिति कैयटस्योक्तिसम्भवो बोध्यः। निष्कर्षस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्या-र्थो भाष्यवार्त्तिकयोरनभिमत एव। उक्तरीत्या प्रयोजनाभावा-त्। ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतायां सुस्थ एव। उदाहरणेषु तु भृत्यानित्यादेराविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्धं भवतीत्येवाशयो बोध्यः। स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भा-ष्यवृत्त्योर्व्याख्यावसरे एनामिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरद-त्ताभ्यामुभाभ्यामपि शरणीकृतत्त्वाच्च। यत्तु सूत्रशेषे कैयटेनै-नमित्यस्य विवक्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक्। तस्मात्, भृत्यादीनां परित्यागाच्छब्दभेदात्परिग्रहात्।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात्सर्वमुज्ज्वलम् ।। स्यादेतत् ।सकर्मकाणांसर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धानीह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे आरोहयतौ हस्तिनः कर्मत्वाभावात्समानधातौ च कर्मत्वाभावेन पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रिययैव सकललक्ष्यसङ्ग्रहात् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागेपि क्षत्यभावात् । न च दृशेः कर्तृस्थभावकतया रुहेश्च कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । पचिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विक्लेदनाद्विधाभवनयोरपि कर्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापारांशस्य कर्तृस्थत्वेपि विक्लित्तिद्विधाभवनरूपे फले कर्मस्थे इति ।यदि तर्हि दृशिरुहोरपि विषयत्वन्यग्भावौ कर्मस्थाविति तुल्यम् । तस्मादिह वैषम्ये बीजं वक्तव्यमिति चेत् । अत्राहुर्भर्तृहरिः । विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति ।। अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु । तत्र क्रिया स्थिता । तेन पच्यते ओदनः छिद्यते काष्ठमिति कर्म्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते । अन्येषां धातूनां वाशब्दैरेव क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात्कर्तृस्थतेत्यर्थः । उद्देशतापि क चित्कर्मस्थांशस्य क चित्तु व्यापारांशस्येति औत्सर्गिकं नियामकं बोध्यं तदिह दर्शनरोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थ एवेह भावः क्रिया च । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमिति ह्युद्देशः न तु अयं विषयो भवत्वित्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ।

उपरिगमनरूपएव च व्यापारविशेषो रुहेरर्थो न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव यद्धितुपरं छन्दसीत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति । अत एव चाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । पचिच्छिद्योस्तु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टः तदुद्देशेनैव च कारकव्यापार इति महद्वैषम्यम् । एवञ्चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयटः । एतेन, अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति च । यत्कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदेति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैवं क्रियतइति न स्यादिति वाच्यम् । यत्नार्थतावादिनामेतद्दोषप्रसङ्गेपि भूवादिसूत्रस्थभाष्यानुसारेण करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थताम भ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामञ्जस्यात् । एवञ्च कर्तृस्थभावाक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये ।लावयते स्वयमेवेत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात्कर्मवत्कर्मणेत्येवात्मनेपदम् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया परत्वाण्णेरणादिसूत्रेणेत्यवधेयम् । यदि त्वणौ ये कर्तृकर्मणी तद्भिन्नकर्मनिवृत्तिर्भाष्यकृतोभिप्रेता स्यात्तर्हि सकर्मकाणां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणतापत्तौ कर्मस्थक्रिया अप्युदाहरणं स्युः । न हि तत्रातिदेशः सुलभः । कर्मवदकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा नियमार्थत्वपराणां यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं त्वित्यादिभाष्यवार्त्तिकग्रन्थानामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् । तस्मादिहास्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसंमतम् । जयादित्यन्यासकारहरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चिद्भिरुद्भर्त्तव्यः । अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्य परिभावनीयेत्यलं बहुना । यत्तु करेणुरारोहयते निषादिनमिति माघे

प्रयुक्तं तण्णिचश्चेति सिद्धम् । एतेन स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुतामिति व्याख्यातम् । बन्धुता तं पश्यति तां दर्शयते । यद्वा । बन्धुतां कृताधिपत्यामिव लोकः पश्यतितां दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये बन्धुता अणौ कर्त्री । द्वितीये त्वणौ सा कर्म । उभयथापि णौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति दिक् । णेरिति किम् । आरोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा भूत् । न च णौ चेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वाण्णेरेव भविष्यतीति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं णेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् । हेतुमणिज्ग्रहणार्थं च । भीस्म्योस्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गणः स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोवस्थापने वर्त्तते । तथा च कर्मस्थभावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमण्णौ पुनः प्रेषणांशत्यागे सत्यात्मनेपदमिष्टम् । णेरिति हेतुमण्णिचा सन्निधानादणावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणाच्चुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्तृकाद्धेतुमण्ण्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु वृत्तिकृता गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेप्युदाह्रियते । तत्र सङ्ख्यानिमित्तस्य परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मकतया कर्तृस्थस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावाप्रवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थायां तु परस्मैपदमशुद्धमेव । णेरणावित्यत्रापि अणावकर्मकादित्यत्रेव हेतुमण्णिच एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच्च । भागशोवस्थापनपरत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनेपदमिति विशेषः । कर्मवद्भावस्य दुर्वारत्वात् । यक्चिणौ तु णिश्रन्थीत्यादिनिषेधान्न स्त इति दिक् । णौ चेदिति किम् । निवृत्तप्रेषणाण्णौ आरोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीयकक्षायां मा भूत् । असति हि णौ चेद्ग्र-

हणे श्रुतत्वादणावेव कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च लभ्येत। न चैकस्यो- भयरूपता बाधितेति वाच्यम्। प्रथमावस्थायां कर्मणो द्विती- यावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मङ्कोकिलः। ततश्चतुर्थावस्थायां स्मरयति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः। स्मृ आध्याने, घटादिः॥

भीस्म्योर्हेतुभये॥ आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यात्प्र- योजकादेव चेद्भयविस्मयौ स्तः। सूत्रे भयग्रहणं विस्मयस्याप्युप- लक्षणम्। मुण्डो भीषयते। भियो हेतुभये षुगिति षुक्। बिभेते- र्हेतुभयइति वैकल्पिकात्वपक्षे तु भापयते अत्र षुङ्न। तद्वि- धावीकारप्रश्लेषात्। जटिलो विस्मापयते। नित्यंस्मयतेरित्या- त्वम्। अर्त्तिह्रीति पुक्। हेतुभये किम्। कुञ्चिकया भाययति। रूपेण विस्माययति। इह करणाद्भयविस्मयौ न तु हेतोः। यद्यपि हेतोर्व्यापारे णिज्विधानात्प्रयोजकसाध्यता दुर्वारा त- थापि हेतुस्वरूपमेवान्यनिरपेक्षं धात्वर्थप्रयोजकञ्चेदितीत्यर्थः। विशेषणोपादानसामर्थ्यात्। अत एव मौण्ड्येन भापयतीत्यत्र न, मौण्ड्याख्यधर्मस्य भेदेन विवक्षणात्। उदाहरणे तु तादा- त्म्यस्य विवक्षणाद्धेतोरेव भयम्। एतेन मनुष्यवाचा मनुत्रं- शकेतुम्, विस्माययन्निति, व्याख्यातम्। इह हि न सिंहाद्विस्मयः किन्तु मनुष्यवाचेति कारणात। अत एवात्र नित्यंस्मयतेरित्या- त्वं न। तद्विधाने बिभेतेर्हेतुभयइत्यतो हेतुभयानुवृत्त्या भयग्रह- णस्य च स्मयोपलक्षणतया व्याख्यानात्। क चित्तु विस्माप- यन्निति पुगागमपाठः प्रामादिकः। यद्वा। वाक् विस्मापयते सिंहस्तु विस्मापयमानां वाचं प्रयुङ्क्ते विस्मापयति। ण्य- न्ताण्णिच्। वाचेति तु प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीया न तु करणे इति समाधेयम्॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ प्रतारणार्थाभ्यामाभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यात् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानङ्गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च ॥ सम्माननशालिनीकरणयोश्चकारात्प्रलम्भने च वर्त्तमानाण्ण्यन्ताल्लीधातोरात्मनेपदं स्यात् । लीङ् श्लेषणे दिवादिः, ली श्लेषणे क्र्यादिः, उभयोरपि ग्रहणम् । निरनुबन्धकपरिभाषा तु प्रत्ययविषयिणी । वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति डित्करणेन ज्ञापिता हि सा । ज्ञापकञ्च सजातीयविषयकमेवेत्युत्सर्गः । सम्मानने, जटाभिरालापयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । अकर्मकश्चायम् । धात्वर्थेन क्रोडीकृतकर्मत्वात् पुत्रीयतीत्यादिवत् । शालिनीकरणे, श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने, बालमुल्लापयते । विभाषालीयतेरिति णावात्वं विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यम् । अन्यत्र तु विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । न च लीयतेरिति विहितमात्वं कथं लीनातेः स्यादिति वाच्यम् । लीनातिलीयत्योर्यका निर्देशोयमिति सिद्धान्तात् । संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ॥

मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे ॥ ण्यन्तात्कृञो मिथ्योपपदादात्मनेपदं स्यात्पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । आत्मनेपदेनैवाभ्यासस्य द्योतितत्वात् । करोतिश्चेहोच्चारणवृत्तिरकर्मकः । ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकश्च । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । कृञः

किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । यजन्ति याजकाः । सुन्वन्ति । दक्षिणादि तु न फलम् । उक्तं हि हरिणा । यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानफलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति । पचा, पाकः । षित्त्वादङ् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुरुते । कारयतीत्यर्थः । कारयतइत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः । णिजन्ताण्णिचि यथा कर्त्रभिप्रायइति सूत्रांशोपि कर्तृपदस्याहेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः । उक्तञ्च हरिणा, क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता । असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना ॥ येषाञ्चित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते । आत्मनेपदमन्येषां तदर्थाप्रकृतिर्यथा ॥ क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुतेपि च । आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोभिधीयतइति ॥ असती चेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते यइत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात् । ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं सङ्गृहीतं केषांचिदित्यादिना श्लोकेन । चिनोति चिनुत इति, चिनोति चापयति चेति क्रमेणार्थः ॥

अपाद्वदः ॥ अपपूर्वाद्वदतेरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि फले संविधाने च । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये किम् । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ णिजन्तादात्मनेपदं कर्तृगे फले संविधाने च ।

कटं कारयते । कथं कृतश्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयतीति भाष्यम् । संविधानइति व्याख्याने भविष्यति । आद्यपक्षे तु कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । अत्र कश्चित् लक्षयतेः स्वरितेत्करणाज्ज्ञापकाच्चुरादिणिजन्तादिदमात्मनेपदं न भवतीति । आह च स्वरितेत्स्याद्बहिः कर्त्रादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिष्विति । चन्द्रस्तु णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वस्य सार्थकत्वान्नोक्तर्थज्ञापकता अतश्चुरादेरप्ययं विधिर्भवत्येवेत्याह । मैत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वमस्यानाकरमित्याह । तदेतद्धरदत्तोपि सञ्जग्राह । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोत्र न किं चन दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षमिति ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ॥ एभ्यो यमः प्राग्वत्कर्तृगे फले संविधाने च न तु ग्रन्थे विषये । आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थम् । अकर्मके त्वाङोयमहन इत्येव सिद्धम् । व्रीहीन्संयच्छते भारमुद्यच्छते वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः । इहाधिगमपूर्वकमुद्यमं यमेरर्थः । चिकित्साशास्त्रमधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्रायइत्येव । संयच्छति उद्यच्छति आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ अस्मात्प्राग्वत्कर्तृगे फले संविधाने च । अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थम् । गाञ्जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः, इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मण्ययं लिट् । नृपेणेति तृतीयान्तस्य विपरिणामादिति जयमङ्गला ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ स्वरितेत्प्रभृतिभ्य आत्मनेपदं वा स्यात् समीपोच्चारितपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे

प्रतीते । स्वरितञित इत्यादि पञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितन्तत् क्रियाफलस्य कर्तृगत्वे उपपदे न द्योतिते न प्राप्नोति । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तत्राप्राप्तविभाषेयम् । उपपदं चेह समीपे श्रूयमाणं पदं न तु पारिभाषिकम् । असम्भवात् । इह च पञ्चसूत्री अनुवर्त्तते । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वाज्ञां जानाति जानीते वा ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति वाति । कथं तर्हि स्मराग्नौ जुह्वानाः सुरभिघृतधाराहुतिशतैरिति सौन्दर्यलहरी । सत्यम् । नायं शानच् किन्तु चानश् । एतेन रसमानसारसेनेतिमाघो व्याख्यातः ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ आभ्यां कृञः परस्मैपदं स्यात् कर्तृगेपि फले गन्धनादावपि । अनुकरोति पराकरोति । ननु कर्मकर्त्तर्यपि प्राप्नोति । अनुक्रियते स्वयमेवेति । नैष दोषः । कार्यातिदेशपक्षे कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्यस्य पूर्वत्वात्परेणानेन यद्यपि भाव्यं तथापीह कर्त्तरिकर्मेत्यतः शेषात्कर्तरीत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्तते तेन कर्तैव यः कर्ता तत्रायं विधिर्न तु कर्मकर्त्तरीति बोध्यम् ॥

अभिप्रत्यातिभ्यः क्षिपः ॥ क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति । एभ्यः किम् । आक्षिपते । कर्त्तरीत्येव । नेह । आक्षिप्यते सूत्रम् । द्वितीयकर्तृग्रहणानुवृत्तेः कर्मकर्त्तर्यपि न ॥

प्राद्वहः ॥ वह प्रापणे स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् ।

आवहते ॥

परेर्मृषः ॥ मृष तितिक्षायां स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् । आमृष्यते । इह परेरिति योगं विभज्य वहइत्यनुवर्त्तनात्परिवहतीति केचिदिच्छन्ति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ रमक्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमति । आरमति । परिरमति । एभ्यः किम् । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ उपपूर्वाद्रमेः प्राग्वत् । सकर्मकार्थोयमारम्भः । अकर्मकात्तु विभाषां वक्ष्यति । स्यादेतत् । उपपूर्वको रमिर्निवृत्तिविनाशयोर्वर्तते । उपरतोध्ययनात् । उपरता निधनानीति यथा । न चानयोरर्थयोः सकर्मकता सम्भवति । सत्यम् । अन्तर्भावितण्यर्थोत्रोदाहार्यः । तद्यथा । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ॥

विभाषाकर्मकात् ॥ उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा स्यात् । उपरमति उपरमते वा । निवर्त्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । इहाणावकर्मकादिति न सिध्यति । अचित्तवत्कर्तृकत्वात् । इङ्, अध्यापयति । प्रुद्रुस्रूणां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्येव सिद्धे यदा न चलनार्थस्तदर्थं वचनम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलीपयतीत्यर्थः । स्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । स्यन्दनं द्रवत्वजन्यचलनम् । न चैवं चलनार्थत्वात्सिद्धमिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषे शक्ततयास्य विशेषशब्दत्वेप्यपर्यायत्वात् ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ अभ्यवहारार्थेभ्यः कम्पनार्थेभ्य-

अण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। चोपयति। कम्पयति। सकर्मकार्थोऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चायमारम्भः। आदेः प्रतिषेधो वक्तव्यइति काशिका। भाष्यकारस्तु गतिबुद्धीति सूत्रे इममर्थं वक्ष्यति। आदयते देवदत्तेन। गतिबुद्धीत्यादिना णौ कर्त्तुः कर्मसंज्ञा प्राप्ता आदिखाद्योः प्रतिषेध इति वचनान्न भवति। कथं तर्ह्यादयत्वन्नं बटुनेति। अकर्त्रभिप्राये भविष्यति*। कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य निगरणचलनेत्यस्य ह्ययं निषेधो न तु शेषात्कर्त्तरीत्यस्य। कथं तर्हि श्रीहर्षः, इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशीति। न च नायं भक्षणार्थः, न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथं चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकेति पूर्वार्धानुरोधेन पानार्थत्वादिति वाच्यम्। पानस्यापि भक्षणविशेषात्मकत्त्वात्। सामान्यग्रहेण विशेषस्यापि ग्राह्यत्त्वात्। अन्यथैव सूत्रे चोपयतीत्युदाहरणासङ्गतेः। चुपेर्मन्दगत्यर्थकत्वात्। इमामित्यस्याकर्मकत्त्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च। गत्यादिसूत्रेण ह्यस्य कर्मसंज्ञा सा च प्रत्यवसानार्थतां विना दुरुपपादेति। अत एव नपादमीति सूत्रे पाग्रहणं धेट उपसङ्ख्यानञ्च सङ्गच्छते। अन्यथा पाधेटोरप्याचामिवत्पानार्थत्त्वेन निषेधो व्यर्थः स्यात्। न चैवं बुधयुधादित्सूत्रे द्रवतिग्रहणं व्यर्थं चलनविशेषवाचकस्यापि चलनवाचकतानपायादिति वाच्यम्। चलनत्वव्याप्याया अखण्डाया एव जातेः प्रवृत्तिनिमित्ततया उक्तत्वात्। पानन्तु द्रवद्रव्यस्य गलादधः करणम्। तत्र द्रवद्रव्यांशस्याधःकरणे कर्मीभूतस्याधिकस्य भानेपि भक्षयतेरर्थस्य भानं निर्विवादम्। यथा मन्दगतौ भासमानायां गतेर्भानम्। अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात्। न च पानत्वमप्यखण्डस्यन्दन-

त्ववदिति वाच्यम् । तत्साधकानिरुक्तेः । दृष्टान्ते तु कार्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धेरिति । उच्यते । आचामयेति लोडन्तं छित्वा किं नाचामयेरिति व्याख्येयम् । से इति तु सम्बोधनं दमयन्त्याः । तथाहि । अस्य स्त्री ई लक्ष्मीः तया सह वर्त्तमाना सेः तस्याः सम्बोधनं से । सलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ णेःपूर्वमकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकाण्ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं शाययति गोपी । अणौ किम् । आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेन योकर्मको निर्णीतस्तस्माद् द्वितीये णौ मा भूत्। स हि णावकर्मकः निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोरुभयोरपि न्यग्भवतीत्यर्थे पर्यवसानस्योक्तत्वात् । अकर्मकात्किम् । कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते । चित्तवत्कर्तृकात्किम् । व्रीहीन् शोषयते । अत्र केचित् । चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णावणावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः । तत्तु भाष्यादिविरुद्धम् । तथाहि । बुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्तते । बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णिरेव सम्भवतीति निषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्तादपि हेतुमण्णौ भवत्येवेदं परस्मैपदमिति भाष्ये स्थितम्। यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयतइति केन चित्प्रत्युदाहृतं तच्चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णिचं विधाय तस्य च सौकर्यातिशयात्प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्त्या अकर्मकतामाश्रित्य ततो द्वितीये हेतुमण्णिचि बोद्धव्यम् । अत एव प्रयोजयतीत्याह । इह हि युजिना णिचा च प्रयुक्तिद्वयं वदता हेतुमण्णिद्वयं सूच्यते। अन्यथा प्रयुङ्क्तइत्येवादर्शयिष्यत् । एवञ्च चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतइति केषां चित्प्रत्युदाहरणं यद्वृत्तिकृता दूषितं तत्समर्थितं भवति । स्वार्थण्यन्ताद्देकस्मिन्ने-

व हेतुमण्णौ तु रूपयति चेतयतीत्येव बोध्यम् ॥

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेनाणावकर्मकादिति निगरणचलनेति प्राप्तमिह निषिध्यते । पा पाने पाययते । पा रक्षणइत्ययन्तु न गृह्यते । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति परिभाषणात् । तेनाणावकर्मकत्वाविवक्षायां परस्मैपदं भवत्येव । पालयति । पातेर्लुग्वक्तव्य इति लुगागमः । दमु उपशमे । दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । नकम्यमिचमामित्यतो नेत्यनुवर्तमाने यमोपरिवेषणइत्यनेन मित्संज्ञाप्रतिषेधः । ङकारविशिष्टस्योपादानमुपसर्गप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यान्विताद्दाकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसु प्रयत्ने । आयासयते । परिपूर्वो मुह वैचित्ये । परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । वस आच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणत्वादग्रहणम् । पादिषु धेट उपसङ्ख्यानम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रत्यवसानार्थत्त्वाच्छिशुमित्यस्य कर्मत्वम् । समीचीति प्रथमाद्विवचनम् । वाछंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः । स्यादेतत् । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । भिक्षा वासयती, त्यादिप्रयोगास्तर्हि कथमिति चेत् । अत्राहुः । कर्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहितं परस्मैपदं तस्यैवायं निषेधः । यत्त्वकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं तन्निर्बाधमेवेति ॥

वा क्यषः ॥ क्यषन्तात् परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते । नन्विह परस्मैपदाभावपक्षे लकार एव श्रूयेत न त्वात्मनेपदम् । तस्य प्रकृतिविशेषेऽर्थविशेषे च

नियतत्वात्। सत्यम्। पूर्वसूत्रे तावदपवादमपनयता प्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवर्त्यतइति निर्विवादम्। स एव च प्रतिषेध इहानुवर्त्यते। तदनुवृत्तिमध्यर्थ्येहात्मनेपदविकल्पः सिध्यति। आत्मनेपदप्रवृत्त्यविनाभूतेन निषेधेनात्मनेपदस्य लक्षणया उपस्थितौ तस्यैव विकल्पनात्। तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदं भविष्यति। प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यताविधिश्चेति पक्षे च परस्मैपदविकल्पेपि न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम्॥

द्युभ्यो लुङि॥ द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। अलुठत्। अलोठिष्ट। लुङि किम्। द्योतते। लोठते। अनुदात्तेत्त्वान्नित्यं तङ्। नन्विह विकल्पानुवृत्तिर्व्यर्था। अनुदात्तेत इत्यनेन प्रतिषिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते लस्येत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेः। सत्यम्। परस्मैपदे प्रतिप्रसूते आत्मनेपदं न भवतीति ज्ञापयितुं वानुवृत्तिः। तेनानुकरोतीत्यादौ पाक्षिकमात्मनेपदं न भवति। यदात्वनुदात्तङित इत्यादिप्रकरणेनात्मनेपदमेव विधीयते शेषादित्यादिना च परस्मैपदम्। तदानुकरोतीत्यादौ परस्मैपदेनात्मनेपदं बाध्यते येन नाप्राप्तिन्यायात्। पक्षे आत्मनेपदप्रवृत्त्यर्थं चेह वाग्रहणमित्यवधेयम्। पक्षद्वयमपीदमनुपराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयस्यापि तत्त्वं निरूपितमस्माभिः। तदप्येतस्माद्भाष्यादुत्थितमित्यवधेयम्॥

वृद्भ्यः स्यसनोः॥ वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीण्निषेधः। पक्षे वर्तिष्यते। अवर्तिष्यत।

विवर्तिषते । स्यसनोः किम् । वर्त्तते । ननु द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । तथा च तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेयं प्राप्तिर्वृभ्यः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । ततश्चावृतदवर्तिष्टेति लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिध्येत् । तथा चोत्तरसूत्रे चकारः क्रियते । लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरियं प्राप्तिर्मा बाधीति । अन्यथा कृपेरपि वृताद्यन्तर्भावादनेनैव सिद्धे किञ्चकारेणेति चेत् । सत्यम् । द्युतादिपाठसामर्थ्याद्वृतादिभ्यो लुङि भविष्यति यद्वा लुङीति स्वरयिष्यते ॥

लुटि च क्लृपः ॥ लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । कल्प्तासि । कल्प्स्यति अकल्प्स्यत् । चिक्लृप्सति । तासि-चक्लृप इतीड्प्रतिषेधः । पक्षे कल्पितासे । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते । इहेण्निषेधो नास्ति । तत्र हि गमेरिट्परस्मैपदेष्वित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते । ऊदित्वात्पाक्षिक इडभावस्त्वस्त्येव । स्यादेतत् । स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वमेवास्तु वाक्यष इति वाशब्दस्य यथा । तथा च स्वरितेनाधिकार इत्येव सिद्धे किञ्चकारेण । सत्यम् । स्पष्टार्थश्चकारः । अत एवानुकर्षणार्थाः सर्वे चकारा भाष्ये प्रत्याख्याताः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्रागेकस्य एकैव संज्ञा स्यात् । तत्रोभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधेपरमिति परैव । निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते । तथा कांस्यपात्र्याम्भुङ्क्ते

इत्यधिकरणसंज्ञा धनुर्विध्यतीति कर्तृसंज्ञा च । तदुक्तम् । अपादानमुत्तराणीति। निरवकाशायास्तूदाहरणमततक्षादिति । अत्र हि संयोगेगुर्विति गुरुसंज्ञा लघुसंज्ञां बाधते । तेन सन्वल्लघुनीत्येतन्न प्रवर्त्तते । स्यादेतत् । भपदसंज्ञाभ्यां तर्हि अङ्गसंज्ञा बाध्येत । तथा च गार्ग्य इत्यत्र यस्येतिचेति लोपो न स्यात् । धानुष्क इत्यत्राङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा तु कर्त्तव्यमित्यादौ सावकाशा । न हि धातुप्रत्यये पूर्वस्य भपदसंज्ञे स्तः । अत्राहुः । सुपि च बहुवचनेझल्येत् तद्धितेष्वचामादेरित्यादौ स्वादिषु तद्धितेषु चाङ्गस्य कार्यविधानं समावेशस्य ज्ञापकम् । द्विविधा हि स्वादयः । यजादयो बलादयश्च तत्र यथाक्रमं भपदसंज्ञाभ्यां भाव्यम् । ताभ्यां चाङ्गसंज्ञा बाधे निर्विषया एव तत्तद्विधयः स्युः । गुरुलघुसंज्ञे वर्णमात्रस्य विधीयेते नदीघिसंज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्यां समाविशतः । तेन वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं हे वात्सीबन्धो इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतश्च सिध्यति । तथा विश्व ना च विनरौ द्वन्द्वेघीति पूर्वनिपातः । विनरावाचष्टे विनयति प्रविनय्य गतः । ल्यपिलघुपूर्वादिति णेरयादेशः । यथा चायादेशे कर्त्तव्ये टिलोपो न स्थानिवत्तथा ऽचःपरस्मिन्नित्यत्र व्युत्पादितम् । यत्तूक्तं विन्त्रोर्भावो वैन्त्रम् । इगन्ताच्चलघुपूर्वादित्यणिति, तच्चिन्त्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ्प्रसङ्गादिति कैयटः । पुरुषसंज्ञा तु परस्मैपदसंज्ञां न बाधते णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् । अन्यत्रापि यत्र समावेश इष्टस्तत्र चकारादिना स्वस्थाने साधयिष्यते । भाष्ये तु पाठान्तरमप्युपन्यस्तम् । प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । अस्यार्थः प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं स्यादिति । संज्ञाप्रकरणाद्धि संज्ञारूपमेवेह कार्यम् । परा

संज्ञेत्येव तु न सूत्रितम् । विप्रतिषेधे इत्युत्तरसूत्रे परङ्कार्यमि-त्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पू-र्वयानवकाशया बाधः प्राप्तः सा परा ऽनेन विधीयते । एत-देव च ज्ञापकमिह प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य तेन पर-यानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोस्तु सावकाशयोर्विप्र-तिषेधे परया पूर्वा बाध्यतइति। अस्मिन्पक्षे अङ्गसंज्ञा परा कर्त्तव्या भपदसंज्ञे तु पूर्वे, एवं यत्रयत्र समावेश इष्टस्तत्र सर्वत्र बोद्धव्य-म् । अस्मिन्पक्षे ऋत्विय इति न सिध्यति । तथाहि । ऋतोरण् छन्दसिघस् । सितिचेति पदसंज्ञैवेष्टा । तेन तत्र परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञापि स्यात् । ततश्च ओर्गुणः प्रसज्येत । पदत्त्वप्र-युक्तेनावग्रहेण सित्करणं सार्थकं स्यात् । शेषोबहुव्रीहिः शे-षोध्यसखीति शेषग्रहणं चास्मिन्पक्षे कर्त्तव्यं स्यात् । अन्यथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थेचसंज्ञायामिति सत्यामव्ययी-भावसंज्ञायां परङ्कार्यमिति वचनाद्बहुव्रीहिसंज्ञापि स्यात् । मत्यै इत्यत्र नदी संज्ञापर्याये घिसंज्ञापि स्यात् ततश्च गुणप्रसङ्गः । वस्तु-तो बहुव्रीहौ शेषग्रहणं पाठद्वयेपि कर्तव्यं घिसंज्ञायान्तु पाठद्वयेपि न कर्तव्यमिति तत्रैव वक्ष्यामः । इदंत्व वधेयम् । एका संज्ञेति पाठेपि संज्ञाग्रहणं न कर्तव्यम् । एकेत्युक्तेपि संज्ञाधिकारादेव तल्लाभात् । स्यादेतत् । आद्वन्द्वादित्येवोच्यताम् । न हि चा-र्थेद्वन्द्व इत्यतः परत्रेदमुपयुज्यते । सत्यम् । तथा सति द्वन्द्व-श्चप्राणितूर्येत्यस्याप्यवधित्वं सम्भाव्येत । ततश्च सम्बुद्धि-संज्ञामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशो न स्यात् । नन्वाकडारादित्यु-क्तेपि प्राक्कडारात्समास इत्यस्यावधित्वं कुतो न स्यादिति चेत् । व्याप्तिन्यायाल्लिङ्गाच्च । यदयं तत्पुरुषो द्विगुश्चेत्यारभते । समावे-शार्थं हि च तत्रावस्तुतस्तु सङ्ख्यापूर्वोद्विगुरित्यत्रैव चकारः पाठ्यः।

तावतैव दिवः कर्म च तत्प्रयोजकोहेतुश्चेत्यादाविव समावेशसिद्धेः । द्विगुश्चेति सूत्रान्तरं तु न कर्तव्यमेव । एवं समानाधिकरणसमासप्रकरणं समाप्य कर्मधारयश्चेत्येव पाठ्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति सूत्रं तु मास्त्विति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परङ्कार्यम् ॥ विरोधे सति कृत्यर्हं यत्परन्तत्स्यात् । विप्रतिपूर्वात्सेधतेर्घञ् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् । कार्यमित्यत्रार्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवस्यति । नह्यपवादादीनां सन्निधौ उत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम् । अन्तरङ्गन्तु लाघवात् । अपवादस्तु वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । तदुक्तम् । परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरस्य बलवत्त्वमिति । जातिपक्षे विध्यर्थं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे सति गमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । अप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन्कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्द्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तं, पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । व्यक्तिपक्षे तु तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चारितार्थ्यासम्भवात्तव्यत्तव्यानीयरामिव पर्याये प्राप्ते नियमार्थमिदं सूत्रम् । विप्रतिषेधे परमेव न तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनुमीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन धित्वं न भवति । तदुक्तं सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । जातिव्यक्तिपक्षयोश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं पस्पशायाम् । नित्यादिषु तु नास्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तेन रधे-

णिचि अतउपधाया इति वृद्धिं परामप्यनित्यां बाधित्वा रधिजभोरिति नुमेव । न च सोपि शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य एवेति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् । तेन रन्धयतीति सिद्धम् । तथादुद्रुवदित्यादावन्तरङ्ग उवङ् परमपि लघूपधगुणं बाधते । तथा शुन इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वत्वम् । अल्लोपे तु सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात् । बहुश्वा नगरीत्यत्रानउपधालोपिन इति ङीप् स्यात् । सिद्धान्ते गौरादिलक्षणो ङीष् तु न । उपसर्जनत्वात् । यत्त्विहत्यभाष्यं बहुशुनीति तत्सिद्धान्तेन स्थितम् । अल्लोपाभ्युपगमपक्षे प्रवृत्तत्वात् । एतच्चेहैव कैयटे आभात्सूत्रीयभाष्यकैयटयोश्च स्पष्टं न्यायसिद्धञ्च । यत्तु बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति डाप्सूत्रे भाष्यम्, तदिह साधकतया न ग्राह्यम् । डाप्पक्षमेवोपक्रम्य बहुशूकेति रूपं तिरस्कर्तुं तस्य प्रवृत्तत्वात् । वृक्ष इहेत्यादौ त्वन्तरङ्गेण गुणेन दीर्घो बाध्यते । न चासौ अपवादः कथं बाध्यतामिति वाच्यम् । समानाश्रये तस्य चरितार्थत्वात् । तथा च वार्त्तिकम्, इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति । इह शीनामिति नदीत्वान्नुट् । विभक्तिपरतया नित्यस्त्रीत्वात् । अत एव औङः श्यामिति प्रयोगः । उदाहरणन्तु अयजे इन्द्रं वृक्षे इन्द्रं सर्वे इहेति बोध्यम् । इहान्तरङ्गं बलवदिति लाघवन्यायमूलकमिति कैयटः । अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यमप्येवम् । असिद्धं बहिरङ्गमिति तु षाहऊडित्यूठ्ग्रहणेन ज्ञापितम् । षत्वतुकोरित्यनेन तु तदपवादभूतं नाजानन्तर्यइति । तत्रासिद्धमित्यनया पचावेदमित्यादावैत्वाभावार्थमवश्याश्रयणीयया गतार्थत्वादन्तरङ्गं बलीय इति न कर्तव्येतीहत्यं भाष्यं विरुद्धम् । न्यायसिद्धताया उक्तत्वात् । किञ्च

सापवादया ऽसिद्धपरिभाषया कथं निरपवादाया गतार्थता। अथ षत्वतुकोरित्यनेनासिद्धं बहिरङ्गमित्यस्या अनित्यतैव ज्ञाप्यते लाघवात् न तु नाजानन्तर्यइति, गौरवात्। तर्हि प्रबलमिदं भाष्यं, स्फुटीकृतं चेदमचः परस्मिन्निति सूत्रे ऽस्माभिः। एवञ्चाचोरानन्तर्यमिति द्वित्वं विवक्षितम्। नचेत्यादयोपि प्राचाङ्कलहा मुधैव। एवञ्चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइत्यपि गतार्थम्। षत्वतुकोरिति वा कृतितुग्ग्रहणेन वा ऽनित्यताज्ञापनात्। अश्विमानण् श्वयुवेत्यादिनिर्देशाच्च। तेन गोमत्प्रिय इत्यादि सिद्धम्। आचारक्किपि तवममादिबाधे च क्रमेण प्रत्ययोत्तरपदग्रहणस्य कृतार्थत्वात्तदीयज्ञापकताप्रवादोपि यथाश्रुताभिप्रायेणैवेति दिक्॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥

यूस्त्र्याख्यौ नदी॥ इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः। दीर्घान्तयोरेषा संज्ञा व्यवतिष्ठते। अण्त्वेन सवर्णग्रहणात्। ह्रस्वान्तयोस्तु प्राप्ताप्येषा परया घिसंज्ञया बाध्यते। तेन मते धेनो इत्यादौ अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वो न भवति। ननु शेषग्रहणाद् घिसंज्ञा कथं भवेदिति चेन्न। शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्। तथाहि। एका संज्ञेति पाठे तावच्छेषस्यग्रहणं व्यर्थमिति स्पष्टमेव। अपरङ्कार्यमिति पाठे तु दीर्घान्ते सावकाशां नदीसंज्ञां पुन्नपुंसकयोः सावकाशा घिसंज्ञा हे मतइत्यादौ परत्वाद्बाधिष्यते। मत्यै धेन्वै इत्यादौ तु निरवकाशापि ङितिह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा घिसंज्ञां न बाधेत। अतः शेषग्रहणं कृतम्। तदपि वस्तुतो व्यर्थमेव। नदीसंज्ञावचनसामर्थ्यादेव घिसंज्ञाबाधोपपत्तेः। ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा। सा च

प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा तत्रान्तरङ्गायां घिसंज्ञायां घेर्ङितीति च गुणे कृते ह्रस्वाभावान्नदीसंज्ञा निर्विषया स्यात्। तदुक्तम्। तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभाव इति। यद्वा। ईश्च ऊश्च यू वाछन्दसीति पूर्वसवर्णः। तेन दीर्घयोरेवेयं नदीसंज्ञा। न चैवं ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वांशे ऽनन्वयः स्यादिति वाच्यम्। विभक्तिविपरिणामेन य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात्। उदाहरणन्तु गौर्यै वध्वै इत्यादि। यू इति किम्। मात्रे स्वस्रे। स्त्र्याख्यौ किम्। वातप्रम्ये। स्यादेतत्। स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति। आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययस्य सुग्ल इत्यादौ सावकाशस्य परेण कर्मण्यणा बाधितत्वात्। सत्यम्। मूलविभुजादित्वात्कः। यद्वा। विच्प्रत्ययो भविष्यति। एतेन तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रमिति जैमिनिसूत्रमपि व्याख्यातम्। नन्वेवमपि स्त्रियामित्येवास्तु किमाधिकेन। मैवम्। आसमन्ताचक्षाते इति व्युत्पत्त्या नित्यस्त्रीत्वलाभार्थं तदुपादानात्। तेन ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इत्यत्र न भवति। ग्रामं सेनाञ्च नयतीति हि क्रियाशब्दावेतौ लिङ्गत्रयसाधारणौ। अत एव आध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणं चिन्त्यमिति कैयटः। आध्यानकर्तृत्वस्यापि लिङ्गत्रयसाधारणत्वात्। स्यादेतत्। आसमन्ताद्धीर्यस्या इति विग्रहउत्तरपदस्य नित्यस्त्रीत्वात् नदीत्वमस्तु। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति वक्ष्यमाणत्वात्। अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणायेतिवत्। तत्कुतो भाष्यस्य चिन्त्यतेति चेन्न। तथा सति यणो दुर्लभत्वात्। गतिकारकपूर्वस्यैष्यते इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात्कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य ग्रहणं, गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्यते। तेन दुर्धियः निर्भियः वृश्चिकभिया पलायमानस्येत्यादावनित्यसमासत्वान्न यणिति पुरुषोत्तम-

प्रभृतयः। अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे मानः समस्यदूढ्य इति मन्त्रव्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटेनेयङ् प्रयुक्तः। अदूरविप्रकर्षेण बहुव्रीहिणेदमप्यर्थकथनम्। व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यसमास एव बोध्यः। ततो यण्। दुरो नाशदाशदभध्येष्विति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्त्तिकेन उत्वष्टुत्वे। यत्तु तद्वार्त्तिकव्याख्यावसरे दुष्टं ध्यायतीति विगृह्य आतश्चोपसर्गइति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तम्। तच्चिन्त्यम्। अन्तस्वरितानुरोधेन अर्थानुरोधेन च ख्यत्यादितिवत्कृतयणादेशानुकरणतयैव वार्त्तिकस्य व्याख्येत्वात्। सर्वस्य दुर्वधेः अंहतिरुपद्रवः नोस्मान् मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेन सहान्वयः। अमेरतिरित्यनुवर्तमाने हन्तेरंहचेत्यंहादेशोतिश्च प्रत्ययः। अंहातिशब्दस्य प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिरित्यमरकोशादिबलाद्दाने रूढौ तु प्रद्वेषयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूतमेव तदिह ग्राह्यम्। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादन्तोदात्तता। वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदिति चिद्ग्रहणानुवृत्तेरिति तु तत्त्वम्। एतेन मानो गर्व इति व्याचक्षाणा अपि प्रत्युक्ताः। पदद्वयत्वस्याध्यापकसम्प्रदायासिद्धत्वात् वाक्यशेषानुगुण्याच्च। तस्मादाध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्योदाहरणं चिन्त्यमिति स्थितम्। प्राक्सुबुत्पत्तेर्यत्र समासस्तत्रैव गतिकारकपूर्वस्येष्यत इति यण् प्रवर्त्ततइति वदतां श्रीपतिदत्तादीनामपि मते कैयटोक्तं चिन्त्यं दृढमेव। वस्तुतस्तु आध्यानमाधीरिति व्युत्पाद्य गुणगुणिनोरभेदविवक्षयैव प्रयोगोयमिति चिन्त्योद्धारो ऽवधेयः। हरदत्तस्त्वाह। नित्यस्त्रीत्वं नाम न लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं किन्तु शब्दान्तरसमभिव्याहारं विनैव स्त्रियां वर्त्तमानत्वं तत्। वृत्तिस्वरसोप्येवम्। कथन्तर्हि ग्रामण्ये खलप्वइत्यादि प्रत्युदाह्रियतइति चेत्। शृणु।

क्रियाशब्दत्वेप्यनयोः पुंसि मुख्या वृत्तिः । पुंसामेव त्वयमौत्सर्गिको धर्मः यद्ग्रामनयनं खलपवनं वा आध्यानं तु स्त्रीपुंससाधारणमेवेति वैषम्यं तस्माद्युक्तमेवेदं भाष्यमिति । अत्र वार्त्तिकम् । प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च । प्रयोजनं क्विब्लुक्समासाः । अस्यार्थः । यः पूर्वं स्त्र्याख्यः पश्चादुपसर्जनतया लिङ्गान्तरविशिष्टं द्रव्यान्तरमाह तस्य नदीसंज्ञा वक्तव्या । क्विपि कुमारीमिच्छति कुमारीयति ततः क्विप् अल्लोपयलोपौ क्वौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न यण् । यद्वा कुमारयतीति कुमारी आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप् । कुमारी ब्राह्मणः । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय । स्यादेतत् । इह क्यच्क्विपोः प्रकृतिभूतस्य ङीबन्तस्यापि नित्यस्त्रीत्वं दुर्लभं पुंलिङ्गात्क्यच्क्विपोः निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेन्न । अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात् । तत्र प्रथमोदाहृतस्येत्थं रूपाणि कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । कुमार्यौ । कुमार्यः । न चेह अचिश्नुधात्विति यङ्प्रसङ्गः । एरनेकाच इति यणा बाधितत्त्वात् । अत एव अमि शसि च कुमार्यं कुमार्यः प्रध्यं प्रध्य इतिवत् । न च गतिकारकपूर्वस्यैवेति निषेधः शङ्क्यः । तदितरपूर्वस्य नेत्यर्थात् विशिष्टाभावस्यापूर्वेपि सत्वात् । ङयि कुमार्यै कुमार्याः कुमारीणां कुमार्यां ब्रह्मणे । हे कुमारि ब्राह्मणेत्यादि । पत्न्यादेस्तु संयोगपूर्वकत्वादियङ् । पत्नियौ पत्निय इत्यादि । शेषं प्राग्वत् । पुंलिङ्गात्क्यच्क्यङोर्निष्पन्नस्य तु अङ्यन्तत्वात्सुलोपो न । कुमारीः । हे कुमारीः । अनदीत्वाद्ध्रस्वो न । कुमार्यं कुमार्याः कुमार्यां ब्राह्मणानां कुमार्यै ब्राह्मणे इत्यादि । कुमारमात्मनमिच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारीरित्यत्रापि कैयटमते नित्यस्त्रीत्वाभावात्पुंवदेव रूपम् । हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत् ।

अमि शसि च यण्विशेषः । प्रकृतमनुसरामः । लुम्मनुष्यइति लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यापि सत्वान्नित्यस्त्रीत्वं नास्तीति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । चञ्चाः पश्येत्यादौ शसो नत्वापत्तेः । तस्माल्लुबन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्ट एव लौकिकः पुमानभिधीयतइत्येव तत्त्वम् । एवञ्च लुपः प्रयोजितत्त्वेन कथं गणनेत्यपि चिन्त्यम् । समासे अतिलक्ष्मीः बहुश्रेयसी । इयसश्चेति कब्निषेधः । ईयसो बहुव्रीहेर्नेत्युपसर्जनह्रस्वो न । उभयत्रापि सम्बुद्धौ ह्रस्वः ङित्सु आडागमादिकञ्च नदीसंज्ञाकार्यं बोध्यम् ॥ अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् ॥ समासे तावदवयवो लक्ष्म्यादिशब्दः स्त्रियामेव वर्त्ततइति तदानीमेव संज्ञाः । ततश्च वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः । तदन्तस्य संज्ञेति पक्षे तु अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । वस्तुतस्तूक्तवचनस्य प्रागेव दूषितत्वात्तदन्तत्वेनैव सिद्धिर्बोध्या । अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं सिध्यति । पूर्वपदस्य नद्या विशेषणात् । क्विब्लुपोरपि अन्तरङ्गत्वात्क्विबादेः प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा बहिरङ्गेण लिङ्गान्तरयोगेण न निवर्त्तते त्वकात्पितृकेऽकृज्वत् । अकृतव्यूहा इत्यस्यानित्यताया अचः परस्मिन्निति सूत्रे वर्णितत्वात् । स्यादेतत् । इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । यथा ह्यवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञेत्युक्तम् । तथावयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । यथा स्त्रियै आध्यै प्रध्यै । अत्राहुः । इयङुवङ्भ्यामङ्गमाक्षिप्यते । अङ्गाधिकारे तयोर्विधानात् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ

निर्वर्तते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र तु अवयवस्याङ्गत्वं नास्ति अङ्गस्य तु एरनेकाच इति यण्विधानादियङुवङः स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव च तत्र स्थानग्रहणम्, इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात् यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति । एवं ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्राप्यङ्गस्याक्षेपात्सोपि विधिरङ्गस्यैव स्त्रीत्वे भवति नावयवस्य । शकट्यै । अतिशकटये ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रिये ब्राह्मणाय । इह तु स्यादेव । अतिश्रिये अतिश्रियै वा ब्राह्मण्यै इति स्थितं भाष्ये । न चेह नित्यस्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम् । हरदत्तमते तत्सत्त्वात् । कैयटमते तु ङितिह्रस्वश्चेत्यत्र स्त्रीग्रहणमात्रमनुवर्त्तते न त्वाख्याग्रहणम् । एवञ्च सुधीशब्देपि रूपद्वयं निर्विवादम् । सुध्यादयः पुंवदिति प्रक्रिया तु प्रामादिक्येव । अतिलक्ष्म्यतिचम्वोर्वातप्रमीहूहूभ्यां साम्योक्तिरप्येवम् । तथा स्वयंभूः पुंवदित्यपि प्रमाद एव । स्यादेतत् । निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्रापि अन्तरङ्गतया नदीसंज्ञा स्यादतिलक्ष्म्यादौ यथा । सत्यम् । सत्यामपि तस्यां न कश्चिद्रूपे दोषः । न च सम्बुद्धिह्रस्वादिप्रसङ्गः । ह्रस्वादेशेन नद्या अपहारात् । वर्णस्य नदीत्वात् । स्त्र्याख्यत्वं तु तस्य शक्त्याश्रयतामात्रेण बोध्यम् । पर्याप्त्यधिकरणताया अविवक्षितत्वात् । तदन्तस्य नदीसंज्ञेति पक्षेपि एकदेशविकारानभ्युपगमेन सर्वादेशस्यैव वक्तव्यत्वात् । न च स्थानिवद्भावः । अल्विधित्वात् । प्रपञ्च्येत्यत्रेडभावार्थं विशेषणतयाप्यलाश्रयणे निषेधस्य सिद्धान्तितत्त्वादिति दिक् । निष्कौशाम्ब्यै निष्कौशाम्बये ब्राह्मण्यै इत्यत्र तु ङितिह्रस्वश्चेति विकल्पो भवत्येवेति दिक् ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ इयङुवङोः स्थितिः स्थानं निरपवादा प्रसक्तिर्यत्र तावीदूतौ नदीसंज्ञौ स्तः स्त्रीशब्दं विना । हे श्रीः ।

हेभ्रूः । अस्त्रीति किम् । हेस्त्रि । कथं तर्हि विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः । हापितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिश्च । एकवंशप्रभवभ्रुव इति श्रीहर्षश्च । प्रमाद एवायमिति हरदत्तः । सामान्ये नपुंसकमिति वा कथं चित्समाधेयम् । केचित्तु तदो दावचनेन सकृद्द्वंद्वमनित्यमिति परिभाषाज्ञापनमाश्रित्यानित्योयं प्रतिषेध इति समादधुः । किन्त्वेतत्सकलप्रमादेषु सुवचम् । तदोदावचनप्रत्याख्यानपरभाष्यादिविरुद्धञ्च । अन्ये तु वामीत्यतो वाग्रहणस्य सिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषापरत्वेनेष्टसिद्धिमाहुः । तदपि न । सिंहावलोकितन्यायस्येहाभिमतत्वे नञ्ग्रहणस्य वामीत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ भ्रूशब्दादप्राणिजातेश्चेत्यूङि समासे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते ऊङन्त इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्स्थानत्वमिति । तदतिस्थवीयः । प्रत्ययस्य भक्तताया निष्प्रमाणकत्वात् । तत्स्थानिकस्यैकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रूशब्दावयवताया अनपायात् । अङ्गाधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया समुदायभक्तेप्युवङ्प्रवृत्तेश्च । सुभ्रुवावित्यादिरूपाणां सर्वसम्मतत्वाच्चेति दिक् ॥

वामि ॥ इयङुवङ्स्थानौ वा नदीसंज्ञौ स्तः स्त्रियामामि । श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रुवाम् । द्वितीयैकवचनं तु नेह सूत्रे गृह्यते । तत्र नदीकार्याभावात् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् । इह वाचि ह्रस्वश्चेत्येव कुतो न कृतम् । एवं हि ङितीति न कर्तव्यमिति चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया भ्रूणामिति नुट् न स्यादत आमीत्युक्तम् । परिभाषा चेयमनेनैव ज्ञाप्यतइति ध्येयम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू वा नदी-

संज्ञौ स्तः स्त्रियां ङिति परे । श्रियै, श्रिये, भ्रुवै, भ्रुवे, कृत्यै, कृतये, धेन्वै, धेनवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये । वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणं नास्ति । तेन निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । स्त्रियमतिक्रान्तो ऽतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रिया इतीयङ् । अयं हि गौणत्वेपि भवति । किन्तु, गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ जसि चेति गुणः । अतिस्त्रयः । वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रीम् । अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन् । आङो नास्त्रियाम् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिभ्याम् । घेर्ङितीति गुणः । अतिस्त्रये अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः । ह्रस्वनद्याप इति नुट् । अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ । सङ्ग्रहश्च, औकारे ओसि नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशो ऽचि नान्यत्र स्त्रियाः स्यादुपसर्जने ॥ एवं क्लीबे नुमा इयङ् बाध्यते । तेनातिस्त्रि अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियान्तु ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो नदीसंज्ञाविकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव विशेषणम् । तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेः । न चेहावृत्त्योभयविशेषणता । प्रमाणाभावात् । तेनातिस्त्रियै अतिस्त्रिये । औदिति बाधित्वा इदुद्भ्यामिति ङेराम्, अतिस्त्रियाम् । पक्षे अच्चघेः अतिस्त्रौ ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ह्रस्वौ यौ यू तदन्तं सखिभिन्नमनदीसंज्ञं घिसंज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलप्वे । यू किम् । मात्रे । असखि किम् । सख्ये । शेषः किम् । मत्यै । शेषग्रहणं व्यर्थमिति नदीसंज्ञासूत्र एवोक्तम् । समासे तु सुसखेरागच्छतीत्यादौ घिसंज्ञा भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्दाद्भिन्नत्वात् । तदन्तग्रहणं तु नास्ति । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

यत्तु ग्रहणवतेत्यादि हरदत्तेनोपन्यस्तं ख्यत्यात्सूत्रे च कैयटेन । तत्पूर्वापरविरुद्धमिति येनविधिरिति सूत्रे व्युत्पादितम् । न चैवं यस्येतिचेति सूत्रे इवर्णस्य ईति सखीत्युदाहरणं न युज्यते । सखिशब्दात्सख्यशिश्वीतिभाषायामिति ङीषि सति लोपे सवर्णदीर्घे वा विशेषाभावात् । यत्तु तत्र भाष्ये वृत्तौ चोक्तम्, असति लोपे ऽतिसखेरागच्छतीत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं मत्यन्तवद्भावादसखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति, तदसखीति प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येति कैयटादौ स्पष्टम् । अत एवापाततः पर्युदासस्यैवेह स्थितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदादसमर्थसमासात् सुसखेरित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । तस्मादीति लोपे फलं दुर्लभमिति चेत्, अत्रोच्यते । सखा सख्यौ सख्य इत्यादावनङ्णित्वे मा भूतामिति इलोप एषितव्यः । न च सिद्धान्तेपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्दोषतादवस्थ्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । एतेन इकारलोपस्य तद्धितएवोदाहरणं न त्वीति परत इति वदन् हरदत्तोपास्तः ॥

पतिः समासएव ॥ पतिशब्दः समासएव घिसंज्ञः स्यात् । भूपतये । नेह, पत्या पत्ये । विपरीतनियमं वारयितुमेवकारः. दृढमुष्टिना । स्यादेतत् । शेषोध्यसखिपती इत्येवास्तु समस्तस्य तु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धम् । न चोत्तरसूत्रे सख्युरपि सम्बन्धापत्तिः । बाधकाभावात् । इष्टरूपस्य तावतापि सिद्धेः । द्वितीयस्य तु साधोरपि छन्दस्यपठितस्यानापाद्यत्वात् । न चैवमुत्तरसूत्रे षष्ठीयुक्तग्रहो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । एवमेव हि श्रीग्रामण्योच्छन्दसीति श्रीग्रहणं नित्यं मन्त्रइत्यादीनि च मत्याख्यातानि । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येत्यत्रानार्षग्रहणमप्येवम् । सत्यम् । यथा सखिग्रहे गृहसखायावित्यत्र पूर्वनिपातानि-

यमस्तथा पतिगृहे इत्यत्र मा भूत् । इह हि घित्वात्पूर्वनिपात एव । बहुच्पूर्वस्य तु सुसखिन्यायेन घित्वाद्बहुपतिनेत्यादि बोध्यम् । अथ कथं सखिनां वानरेन्द्रेण, पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति, नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविस्यादि । अत्र हरदत्तः, छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति । अस्यायमाशयः। असाधव एवैते त्रिशङ्क्वाद्ययाज्ययाजनादितपोमाहात्म्यशालिनां मुनीनामसाधुप्रयोगोपि नातीव बाधते अस्मदादीन्प्रति तु स्मृतिपुराणाद्यध्ययनविधिबलादेव तदन्तर्गततत्पाठो न बाधकः । तथा च स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येवेति नदीसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोरपि स्थितमिदम् । यद्वा सखेत्याख्यातः सखिः पतिरित्याख्यातः पतिः तेन सखिना पतिना आख्यातण्यन्तात्कर्मणि अच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । लाक्षणिकत्वाच्चैतयोर्घिसंज्ञापर्युदासे ग्रहणं नास्तीति दिक् । एतेनार्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इत्यपि व्याख्यातम् । कथं वचो वाचस्पतेरपीति माघः । न ह्ययं समासः । अलुग्विधायकादर्शनादिति, सत्यम् । तत्पुरुषेकृतीति बहुलग्रहणादलुक् । एतेन दिवस्पतिवास्तोष्पती व्याख्यातौ । षष्ठ्याः पतीत्यादिना सत्वम् । ये तु तत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति श्रियःपतिरित्यादिसिद्धये, तन्मते पारस्करादित्वात्सुट् । केचित्तु द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छचेति सामान्यापेक्षज्ञापकात् षष्ठ्या अलुक् । कस्कादित्वात्सत्वम् । इणः परस्य तु षत्वमित्याहुः । पदकारास्तु वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्, वास्तोष्पते प्रतीत्यादौ पृथक् पदमधीयते ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छ-

न्दासि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह योगो विभज्यते । षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति । ततो, वा । छन्दसीत्येव । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते इत्यर्थः । बहुलञ्छन्दसीत्यादिकस्त्वस्यैव प्रपञ्चः ॥

ह्रस्वं लघु ॥ ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात् । लघूपधगुणः, चेतति । न च ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञयैव व्यवहारः सुकरः । सर्पिष्ट्वमित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वासिद्धिप्रसङ्गात् गुरुसंज्ञया तत्र लघुसंज्ञाया बाधात् तस्मादेकसंज्ञाधिकाराद्बहिर्ह्रस्वसंज्ञाप्रणयनं सम्यगेव कृतम् । यद्येवन्तर्हि दीर्घप्लुतसंज्ञायाः समावेशमाशङ्क्य एकसंज्ञाधिकारेयं योगः करिष्यतइति भाष्यं विरुध्यते गुरुसंज्ञाया लघुसंज्ञाया इव गुरुलघुसंज्ञाभ्यां ह्रस्वसंज्ञाया बाधप्रसङ्गात् । न च निरवकाशता । लघुसंज्ञाप्रवृत्त्युपायतामात्रेण सार्थक्यात्, यथा पदं सञ्ज्ञं भवतीति व्याख्यायां पदसंज्ञायाः । सत्यम् । चकारादिना समावेशः कर्तव्य इत्याशयः । एतदपरितोषादेव वा तत्र पक्षान्तराण्युक्तानीति दिक् ॥

संयोगे गुरु ॥ ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्संयोगे परे । शिक्षा भिक्षा । गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः ॥

दीर्घञ्च ॥ दीर्घं गुरुसंज्ञं स्यात् । ईहाञ्चक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादि शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् । रामेण । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । न चेह वतुपः स्त्रीशब्दादविधानेपि स विधिरस्त्येवेति वाच्यम् । सन्निधानबलेन यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्त्सोऽङ्गमिति व्याख्यानात् । तदादि किम् । वदामि वदिष्यामि । अतोदीर्घोयञीति दीर्घः । न चायमारम्भसामर्थ्यादेव भविष्यतीति वाच्यम् । यय गतौ चय गतौ

आभ्यां यङ्लुकि यायामि यायावः यायामः चाचामि चाचावः चाचाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोप्यधिकस्य वा मा भूत् । एवं हि वव्रश्चेत्युरदत्वस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत । तथा च अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्वाभावादृकारस्य सम्प्रसारणप्रसङ्गः । न च प्रथमसूत्रेण स्थानिवद्भावः । अल्विधित्वात् । अत एव हि सत्यपि प्रथमलिङ्गग्रहणे निष्कौशाम्ब्यादौ नदीकार्यं नेत्युक्तम् । इह प्रकृत्यादिप्रत्ययेङ्गमित्येव लाघवादुक्तुं युक्तम् । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम् । योगविभागेन परिभाषार्थलाभार्थं तथोक्तमिति तत्त्वम् । कर्ता कारकः । इह योगो विभज्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इतिपरिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादि गृह्यतइत्यर्थः । तेन ञ्नित्यादिरित्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणम् । तेन देवदत्तो गार्ग्य इति सङ्घातस्य ञित्स्वरो न भवति । सुप आत्मनः क्यजित्यत्राप्यनेन तदादिनियमः तत्र सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमित्यादावतिप्रसङ्गो न । सति हि वाक्यात्क्याचि महत्पुत्रीयतीति स्यात्, तथा देवदत्तश्चिकीर्षतीति सङ्घातस्य धातुसंज्ञा न देवदत्तो गार्ग्य इति सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न देवदत्तो गार्ग्यायण इति सङ्घातात्फङ् नेति दिक् । अस्यापवादः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति । इह च गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि अभ्युद्धृतशब्दे उच्छब्दव्यवहितस्याभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरनिवृत्त्यर्थम् । न च परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तग्रहणानुवृत्त्या विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम् । अपादादावित्यधिकारात्पादादौ निघाताप्रवृत्तेः । तदा-

दिनियमे तु हृतशब्दस्य क्तान्तत्वेप्युद्धृतशब्दस्याक्तान्तत्वात्प्राप्तिरेव नेति किमनन्तरग्रहणेन । प्रयोजनन्तु समासतद्धितस्वराः । तथाहि । अवतप्तेनकुलस्थितमित्यत्र क्तेनेत्यनुवर्त्तमाने क्षेपे इति समासः । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् । सांकूटिनमित्यत्र अणिनुण इति सोपसर्गादण् । अत एव वादिवृद्धिरुपसर्गांशे पर्यवस्यति । व्यावक्रोशीत्यत्र कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियामिति णच् ततो णचः स्त्रियामित्यञ् । न कर्मव्यतिहारे इत्यैजागमनिषेधः । दूरादागत इत्यत्र थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ननु परिभाषां विनापि समासस्येत्यन्तोदात्तो भविष्यतीति चेत् । मैवम् । आगम्यते स्मेति हि कर्मणि क्तः । तथा च समासस्वरं बाधित्वा गतिरनन्तर इति मध्योदात्तं स्यात् । सत्यान्तु परिभाषायां थाथघञित्यनेन कृत्स्वरापवादगतिस्वरं बाधित्वा परत्वादन्तोदात्तत्वं भवति । ननु थाथादिस्वरस्याप्यपवादो गतिस्वरः । सत्यम् । गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैवासावपवादः । कारकादुत्तरस्य तु थाथादिस्वर एव भवतीति वक्ष्यते । नन्वस्तु गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः ततो दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । ततः सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यति । सत्यम् । अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भवतीत्येवाभिप्रेतं न तु स्वर एवानन्यथासिद्धं परिभाषोदाहरणं तथा च परिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां न प्रवर्तते । मध्येपवादन्यायेन कृद्ग्रहणस्याप्रत्यय इति निषेधमात्रबाधकत्वात् । समासेतरपदसंज्ञकपूर्वभागघटितः सङ्घातो न प्रातिपदिकमिति

निषेधस्तु परत्वाद्बाधक एव । तेन मूलकेनोपदंशमित्यत्र न सुपो लुक् । न च समासविकल्पसामर्थ्यम् । न समासइति शाकलनिषेधाप्रवृत्त्या दध्युपदंशादौ तत्सार्थक्यसम्भवात् । एतच्च पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति दिक् । ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये तदादिनियमस्यापवादान्तरं पठितम् । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमो नेति । एतच्च वाचानिकमेवेति सर्वादिसूत्रे व्याख्यातम् । यद्वा इह नेयङुवङ्स्थानावित्यतो ऽस्त्रीत्यनुवर्त्तते । तच्च यद्यपि तत्र स्वरूपपदार्थकन्तथापीहार्थपरं सम्पद्यते । प्रत्ययग्रहणे तदादि ग्राह्यं, स्त्री चेन्नाभिधीयतइत्यर्थः। तेन स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति फलितम् । न चैवमतिकारीषगन्ध्या पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणप्रसङ्गः । अस्त्रीत्यनेन प्रधानस्त्रियामेव प्रतिषेधात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । तेन यावान् शब्दः स्त्रियं प्राधान्येनाह तावान् स्त्रीप्रत्ययान्तः न तु ततोधिकोपीति स्थितम् ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणा ऊचुः । अन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं, गौरब्राह्मणितरा । घसंज्ञायान्तरबन्तग्रहणे हि सति गौरीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावं बाधित्वा पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्विति ह्रस्वः स्यात् पट्विनरेतिवत् । ब्राह्मणीशब्दस्य ह्रस्वो न स्यात् । कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धितशब्दाभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत्, अत्र भाष्यकाराः।अर्थवद्ग्रहणं तत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति । स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते तर्हि सा पदस्य वाक्यस्य वास्ति न तु कृत्तद्धितान्तस्य तथा चार्थवत्सूत्रे वार्त्तिकम्, अर्थवता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति । अथ

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । तत्रत्योत्तरवार्तिकानुरोधेन प्रक्रियादशायां कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि सास्तीति चेत् । सत्यम् । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन त्वेकार्थीभूतेन प्रतीयमानोर्थ इह गृह्यते तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वात् । मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणात् । अत एव च तदुपादानं सार्थकम् । पूर्वसूत्रे ऽधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसम्भवात् ॥

नः क्ये ॥ क्यचि क्यङि क्यषि च नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात् । क्यच् । राजीयति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मायति । चर्मायते । सामान्यग्रहणार्थं क्यषः ककार इति वदतो वृत्तिकारस्य मतेनेदमुदाहृतम् । भाष्ये तु क्यषः ककारस्य प्रत्याख्यानात्क्यच्क्यङोरेवेह ग्रहणम् । चर्मायतीति रूपं चासाधु । क्यङन्ततया नित्यमात्मनेपदाभ्युपगमात् । तथा च वक्ष्यते, लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणीति । एतच्च तृतीयएव स्फुटीकरिष्यामः । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । स्रुच्यति । तपस्यति । ननु क्य एव नान्तमिति विपरीतो नियमः कुतो नेति चेन्न । ङिसम्बुद्ध्योरिति ज्ञापकात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति ज्ञापकाच्च । अन्यथा हि नलोपः क्ये इत्येव सूत्रयेत् ॥

सिति च ॥ सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । भसंज्ञापवादः । भवतष्ठक्छसौ । भवदीयः । ऋतोरण् छन्दसिघस् ऋतुः प्राप्तोस्य ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । राजभ्यां राजभिः । राजत्वं राजता । सर्वनामस्थाने तु राजानौ । राजानः । भुवद्भ्यो धारयद्भ्-

ह्भ्व इति पदसंज्ञाया उपसङ्ख्यानम् । तसौमत्वर्थे इति भसंज्ञाया अपवादः व्यत्ययेन भवतेः शपो लुक् ॥

यचि भम् ॥ यकारादिष्वजादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । गार्ग्यः । राज्ञः । वाचिकषडिकयोस्तु यथा भत्वाभत्वे निर्वहतस्तथा पञ्चमे वक्ष्यते । नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंङ्ख्यानम् । नभसा तुल्यं वर्तते इति नभस्वत् भत्वाद्रुत्वाभावः । मनुष्वदग्ने । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । जनेरुसीत्यत्र बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेरुसिप्रत्ययः आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । वृषण्वस्वश्वयोः वृष वर्षुकं वसु यस्य सः वृषण्वसुः । एवं वृषणश्वः । कर्मधारये षष्ठीतत्पुरुषादिर्वा यथासम्भवं बोध्यः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्रसज्येत भत्वात्तु न पदत्वम् । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधो न । अल्लोपोन इति तु न भवति अङ्गसंज्ञाया अभावात् अङ्गस्येति तत्राधिकारात् । उपसंङ्ख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । विद्युत्वान् भत्वाज्जश्त्वं न । उदकेन श्वयतिर्वर्धते उदश्वित् क्विप् उदश्वितोन्यतरस्यामिति निपातनात्सम्प्रसारणाभावः । उदकस्योदः संज्ञायाम् । उदश्वित्वान् घोषः । यशस्वी । मत्वर्थवृत्तित्वं मतुपो विनिप्रभृतीनां चाविशिष्टं, अत उभयत्र भत्वप्रवृत्तिः । यथा देवदत्तशालास्था आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोप्यानीयते उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वात् ।

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ एतानि छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगन्तदुभयद्वारैषां साधुत्वं विधीयते । तथा च वार्त्तिकम्, उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति । अयस्मयं

पात्रम् । भत्वादुत्वन्न । अयसो विकार इत्यर्थे द्व्यचश्छन्दसीति मयट् । एतेन मयड्वैतयोर्भाषायामित्युक्तेः कथमिह मयडित्याशङ्क्यात एव निपातनादिति वदन् न्यासकृत्परास्तः । समुष्टुभा सऋकता गणेन । इह ऋक्वतेति पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वेन प्रतिबन्धात् ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ बहुत्वे एतत्स्यात् । वृक्षाः । कथन्तर्हि दारा इति । अवयवबहुत्वस्यावयविनि आरोपाद्भविष्यति । न चैवमेकस्मिन्नपि वृक्षे बहुवचनापत्तिः । तत्रारोपे प्रमाणाभावात् । दारादौ तु नित्यबहुवचनान्तत्वग्राहककोशादेर्वृद्धव्यवहारस्य च मानत्वेन वैषम्यात् ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । वृक्षौ । वृक्षः । इह द्व्येकशब्दौ सङ्ख्यापरौ । न तु सङ्ख्येयपरौ । अत एव द्व्येकयोरिति द्विवचनम् । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । पूर्वसूत्रेपि बहुष्विति सङ्ख्यापरमेव । बहुवचनन्तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलन्तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव । वस्तुतो व्यर्थं तत् । परत्वादेकवचनसम्भवात् । यत्तु आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येयइति, तत्प्रायोवादमात्रम् । अत्र श्लोकवार्त्तिकं, सुपाङ्कर्मादयोप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ कर्मणि द्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषुबहुवचनमित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यतया विधायकत्वम् । तथा बहुषुबहुवचनमित्यादिसूत्रयोस्तिबादिवाक्येनाप्येकवाक्यतेति पूर्वार्धस्यार्थः । तृतीयचरणेनार्थनियम उक्तः । चतुर्थेन तु प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियम उक्तः एषां पक्षाणां बलाबलचिन्ता

तु तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रएवास्माभिः कृता । इह ए-कद्विबहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानीति कर्तुमुचितम् । बहु-शब्दश्च सङ्ख्यावाच्येव ग्रहीष्यते द्विशब्दसाहचर्यात् । अत एव हि एकशब्दः सङ्ख्यावाच्येव गृह्यते । वस्तुतस्तु इदं सूत्रद्वयं मास्तु । एकवचनादिसंज्ञानामन्वर्थताश्रयणेन सकले-ष्टसिद्धेः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥ अधिकारोयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । त-था च ध्रुवमित्यादौ प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसंज्ञा वि-धीयते । तथाहि । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । तत अ-पादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् । पुनः कारकश-ब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशो न तु पर्यायः । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात्तत्सिद्धेः । तेन स्तम्बेरम इत्यादौ अधिकरणत्वात्सप्तमी, कारकत्वाद्गतिकारकोपपदा-त्कृदिति प्रकृतिस्वरश्च सिद्धः । थाथादिस्वरस्तु न भवति । अपा साहचर्यादेरच एव तत्र ग्रहणात् । न चोपपदत्वादेव कृ-दुत्तरपदप्रकृतिस्वरोस्त्विति वाच्यम् । स्तम्बकर्णयोरिति निर्देशा-त्प्रातिपदिकयोस्तथात्वेपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमीविशिष्टं सप्तम्या निर्दिष्टम्, येनोपपदसंज्ञां लभेतेति दिक् । अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन क्रि-यानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी । ननु पुत्रोपि कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुः कारकत्वेपि यं प्रति प्रश्नस्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मा-

स्तु जनकता । क्रियान्वयमात्रमिह विवक्षितम् । तच्चास्त्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् । यद्वा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्ध्यारोहात्कारकता । एवं ज्ञायते करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीनां कथं कारणतेति चेत् । यथा यागस्येत्यवेहि । तत्र व्यापारोस्तीति चेन्न । तावतापि यागस्य पूर्ववर्तितानुपपादनात् । अव्यवहितपूर्ववर्तिस्वस्वव्यापारान्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेन्न । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया आत्माश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्येव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव ज्ञायमानं लिङ्गं पदञ्चानुमितिशब्दज्ञानयोः कारणमिति जरन्नैयायिकाः । ज्ञायमानाः पदार्थाः कारणमिति च मीमांसकाः । अत एव च रथन्तरसामादेरैन्द्रवाय्वाग्रत्वादौ निमित्ततेत्युद्घोषो मीमांसकानाम् । अथ वा उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यादौ यथा सम्भवमन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं विधीयमाना वचनात्सम्प्रदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव बोधः । तत्तद्रूपप्रकारको वेत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ पर्णविशेषणस्यापि वृक्षस्य कारकतापत्तिः । वृक्षात्पततीति प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अस्मदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कञ्च वस्तुविशेषे ऽनवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत् तर्हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कं चित्प्रत्यगौरिति तद्विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च किं कारकं कः कर्ता किं कर्मेत्यादिप्रश्ने सर्वमित्युत्तरम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्बाधत्वात् कया पचिधातुव्य-

क्त्या उपस्थापितेर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृतपरिच्छिन्नव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। यद्व्यापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत्करणम्। कर्तृकर्मणोराश्रयोधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम्। विक्लित्त्यनुकूलव्यापारो हि पच्यर्थः। व्यापारश्चानेकधा। तत्र पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षणफूत्कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे त्वेधाः कर्तारः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। अत एव कर्मकर्ता करणकर्तेत्यादिव्यवहारः। एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु तदा कर्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात्। तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेर्थे बटुः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते बटुः कर्म। अधिपूर्वैः शीङ्स्थाप्रभृतिभिरुपात्तेर्थे आधारः कर्म। तत्रैव केवलैरुपात्तेधिकरणमित्यादि। नन्वेवमननुगम इति चेत्, सत्यम्। कस्य कः पिता को भ्रात इत्यत्रेवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्। अत एव प्रयोगाणां साध्वसाधुता व्यवतिष्ठते। अन्यथा क्वचित्कर्तुः सर्वत्र कर्तृतापत्तौ सकलप्रयोगाः सङ्कीर्येरन्। उक्तं च हरिणा। वस्तुतस्तदानिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या पच्यतइत्येषा व्यवस्था दृश्यते यत इति॥ अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेपि पच्यादिधातुषु प्रयोज्यो न कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छृणोति नटस्य शृणोतीत्यत्र पौराणिकोपादानं कारकञ्च नटस्तु नोभयमित्यादि वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते। नन्वेवं लः कर्मणीत्यादिविधिषु किं कर्म ग्राह्यमिति चेत्। विनिगमकाभावात्सर्वमित्यवेहि, यथा भस्येत्यत्र सर्वं भम्। तर्हि टिघु-

भादिवत्पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत्। को वा ब्रूते नेति। एतावानेव परं भेदः। टिघुभादीनां शब्दसंज्ञात्वमितरेषान्त्वर्थसंज्ञात्वमिति। एवञ्च कर्मणिद्वितीयेत्यनेन यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयतइति फलितम्। रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावपि कर्तृविभक्तिरुत्सर्गेणैव सिद्धेति न तत्र लक्षणाश्रयणर्यित्यवधेयम्। विभक्तीनां वाच्यांशानिष्कर्षस्तु करिष्यते। एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्तः परस्ताः। शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात्। एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं चेदपादानेतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोपि परास्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तरि अव्याप्तेः। त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वानवच्छेदकत्वात्। तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्व्यवस्थितमिति चेत्। अपादानेपि तर्हि तन्नास्तीत्यवेहि। एकसंज्ञाधिकारे ऽनवकाशया बाधात्। अत एवात्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्रतत्र भाष्ये समाहितमिति दिक्। नन्वेवं करणं कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम्। अस्वातन्त्र्येण ण्वुल्प्रत्ययायोगात्। अन्यथा कर्तृसंज्ञापत्तौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत्। उच्यते। अधिकारसामर्थ्यात्कारकशब्दोपनीतं स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञायते। अवस्थान्तरे यत्स्वतन्त्रं तत्साधकतमङ्करणमिति यथा कुरुक्षेत्रस्थाः काश्यां वसन्तीत्यादौ। कर्तुस्तु साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम्। तच्च कर्तृसंज्ञायामुपयुज्यतइति। यद्वा। कारकशब्दः क्रिया-

परः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः । कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यतइति ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानम्॥ अपायो विश्लेषो विभागस्तद्धेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्चेह विवक्षितस्तस्मिन्साध्ये ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । वृक्षात्पतति । ध्रुवमित्यत्र ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ये तु ध्रुव स्थैर्ये इति पठन्ति । तेषामिगुपधलक्षणः कप्रत्ययः, ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् । ध्रुवमस्य शीलमिति यथा । तथा चापाये साध्ये यदेकरूपमित्युक्ते प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्थादवधिभूतमेव पर्यवस्यति । तेन धावतो ऽश्वात्पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वन्न विरुध्यते । तथा परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकमेषनिष्ठाङ्गतिं प्रत्यपरस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाण्डे । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा ऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति ॥ अतदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थः । गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यतइति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः । पर्वतात्पततो ऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्त-

दवधिकं देवदत्ताश्रयं पतनमर्थः । पञ्चमी स्वत्रयौ शक्ता । तत्राभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्धात् । अन्यथा ऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्पूर्विका विशेषसंज्ञाश्च स्थिताः । अत एवाहुः । नाम्नो द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि क चिद्भवेदिति । सामानाधिकरण्येनेति नीलो घट इत्याद्यभिप्रायम् । नीलं घटमानयेत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयानन्तरमेकक्रियावशीकृतानां पार्ष्णिक्यबोधाभिप्रायञ्च । षष्ठ्येति अकारकविभक्तेरुपलक्षणं हरये नम इति यथा । क चिदिति, अकारकविभक्तेरपि, नटस्य शृणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति भावः । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा घटाभावे विशेषणमिति द्वेधा व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभयथापि क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावे ऽव्ययीभावापत्तेश्च । तस्य नित्यसमासत्वात् । नन्वस्मदुक्तोपि बोधोस्मद्दर्शनव्युत्पन्नानामनुभवसाक्षिक इति चेत् । सत्यम् । न हि वयं बोध एव नोदेतीति ब्रूमः । सर्वे सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् किन्तु तस्मिन्नर्थे ऽसाधुताम् । तथा च सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धइति वार्तिकं व्याचक्षाणा भाष्यकारा आहुः । समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियतइति । उक्तञ्च । भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियंत्रितम् । साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यतइति ॥ एवञ्च कस्माद्वाक्यात्कीदृग्बोध इति प्रश्ने यो यथा व्युत्पन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कीदृशे बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विचारविषय इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्व-

मानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपायोग्यतेति परास्तम् । तथा-व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-सहकारिविरहात्कार्यानुदयेपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृत्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्र-त्ययजन्य इत्यादिकार्यकारणभावं कल्पयन्तोप्यपास्ताः । वि-परीतव्युत्पादिते व्यभिचारस्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घटः कर्मत्वमित्याद्यसाध्वेव । तथाहि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं त-त्कथं घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनयोरानयनकृती प्रति कर्मतया कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीप्रसङ्गाच्चेति दिक् । निर्दिष्टवि-विषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधा-पादानमुच्यते ॥ यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्ट-विषयम् । अश्वात्पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहकाद्विद्योततइति, निः-सरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते । यथा वा कुसूलात्पचतीति । आदानांगे पाकेत्र पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्ष-सिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवानिति, पाटलि-पुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वा-त् । इह सार्थाद्धीयतइत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेत-त् । परत्वात्सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि, अपादानमुत्त-राणीति । किञ्च सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसं-ज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् । न च कर्मकर्तर्ययं लकार इति वाच्यम् । जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वात्कर्मण्येवायं लकार इति इन्दुनोक्तत्वात् । यत्तु त्वपादाने चाहीयरुहो-रिति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्तं कर्मसंज्ञा-

यां कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणम् । अतो हानक्रियायां स्वतन्त्रेणापादानेनेप्स्यमानस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माषेष्वश्वं बन्धातीत्यत्र कर्मणोप्यश्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत्स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः । अत एव कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकव्यापारस्याशब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । सार्थाद्धीयतइत्यत्र कर्मकर्त्तरि लकारः । तथाहि । अपगमना जहातेरर्थः । सा च क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमते तत्समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुदुपघातादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम् । स्फुटञ्चेदं हरदत्तमाधवग्रन्थयोः । स्यादेतत् । ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटे ऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र कारणसंज्ञाप्रवृत्तेः । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरानिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणतेत्युभयप्रसङ्गः । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ तु वृक्षः पर्णविशेषणं न त्वपायेन युज्यते । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम् । अपाये क्रियायां यदन्वेतीत्यस्याक्षिप्तस्य संज्ञिसमर्पकत्वात् । यद्वा कारके इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात्कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम् । अधर्माज्जुगुप्सते विरमति प्रमाद्यति वा । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो विभागः । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वान्न गृह्यतइति वार्त्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोत्र जुगुप्सादिपूर्विकायां निवृत्तौ वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि ग्रहणम् । साधकतममिति तमग्रहणाल्लिङ्गात् । अपायादिपदानां स्वरितत्वाद्वा स्वरितेनाधिकारः,

गौणोप्यर्थो गृह्यतइति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्वात्सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्या ऽधर्मं सम्प्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्ततइत्यस्त्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि प्रपञ्चत्वं बोध्यमिति दिक् ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ भयं भीः त्राणं त्राः भयार्थानां त्राणार्थानाञ्च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् । चोरेभ्य उद्विजते बिभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये बिभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगइति रामायणश्लोकस्तु कस्य संयुगइति योजनया व्याख्येयः ॥

पराजेरसोढः ॥ परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे ऽसोढोर्थोपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अकर्मकश्चायम् । तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । असोढ इति क्तार्थो भूतकालोत्राविवक्षितः तेनाध्ययनात्पराजेष्यतइत्यादि सिद्धम् । वस्तुतस्तु असोढग्रहणं व्यर्थं शत्रून्पराजयतइत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः । इह सूत्रे पराजेरिति रूपं विपराभ्याञ्जेरितिवत्समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् घेर्ङितीति गुण इति हरदत्तेनोक्तं तत्सूत्रभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया आप्तुमिष्टं कारकमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति वृञ् वरणे, चुरादिः । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे। नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति यथा कृतेपीप्सितग्रहणे गोषु इप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सितग्रहणम् ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ अन्तर्धाविति सप्तमी येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृद्योगे षष्ठीप्रसङ्गः । उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तत्कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । लीङ् श्लेषणे दैवादिकः । अत्रान्तर्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिदृक्षते चोरानित्यत्र हि परत्वात्कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ उपयोगो नियमपूर्वकं विद्यास्वीकरणम् । तस्मिन्साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानं स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । पुत्रात्प्रमोदो जायते । इह जनिरुत्पत्तिः । जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । इञजादिभ्य इति जनेर्भावे इञ् जनिघसिभ्यामित्युणादिसूत्रेणेण् वा । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति षष्ठीतत्पुरुषः । कर्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव ज्ञापकात् । यद्वा शेषषष्ठ्या समासोयम् । निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति कारकइति सूत्रे कैयटः । तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्धात्वन्तरयोगेपि भवति अङ्गादङ्गात्सम्भवतीति यथा । एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देशइतीका निर्देशोयमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपमर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समाहिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां यतो वा इमानि भूतानि जायन्तइति पञ्चमीमुपष्टम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात्प्रमोदो जायतइति वृत्तिस्वरसात्प्रकृतिशब्द इह कारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो

वेति सामान्यशब्दोपि उपादानरूपविशेषपरः छागो वा मन्त्रवर्णादिति षाष्ठन्यायात् । अहमेव बहु स्यामिति हि सामानाधिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भ्रमे, बाधाया, मभेदे, तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये, भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वं आविधकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् ॥

भुवः प्रभवः। भूकर्तुः प्रभवः प्राग्वत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अशोष्येत्यर्थः । अत्रोपलभतेः कर्मव्यापारे प्रभवतिर्वर्तते । प्रकाशतइत्यर्थः । भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तथाहि चोरेभ्यो बिभेति । भयान्निवर्ततइत्यर्थः । त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते । ग्लान्या निवर्ततइत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिम्प्रति बध्नान्निवर्तयति । निलीयते । निलयनेन निवर्ततइत्यर्थः। अधीते । उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दङ्गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायतइत्यत्रापि । ततोपक्रामति । यथा वृक्षात्फलमिति लोकप्रसिध्याश्रयेणापायो बोध्यः । प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः । अत्रेदं वक्तव्यं, निवृत्तिनिःसरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः । नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानन्तु नातीव मनोरमम् । एवञ्च जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमप्यवश्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलमिति यावद्बाधं साधु । तथा ध्रुवं भयहेतुरसौ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोपि

सार्थकः परत्वात्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां न माषाणामश्नीयादित्यादावित्र षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्बन्धाति ईप्सति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । न च युगपत्कर्मत्वं करणत्वञ्च कथमिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् । दानक्रियायां हि कर्म अभिप्रापणक्रियायां करणम् । दीयमानया गवा हि शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रैतीति पदत्रयम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्त्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र वृत्तिकाराः । अन्वर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमिति । तेनेह न । रजकस्य वस्त्रं ददाति । घ्नतः पृष्ठं ददाति । इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत्स्वीकृतं खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति । न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजान्नयति ग्राममिति नयतिक्रियाकर्मभिरजैः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइति कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं च । न चेह ग्रामं प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजकलक्षणे प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपत्तिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या ऽर्थ-

कर्मेत्युक्तम् । अत्र वार्त्तिकं, क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । पत्ये शेते । भाष्यकारास्तु सन्दर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्म । तथा च सूत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि हि कारकभावो भवत्येव । प्रविश पिण्डीमिति वत् । सूत्रकारश्चाह क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति । न चैवमप्यदृदातिकर्मत्वात् क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् । नन्वेवं कटङ्करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् । वचनबलाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्यायप्रसङ्गः । अत्राहुः । नेदं वार्त्तिकं सार्वत्रिकम् । किन्तु प्रयोगानुसारान्नियतविषयं धातूपात्तफलानाधारएव प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाना क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धन्तयाऽभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चोत्पत्तिविक्लित्त्याद्येकफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रियया व्याप्यमानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति। कटङ्करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थेषु तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः अभेदविवक्षायान्तु ग्रामं गच्छतीति तथा च गत्यर्थकर्मणीति सूत्रं प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा । भेदस्य च विवक्षायां पूर्वां पूर्वां क्रियां प्रति । परस्याङ्गस्य कर्मत्वात्तत्क्रियाग्रहणं कृतम् ॥ क्रियाणां समुदाये तु यदैकत्वं विवक्षितम् । तदा कर्मक्रियायोगात्स्वाख्ययैवोपचर्यते ॥ भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता । तस्माद्गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥ विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि । आरम्भेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेदिति ॥ अस्यार्थः । कर्म स्वाख्ययैव क्रियेप्सिततमप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपचर्यते व्यवह्रियते । न

तु सम्प्रदानसंज्ञया गत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ द्वावपि विवक्ष्येतइति रूपद्वयसिद्धिः । व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गस्तु न दृश्यते । विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव। एतदेव द्रढयति विकल्पेनेति । समं तुल्यफलकम् । तस्मात्सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोभिमतः गत्यर्थेषु विवक्षाद्वयम् । पत्ये शेतइत्यादौ तु भेदविवक्षैव ओदनं पचतीत्यादावभेदविवक्षैव चेष्टायामनध्वनीत्येतत्प्रत्युदाहरणयोरपि अभेदविवक्षैव मनसा हरिं व्रजति अध्वानं गच्छतीति त्रिधा चेदम् । यदाह, अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति । अनिराकर्तृ यथ । सूर्यायार्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यः प्रार्थयते न वानुमन्यते न च निराकारोति । प्रेरकं यथा । विप्राय गां ददाति । अनुमन्तृ यथा । उपाध्यायाय गां ददाति । ननु दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धैव तत्किं सम्प्रदानसंज्ञया । नैवम् । दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्था कारकाणां क्रियार्थत्वात् । सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ संज्ञारम्भादिति हेलाराजः । तदेतत्सूचितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितमिति । कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् । अत एव सुब्व्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते । लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ सम्प्रदानं स्यात् ॥ देवदत्ताय रोचते स्वदते मोदकः । अत्राह हरिः । हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेष-

त्वे वापि कारकम् । रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ॥ अस्यार्थः । अन्यसमवेतोभिलाषो रुच्यर्थः । रोचते । अभिलाषविषयो भवतीत्यवगमात् । विषयीभवन्तं मोदकं देवदत्तः प्रयुङ्क्ते । लौल्यात्तदानुगुण्यमाचरतीति देवदत्तस्य हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा कथ्यते । तथा च हेतुसंज्ञाविरहे णिजभावाद्धेतुसमवायिन्या द्वितीयस्याः क्रियाया अप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां धातुवाच्यायां कर्ता भवति न तु कर्म । यदा तु रोचते प्रीणयतीत्यर्थः तदा कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । तथा च प्रीयमाण इति विशेषणम् । प्रीञ् तर्पणइत्यस्मात्सकर्मकात्कर्मणि लट् । दैवादिकस्तु ङिदकर्मकः । तर्प्यमाण इत्यर्थः । यत्तु समर्थसूत्रे रोचयामहइति हरदत्तेन प्रयुक्तं तदस्मिन्नेव पक्षेध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्येत्यवधेयम् । यदा तु देवदत्तस्य योभिलाषस्तद्विषयो भवतीत्यर्थस्तदा शेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिति । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । कर्मादाविवाधिकरणे मा भूत् । अत एवादित्यो रोचतइत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति ॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । देवदत्ताय श्लाघते । श्लाघा स्तुतिः । देवदत्तं स्तौतीत्यर्थः । एवं हि देवदत्तः शक्यते ज्ञापयितुम् ॥ अन्ये त्वाहुः ॥ देवदत्तायात्मानं परं वा । श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । तथा च भट्टिकाव्यम् । श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिप इति । आत्मानं श्लाघ्यं परस्त्रीभ्यः कथयन्नित्यर्थः । तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । ह्नौतिप्रभृतयोत्र स्वार्थोपसर्जनज्ञापनावचनत्वात्सकर्मकाः । तथा च ज्ञीप्स्यमान इति सं-

ज्ञिविशेषणमुपात्तमिति हेलाराजः । देवदत्ताय न्हुते देवदत्तं न्हुवानस्तामेव न्हुतिं तमेव बोधयति । सन्निहितमपि देवदत्तं धनिकादेरपलपतीत्यर्थः । अथवा न्होतव्यं देवदत्तं बोधयतीत्यर्थः । देवदत्ताय तिष्ठते, ईदृशोऽहमित्यवस्थानेन बोधयतीत्यर्थः । देवदत्ताय शपते, शपथेन किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानग्रहणाद्देवदत्तः श्लाघते । गार्गिकया श्लाघते पथीत्यादौ कर्त्रादिविषये संज्ञा न भवति । ज्ञीप्स्यमाने विवदन्तइति शप उपालम्भइति वार्त्तिकोदाहरणव्याख्यायां कैयटः । तत्र यस्मा आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इति मते तु यस्मा आख्यायमानः प्रत्युदाहरणं तस्माद् द्वितीया देवदत्तं श्लाघत इति । आख्यायमानो ज्ञीप्स्यमान इति मते तु यस्मा आख्यायते स प्रत्युदाहरणम् । तस्माच्च षष्ठी । देवदत्ताय श्लाघते विष्णुमित्रो यज्ञदत्तस्येति । ज्ञपमिच्चेति चुरादिकात्सनि कर्मणि शानचि ज्ञीप्स्यमान इति रूपं बोध्यम् । न तु ज्ञाधातोः । तस्य बोधने मित्वाभावात् । तज्ज्ञापयतीत्यादिभाष्यप्रयोगात् । अत एव मारणतोषणेत्यत्र निशानेष्विति पाठो न तु निशामनेष्विति । निशानं तनूकरणम् । श्यतेर्ल्युट् । संज्ञपितः पशुरित्युदाहरणम् । आपृज्ञाप्यृधामीदित्यत्र तूभयोरपि ज्ञप्योर्ग्रहणमिति सिद्धान्तः । चौरादिकश्च मारणतोषणनिशामनेषु वर्त्तत इति माधवः ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ अयमुक्तसंज्ञः स्यात् । धृङ् अवस्थाने । ण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमपि द्रव्यप्रकर्षत्वादामभावः । अर्तेक्तः । ऋणम् । ऋणमाधमर्ण्यइत्यत्र कालान्तरदेयन्द्रव्यविनिमयोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणम् । तेनोत्तमर्णेपि नत्वं भवति । अस्मादेव निपातनान्निष्ठान्तस्य परनिपातो बहुव्रीहौ बोध्यः । देवदत्ताय शतं धारयति । ध्रियमाणं

स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावादप्रच्यवमानं शतं प्रयुङ्क्तइत्यर्थः। कारकशेषे षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेत् । उत्तमर्णेपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यात् ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः । अस्य प्रयोगे ऽभिप्रेतः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्ष विवक्षायान्तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । यदा त्वीप्सितमीप्सिततमं वा शेषत्वेन विवक्षितं तदा षष्ठ्येवेति हरदत्तादयः । हेलाराजस्तु हेतुत्वे कर्मसंज्ञायामिति प्रागुक्तश्लोकव्याख्यावसरे स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं सम्प्रदानसंज्ञेत्याह । वाक्यपदीयस्वरसोप्येवम् । अस्मिन्पक्षे परस्परेण स्पृहणीयशोभमिति कर्मण्यनीयर् दुर्लभः । दानीयो विप्र इतिवत्सम्प्रदानएव तु व्याख्येयः । तथा कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति षष्ठ्यप्यसङ्गता । विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति तु व्याख्येयम् । हरदत्तमते तु यथाश्रुतावेव उक्तप्रयोगौ निर्बाधाविति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यम्प्रति कोपः ॥ क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । देवदत्ताय क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढः । कोपोत्र क्रोधः । अपकारो द्रोहः । असहनमीर्ष्या । गुणेषु दोषारोपणमसूया । ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किंक्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेन्न । द्विषादावतिप्रसङ्गात् । योस्मान्द्वेष्टीत्यादौ ह्यनभिनन्दनं द्विषेरर्थः । अत एवाचेतनेष्वपि प्रयुज्यते औषधं द्वेष्टीति । यंप्रतीत्यादि किम् । भार्या-

मीर्ष्यति । मैनामन्योद्राक्षीदिति । नात्र भार्याम्प्रति कोपः किन्तु परैर्दृश्यमानां तां न क्षमतइत्येव । क्रुधद्रुहोरकर्मकतया कारकशेषत्वान्नटस्य शृणोतीतिवत् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । इतरयोस्तु सकर्मकत्वात् द्वितीयायां प्राप्तायाम् ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । पूर्वसूत्रापवादः । देवदत्तमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । शुभाशुभपर्यालोचनमिह धात्वर्थः । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ । षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । अत एव राध्यतीति श्यन् । अकर्मकादेव तद्विधानात् । तथा च दिवाद्यन्तर्गणसूत्रं राधोकर्मकाद्वृद्धावेवेति । अस्यार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोकर्मकादेव । यथा वृद्धाविति । अत एव कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे राध्यत्योदनः स्वयमेवेति भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि सिध्यतीत्यर्थः । एतेन न वूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत क इति माघप्रयोगौ व्याख्यातौ । एतेनैतयोः कर्मकारकं सम्प्रदानं स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । यस्येत्यनर्थकं यम्प्रतीत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता॥ प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे वर्त्तते तस्य पूर्वो व्यापारः प्रवर्त्तनक्रिया तस्याः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं गां देहीति प्रवर्त्तितः प्रतिजानीतइत्यर्थः । हेतुसं-

ज्ञायां प्राप्तायां देवदत्तेन प्रतिशृणोतीति प्रयोगनिवृत्तये वचनम् । विवक्षान्तरे तु देवदत्तो गां प्रतिश्रावयतीति भवत्येवेति हरदत्तः । अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरीत्या देवदत्तो रोचयति मोदकमित्यपि प्रयोगो दुर्वारः । न चेष्टापत्तिः । तत्रत्यस्वग्रन्थेन हेलाराजग्रन्थेन च विरोधात्तत्र हेतुत्वबाधान्न णिजिति यदि तर्हि प्रकृतेपि तुल्यम् । तस्मादिह वैषम्यं दुर्वचमिति ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य गृणातेः कारकं पूर्वस्य कर्तृभूतं सम्प्रदानं स्यात् । अनुप्रतिभ्यां गृणाः अनुप्रतिगृणाः तस्येति विग्रहः । अनुप्रतिपूर्वश्च गृणातिः शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते तत्र पूर्वो व्यापारः शंसनम् । होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वा । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः ओंथामोदेवेत्यादिभिः शब्दैः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ क्रियायां प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृष्टम् । उक्तञ्च । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति । काष्ठैः पचति । विवक्ष्यतइत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिकं करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च, वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् । स्थाल्यापच्यतइत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुनः श्रुतिः प्रकर्षार्थास्तु किं तमपा, सत्यम् । अस्मिन्प्रकरणे सामर्थ्यगम्यप्रकर्षो नाश्रीयतइति ज्ञापयितुं तमप् । तेन गङ्गायां घोष इति सिद्धम् । यदा च तीरधर्म आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं । यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्त्तते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्लाक्षणिकी । सुब्विभक्तौ न लक्षणेति तु येनविधिरिति सूत्रएव निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृति-

भवितव्यमेव द्वितीयया ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ एतत्पूर्वकस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्रामं सेना । वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । वाच्यवाचकभावः षष्ठ्यर्थः । भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य नेत्यर्थः । ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनीमेकामिति । कालाध्वनोरिति द्वितीया भविष्यति । कथमेकादश्यां न भुञ्जीतेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्भविष्यति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्त्रा यदाप्तुमिष्यते तमान्तत्कर्मसंज्ञं स्यात् । यद्व्यापाराश्रयत्वादसौ कर्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिष्टमिति सन्निधानाल्लभ्यते । तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति । क्रिया हि फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयः फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेनेच्छाविषयोत्र संज्ञी । स च त्रिविधः । उक्तञ्च । निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥ औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ तथा । यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत् । किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ तत्र निर्वर्त्यं यथा । घटं करोतीति । घटोऽसन्नेव जायते वैशेषिकादिमते । सङ्ख्यादिसत्कार्यवादिमते तु सन्नेवाभिव्यज्यते इत्यस्ति विशेषलक्षणम् । सामान्यलक्षणन्तु कृधातूपात्तोत्पत्त्या-

रूयफलशालित्वात्। एतेन करोतिर्यत्नार्थक इति मतं प्रत्युक्तम्। यततइतिवदकर्मकतापत्तेः। न च जानातिवद्विषयत्वापादनपर्यंतार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः। लाघवेनोत्पादनमात्रपरत्वात्। कर्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च। प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम्। तद्यथा, काष्ठं भस्म करोतीति। गुणान्तरोत्पत्त्या यथा, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति। इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यम्। प्राप्यन्तु आदित्यं पश्यतीति। तथायुक्तमिति द्विविधम्। द्वेष्यमितरच्च। अकथितं चेत्यपरम्। संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत्। दिवः कर्मचेत्यादि। तदित्थंसप्त विधं कर्मेति स्थितम्। इह प्राप्ये यद्यपि विषयताख्यः क्रियाकृतविशेषोस्त्येव। अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः। तथापि प्रतिपत्तृव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यतइत्युक्तम्। विकार्ये तु काष्ठादौ कथं धातूपात्तफलाश्रयतेत्यवशिष्यते। तत्रेदं तत्त्वम्। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया निरूढया उत्पत्त्याश्रयता। यद्वा। काष्ठानि विकुर्वन् भस्मोत्पादयतीत्यर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीतिवत्। एतच्च द्व्यर्थः पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम्। तत्र तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगे तण्डुलनिष्ठविक्लित्तेरोदनोत्पत्तेश्चानुकूलो देवदत्तनिष्ठव्यापार इत्यर्थः। तण्डुलान्पचतीत्यत्र तु विक्लेदयतीत्यर्थः। ओदनं पचतीत्यत्र तु विक्लित्त्या निर्वर्तयतीत्यर्थः। उक्तंच। सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः। तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोस्या न विद्यतइति॥ तस्माद्धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति पचित्वेन पच्युपात्ता विक्लित्तिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यतइति स्थितम्। इदं त्ववधेयम्। क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादिशब्देन लाभाद्यथा न द्वितीयार्थता तथेष्टतम-

त्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिशीङादिवत् । एवञ्च तथायुक्तस्थलइवेहापि धातूपात्तफलाधारमात्रमर्थः । आधेयमेव वा । तच्चाभेदेन फलेऽन्वेति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । अन्यथा तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एवन्तु फलाश्रयः कर्मेत्येवास्तां किं द्विसूत्र्येत्यवशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्य अपादानसंज्ञां बाधितुमीप्सिततममिति तावद्वक्तव्यं, तस्मिंश्चोक्ते द्वेष्योदासीनयोः सङ्ग्रहार्थं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् । अनीप्सितग्रहणन्तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्त्योरुभयोरप्याधारो वाच्यः । आधेयं वा । व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया शब्दबोधवैषम्यमिति स्थितम् । गोदोहनी पक्ता पक इत्यादिकृदन्तानां नामार्थे ऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थः फलभावनयोस्तु विशेषणविशेष्यभावो विपरीत इत्यवधेयम् ॥

तथायुक्तञ्चानीप्सितम् ॥ ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । चौरान् पश्यति ॥

अकथितञ्च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम् । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ इह प्रच्छीत्यत्र छेचेति तुङ् न कृतः । आगमशासनस्यानित्यत्वात् सनाद्यन्ताधातव इको यणचीतिवत् । उपयुज्यतइत्युपयोगो मुख्यं कर्म क्षीरा-

दि तस्य निमित्तं गवादि दुह्यादीनां मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत्। तथा बुद्धिश्चास्योर्गुणेन कारकेण कर्मणेति यावत्। कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वात्। तत्रापि कर्मण एव प्रकृतत्वात्। षत्सचते सम्बध्यते। षच समवाये। स्वरितेत्। केचित्तु परस्मैपदिभिः सहैनं धातुं पठन्ति। षच समवाये, रप लप व्यक्तायां वाचीति। तन्मते षच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाये वृत्तिर्बोध्या। उभयथापि सम्बध्नातेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते। अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं न विरुध्यते। राध्यत्योदन इत्यस्य पच्यतइत्यनेन यथा उभयत्राप्योदनानिष्ठाविक्लित्तेर्भानाविशेषात्। कविना मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः। अपूर्वविधाविति। पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानां विषयश्चेन्नास्तीत्यर्थः। न चैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्। एकसंज्ञाधिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञाया बाधात्। प्राञ्चस्तु पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये नातिप्रसङ्गः। सूत्रेष्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायाश्चोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते। यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्यतइति तथेहापीत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। उक्तरीत्या यथाश्रुतेपि सर्वसामञ्जस्यात्। नीवह्योरिति श्लोके गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम्। चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्तइति कैयटः। माधवोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेःपचेः। तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च सङ्ग्रहः॥ कारिकायाञ्चशब्देन सुधाकरमुखैः कृत इति। एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते। क्रमेणोदाहरणानि। गान्दो-

ग्धि पयः । अविनीतं विनयं याचते । गामवरुणद्धि व्रजम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजां नयति ग्रामं, वहति भारं ग्रामं हरति वा, गमयति ग्राममित्यादि । जयतेः । शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखां ग्रामम् । क्षीरधिं सुधां मथ्नाति । मुष्णाति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दण्डयति । तण्डुलानोदनं पचति, तारयति कपीन् समुद्रम् । ग्राहयति बटुनेदम् । मोचयति त्याजयति वा कोपं देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थं शिष्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु स्वरूपाश्रया, अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्थास्नुं रणे स्मेरमुचो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोपि, शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः । प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च । उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च भिक्षेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरवं गामर्थयतइति यथा, तत्किं याचेः पृथग्ग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुनयार्थोत्र याचतिः । विनयं याचते । विनयायानुनयनीत्यर्थात् । अस्तु तर्हि याचेरेव ग्रहणम् । तस्यानेकार्थत्वाद्भिक्षेरपि सिद्धमिति चेन्न । अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुनयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुनयार्थस्यापि न गतार्थता । स्पष्टार्थं भिक्षेः पृथग्ग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्ग्रह इति यन्माधवादिभिरुक्तं तन्मतभेदेन । तथा च कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरितिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे द्व्यर्थः पचिरित्यादिभाष्यन्तत्तु

मतान्तरेण । अन्यथा तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुधा क्लेशेन । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इति पाणिकांस्यपात्र्योरतिप्रसङ्गः करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः, न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु पचोर्द्विकर्मकतां ब्रुवतो हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मतभेदपरत्वात् । अत एव पचिधातुनिरूपणे तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव उदाहृतवानिति दिक् । तथा ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं बहवो न मेनिरे । अत एव तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पितेति कालिदासश्लोके पूर्वार्धे ग्रहेर्बुद्ध्यर्थतया गतिबुद्धीतिसूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचख्युः । अत एव च अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दयद्दैत्यपुरं पिनाकी । जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभांक्षीद्रघुनन्दनस्तदित भट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्थं व्याख्यातः । अजिग्रहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधितवानिति । युक्तञ्चैतत्, श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति व्याख्यातम् । ग्रहेर्बुद्ध्यर्थत्वात् । यद्वा । इषिशक्योस्तुमुनन्तसमभिव्याहृतयोर्द्विकर्मकताया भाष्ये स्थितत्वात्सिद्धमेतादिति माधवः । ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति न सिध्येत् । तत्र हि ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति प्रयोज्ये धेनुरूपे कर्मणि क्तः स्यात् । तथा च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहे ब-

ह्रुव्रीहिरेव न स्यात् । त्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् । सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभः । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । व्यपेक्षापक्षे तु अषष्ठीविभक्त्यर्थे बहुव्रीहौ सर्वत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनास्त्येव । प्राप्तोदकमित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः । ऊढरथः । रथकर्मकवहनकर्ता । उपहृतपशुः । पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम् । उद्धृतौदनः । ओदनकर्मकोद्धरणापादानम् । वीरपुरुषकः । वीरपुरुषकर्तृकास्थित्यधिकरणमिति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षायान्तु जायाप्रतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेश्चेति चकारेण समुच्चितानां जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेपि तथैव चेति समुच्चितानामणौ कर्त्तुर्णौ कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव तार्यादयः पृथगेव सङ्गृहीताः । युक्तञ्चैतत् । ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वात् । न चैवं दीपिग्रहणवैयर्थ्यमकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । ण्यन्ताण्णिचि तत्सार्थक्यात् । शिष्याः तत्त्वं दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थः । नन्वेवं त्याजेः सङ्गृहीतत्वाद्यपि त्याजितैः फलमुत्खातैः, मुक्ताहारञ्चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्येत्यादि सिद्धम् । तथापि गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थ इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्यतइति चैत्रविशेषाविवक्षायां कर्मत्वेपि कर्तृत्वविवक्षायां तस्य निर्बाधत्वात् । स्यादेतत् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तञ्चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धम् । तथाहि

यथा विक्लित्त्युपसर्जनं विक्लेदनं पचेरर्थः, न्यग्भावनं रुहेः, द्विधाभावनं भिदेः, तथा त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेश्च । अङ्गीकारणमपि याचेः । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः । आख्यापनं पृच्छेः । मोचनं चिञः । प्रतिवादनं ब्रूञः । तद्विशेषस्तु शासेरित्यादि । एवञ्च धातूपात्तव्यापारविषयाश्रयत्वं गवादेःस्पष्टमेवेति । अत एवाकडारसूत्रे ऽपादानमुत्तराणि, गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठीं बाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव, गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी भवत्येवेति न कश्चिद्दोषः तथा चेह षष्ठीत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अथेदं विचार्यते । कर्मणि विधीयमाना लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यम् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ॥ अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नीवह्योर्हरतेश्चेति चशब्दसमुच्चितः कृषिर्नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्ण्यन्ता दण्ड्यादयश्चोच्यन्ते । ण्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । तत्र अणौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः । तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतांतरम् । तथा च भाष्यम् । कथितेभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्म-

णि ल्लादिविधिः सपरे । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाथ गुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदूषणपरः प्रथमः पादः । त्वस्याः षष्ठ्याः विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्यर्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः । गुणकर्मेति । पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवाद्युच्यते । ण्यन्ते तु शब्दतः* प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । ध्रुवयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः । एष्वगुणे प्रयोज्ये । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्यवे स्यात् ण्यन्ते कर्तुश्चेत्यस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् । अपर आहेति भाष्येण मतान्तरताद्यवसायात् । अत्रायं सङ्ग्रहः । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीह्रकृष्वहाम् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानामिह निश्चितः । लकृत्यक्तखलर्थानां प्रयोगो भाष्यपारगैः ॥ तत्र नीप्रभृतीनां प्रधानकर्मसम्बन्धोन्तरङ्गः । दुह्यादीनान्तु विपरीतम् । तेन तदंशे न्यायसिद्धो नियमः । इतरत्तु सर्वं वाचनिकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः दोह्या दुग्धा सुदोहा । अजा ग्रामं नीयते नेया नीता सुनया । बोध्यते माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याच्यर्थेत्यादिना दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौणइत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मूल एव । जग्राह द्युतरुं शक्रमित्युदाहरणञ्चायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो दुह्यादयश्चेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे इति

सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्येयम्। यथाश्रुते हि दण्डिमुषिभ्यां मुख्ये स्यात्। तथा च गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुध्येत शतं त्वत्र प्रधानं गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। दण्डिश्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेः सम्भवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्। इष्यते तु गौणे। तथा च भारविः। येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थइति। अमृतं ह्यत्रोद्देश्यतया मुख्यम्। अम्बुनिधिस्तु गौणः। यदपि अन्ये तु यथारुचीत्युक्त्वा गोपीह्रावमकार्येतभावश्चैनामनन्तेनेत्युदाहृतम्। तदपि न। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति सिद्धान्तात्। यद्वा कृविज्ञाने इतिचुरादावात्मनेपदी बोपदेवेन पठितः। तस्येदमुदाहरणम्। बुद्ध्यर्थेषु पक्षद्वयस्योपपादितत्वात्। यत्तु श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त। स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोभिद्रचन्द्रेति, तच्चिन्त्यम्। शिशुना चन्द्रं प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बहुव्रीह्ययोगात्। वक्ष्यति हि। अप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिति। न च चन्द्रे क्तः। अप्रधाने दुहादीनामित्युक्तेः। अत एव काकपक्षधरमेत्य याचित इति कालिदासः। कृत्षष्ठी गुणमुख्याभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते पृथक्। अविशेषाद् द्वितीयावन्नेता ग्रामस्य गोरिति॥ यत्रत्येकेन शब्देन भिन्नकक्ष्यद्वयाभिधा। न शक्यते तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम्॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे ह्युभयथा भवेत्। इत्याह गोणिकापुत्र इति भाष्याद् गुणद्वयम्॥ नेताश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। इह प्रधाने कर्मणि नित्या षष्ठी। भाष्यकारवचनात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम्। नन्वकर्मकाणां प्राकृतकर्माभावात्कथं द्विकर्मकता। तथा च ण्यर्थकर्मणि प्रत्ययोस्तु

आस्यते माणवक इति । मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गतः । ध्रुव-चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुण इति श्लोके ध्रुवग्रहणञ्च व्यर्थमिति चे-न्न । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्म-काणामिति भाष्याद्गन्तव्योऽध्वा अद्य गन्तव्यः । अस्मादेव निपातनाद्गन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया लोके प्र-सिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणम् । तेना-ध्वानं स्वपितीति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । याव-ता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्तइत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरून् स्वपिति । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्य-द्यपि कालत्वात्सिद्धं तथापि लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसि-द्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च ग्रामसमुदायविशेषाः कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः । तेनाधिशीङ्स्थासामि-त्यादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति तु गुणद्रव्ययोरर्थे आरम्भणीयम् । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुड-धानाः । सकर्मकार्थश्च । मासं वेदमधीते । यद्वा आस्यादय-स्तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम् । मासमास-नेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा च द्वितीये भाष्यम् । प्राकृतमेवेदं कर्मेति । न चैवं सकर्मकेष्वप्यतिप्रसङ्गः । लक्ष्यानुरोधेनाकर्म-काणामेवोक्तप्रकाराभ्युपगमात् । आह च । कालभावाध्वदेशा-नामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ॥ हेलाराजस्त्वाह । सकर्मकेष्वपि मासमोदनं पचतीति भवत्येव । अत एवोक्तं सर्वैरिति । अकर्मकैरिति त्वविवक्षितमिति कैय-टोऽप्येवम् । अस्मिन्पक्षे मासमास्ते कटे इति कटादेरपि द्वितीया प्राप्ता तथापि कालादेरेव व्यापनकर्मत्वं न तु कटादेरिति हे-लाराजः । अनभिधानञ्चेह शरणम् । अधिशीङित्यादिज्ञापकं

वा बोध्यम्। इह च कर्मणि भावे च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति रूपद्वयमपीष्टम्। स्यादेतत्। भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल इति चेत्। उच्यते। अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म व्युदस्यते न तु बहिरङ्गं कालादिकर्म। कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रवृत्तिरविरुद्धा। जातिव्यक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धान्तात्। उक्तश्च हरिणा। शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्माद्विशिष्यते। क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणेति॥ अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः। लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पतइति च॥ एतेन सस्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघसङ्गे ययेति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता सणौ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यःकर्ता स णौ कर्म स्यात्॥नियमार्थमिदम्॥णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति॥तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्ध्यति। आह च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति॥ कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। गमयति माणवकं ग्रामं ग्रामकर्मकं यद्गमनं तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः। नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ यद्यप्येतयोः प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः। नाययति वाहयति वा भारं देवदत्तेन। वहेरनियन्तृकर्तृकस्यैव प्रतिषेधः॥ नियन्तृकर्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितार्थः। वहन्ति वाहाः वा-

ह्वयति वाहान् रथिनं सूतः। या प्रापणइत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः। याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतेः। तेन कालं पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यस्य कर्मता बोध्या। बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः। अत एव श्रृदृशोरुपसङ्ख्यानं करिष्यते। बोधयति माणवकं धर्मम्। प्रत्यवसानं भक्षणम्। भोजयति आशयति माणवकमोदनम्। आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ आदयति खादयत्यन्नं बटुना। भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ हेतुमण्णिजन्ते विधिरिति प्रतिषेधोप्यणावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः। तेन चुरादिणिजन्तेपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्त्वात्प्रतिषेध उपसङ्ख्यातः। भक्षयत्यन्नं बटुना। अहिंसार्थस्येति किम्। भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम्। भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या तस्यामवस्थायान्तेषां चेतनत्वाभ्युपगमात्। शब्दः कर्मकारकं येषान्ते शब्दकर्माणः न त्विह कर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यत्रेव कर्मशब्दः क्रियापरः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्येऽर्थशब्दात्कर्मशब्दस्य पृथगुपादानात् अध्याययति पाठयति माणवकं वेदम्। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तः। दृशेश्चोपसंख्यानम्॥ दर्शयति हरिं भक्तान्। यद्यपि दृशेर्ज्ञानसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न सिध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम्। श्रावयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम्। शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु शृणोतेरुपसंख्येयं स्यात्। ह्वयतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेध्यं स्यात्। ह्वाययति क्रन्दयति वा देवदत्तेन। दृशेस्तूभयथाप्युपसंख्येयं स्यात्। शब्दायतेश्चोभयथा प्रतिषेध्यम्। अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः। शब्दलक्षणस्य कर्म-

ण्यंतर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन। अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते। न त्वविवक्षितकर्माणोपि। तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम्। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति। गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेप्येवम्। अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचिददातिप्रभृतिभ्यः कर्तरि क्तो न। अन्यथा पक्ववान् दत्तवानित्यर्थे पक्वो दत्त इति स्यात्। लः कर्मणीति सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्कर्मणां वा ग्रहणम्। अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो णेरणावित्यत्र तु नेह प्रच्यतइति भावे लकार इति ब्रुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वान्न पूर्वापरविरोध इति दिक्॥

हृक्रोरन्यतरस्याम्॥ हृ च कृ चेति विग्रहः। हृस्व कृञ्श्चेति वा। अनयोरणौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात्। नवेतिविभाषासूत्रे उभयत्रविभाषास्विदं वार्तिककृता पठितम्। तथाहि। अभ्यवहारयति माणवकमोदनं माणवकेन वेत्यत्र प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते छात्राः विकारयति छात्रान् छात्रैर्वेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम्। अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम्॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा। दृशेस्तु बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते। अभिवादयति गुरुं देवदत्तः अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा। णिचश्चेत्यात्मनेपदम्। परस्मैपदे तु अभिवादयति गुरुं देवदत्तेन। दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा। कर्मसंज्ञाभावपक्षे कर्मान्तरस्याभावाण्णेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु णिचश्चेतीति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिचश्चेत्येव युक्तम्। णेरणावित्यस्य तु नायं विषयः। णिज्वाच्यप्रयुक्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम्॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्यमात्रस्य पचावौत्सर्गिकस्य परं त्यागः । विशकलितशक्तिपक्षे विशिष्टशक्तिपक्षे चेदं तुल्यम् । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे तु प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावनार्थत्वात् । एतेन कारकाणां क्रियान्वयनियमोपि द्वेधा व्याख्यातः । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो लकारार्थः । देवदत्तेन पच्यते । देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विक्लित्त्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाधेयतारूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

तत्प्रयोजकोहेतुश्च ॥ तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः स्याच्चात्कर्तृसंज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति हरिः । हेतुत्वात्तद्व्यापारे हेतुमतिचेति णिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ अधिरीश्वरइत्यतः प्राक् प्राङ्निपाता इत्यधिक्रियते । तन्त्राद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः पश्चाद्गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्त्रादौ प्रमाणं तु प्राग्ग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रीश्वरादिति पञ्चम्यैव दिक्शब्दाक्षेपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्गः । चादयोसत्वे प्रादय इत्येतयोर्विधेययोर्लाभेना-

नन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरेतोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफः प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धेः अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञारम्भाच्च । न चासौ समासेष्वव्ययीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रस्तं व्याप्तिन्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यत्वात् । अत एव नल्लोकेति सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्यतइति दिक् ॥

चादयोसत्वे ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः न तु द्रव्ये । निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा । असत्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादिः । चः समुच्चय इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः ऋऌक्सूत्रएवोपपादितत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्याप्यव्ययसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत् प्रश्नवितर्कप्रशंसास्वयम् । एवं सूपदपि । कुविदिति भूयोर्थे योगप्रशंसास्तिभावेषु च । नेदिति शङ्कायाम् । निज्जिह्मायन्तोनरकंपताम । नेदेवसापुनजन्नदेवा इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पठ्यते । तस्मान्निपातसमुदायोयं बोध्यः । निपातैर्यद्यदीति निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वयमिति तु शाकटायनः । चेत् चण् अयं चेदर्थे णित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं च निपातैर्यद्यदीत्यत्र

स्फुटीभविष्यति । कच्चित् । यत्र । नह निश्चितनिषेधे । हन्त हर्षेनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेशन्माकींरिषन्माकींसंशारिकेवटेत् किस्सम्भावितानिषेधेन किरिन्द्रत्वदुत्तरः । नकिरेवायथात्वांहिकंनुकम् । सुकंआकी नकी नकिः । माकीं माकिः । आकृतमिति वेदनिघण्टुः । आमिश्राणि नवोत्तराणीति तद्व्याख्यायां यास्कः । माङ् । माङिलुङितिविशेषणार्थो ङकारः । मा भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नञ् । अकारो नलोपो नञ इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च सिद्धान्तेपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुं अलुगुत्तरपदइत्युत्तरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेन नञोवश्यं विशेषणीयत्वात्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं ञकारेणेति वाच्यम् । नैकधागमिकर्मीकृतनैकनीवृतेत्यादौ निषेधार्थेन नशब्देन सहसुपेति समासेतिव्याप्तिं वारयितुं ञित्वस्याप्यावश्यकत्वात् नञा पूर्वपदस्य विशेषणेपि अनन्यार्थञित्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्ध्या चरितार्थञकारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचां ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । यावत् तावत् । त्वै न्वै एतौ वितर्के । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ॐ । तथा । हिरुक् । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । आदहेति हि सोपक्रमकुत्सनेषु । आदहस्व धामभित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते । अच उपसर्गात्त इति घोस्तत्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेप्यनुपसर्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहम् । शुभम् । अहंयुः । शुभंयुः । अहंशुभमोर्युस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् । अकस्मात् । चिरा-

स्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलायां मात्रायामित्यादि । एतेन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्याव्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि । स्वरास्तु सम्बोधनभर्त्सनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्याः । अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईशः । ऊ ऊपरे बीजं वपति । ए इतो भव । ओश्रावय । ऋ ॠ ऌ ऐ औ एते मन्त्रस्तोमाः । पश्विति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पशुमन्यमानाः । शुकमिति शीघ्रत्वे । यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग है हे भो अये इत्यादयः सम्बोधने । घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु इति नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादर्थे । निहन्त्यरीनेकपदे । पुतइति कुत्सायाम् । कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छः । डः पुलिति लान्तामिति शाकटायनः । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुल्कसः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोत्र तिष्ठति । आत इति इतोपीत्यर्थे । इत्यादि । आकृतिगणश्चायम् ॥

प्रादयः ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्वे । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः । तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ । निसस्तपतावनासेवनइतिनिर्देशादित्युपसर्गस्यायतावीति सूत्रे वृत्तिः । निरः कुषः सुदुरोरधिकरणे इत्याद्यनुरोधाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अद्रव्ये किम् । विः पक्षी । पराः सेनाः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

गतिश्च ॥ प्रादयो गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे । पुल्लिङ्गोयं गतिशब्दः । गतिरनन्तर इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नश्चायं क्तिज-

न्तो वा । नक्किचिद्दीर्घश्चेति तु न प्रवर्तते । अत एव निर्देशात् । उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा पर्यायः स्यात् । तेन प्रणेयमित्यादौ णत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । निपातसंज्ञायास्तु समावेशः प्राग्ग्रहणेन साधित एव। इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योगग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्रवृद्धं कृतं प्रकृतमित्यत्र गतिरनन्तर इति स्वरो न। कर्मणि क्तान्तं प्रत्यगतित्वात् । कृञर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र श्रिणीभुवोनुपसर्गेइति घञ् सिद्धः । एवं प्रणाययत्यभिपाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां णत्वषत्वे स्तः । ण्यर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति । एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्तः । तेन प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति । उपर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुत्तः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वाभावेप्यचउपसर्गात्त इति तत्वं प्रवर्ततइत्याहुः । एवं च मरुन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्वएव संज्ञा वक्तव्या। अत एव किं विधिरङ् च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते मरुत्तब्दो मध्योदात्तः । निपातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात् । न चोपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्राद्दोषत्तादवस्थ्यं शंक्यम् । निपाता आद्युदात्ता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधमात्रार्थं तत्सूत्रारम्भादिति हरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव सूत्र्यताम् । मास्तु वा तदपि । एवादिषु अभेः सुपठत्वादित्यवोचाम । एवं च तप्पर्वमरुद्भ्यामिति मरुतशब्दव्युत्पादने उपायान्तरं बोध्यम् । तत्र च तपः पित्वमेव सम्यक् । तन्निति नित्वपाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिकः । अन्य-

था मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविरोधापत्तेः। मत्वर्थीयप्रकरणे तनो नित्त्वं मरुत्तशब्दस्याद्युदात्ततां चावलम्ब्य प्रवृत्तो हरदत्तग्रन्थस्तु चिन्त्यः । पर्वतश्चिन्मांहि वृद्धो विभाषेत्यादौ पठ्यमानं पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति । नब्विषयस्यानिसन्तस्येति पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ।॥ श्रच्छब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानं ॥ श्रद्धा । भिदादिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनाद्वा सिद्धम् । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानम् ॥ एतच्चान्तरपरिग्रहे इत्यत्र भाष्ये स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्हण्यात् । हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं । एवं चान्तरदेशइति न कर्तव्यम् । देशे तु क्षुभ्नादित्वाणणत्वाभावः । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धेः । देशे तु क्षुभ्नादिता बोध्येति कैयटः । देशे निषेधार्थं सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्णयति अन्तर्भवाणीत्यादौ यथायथं णत्वं बोध्यम् । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु ॥ सुलभं । दुर्लभम् । उपसर्गात्खल्घञोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोजनमापाततः । नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् । अन्यथा ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्वं, सुदत्तम् । अचउपसर्गादिति तत्वं मा भूत् । षत्वं, दुःस्थितिः। प्रक्रियाजालदुःस्थम् । सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । सुःपूजायामिति तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव । कथं तर्हि फलवद्भावनोद्भूतकथम्भावातिरोहिताः । नैवाङ्गानां कथं भावाः प्रादुष्यन्ति कथं च नेति । सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रयुक्तं किन्तूपसर्गप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः पृथग्ग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आङ् दुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वमिति व्या-

चक्षाणाः परास्ताः। दुर उपसर्गतायाः षत्वविधौ निषेधात्। स्यतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च। णत्वम्। दुर्नीतम्। दुर्नयः। एतेन दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते णत्वमिति भ्राम्यन्तः परास्ताः। गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्॥ कारिकाकृत्य। कारिकाकृतम्। यत्कारिकाकरोति। तिङ्चोदात्तवतीति गतेर्निघातः। निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्तेर्लुक्। कारिका क्रिया। मर्यादा स्थितिरित्यर्थः। यत्न इत्यपरे। धात्वर्थनिर्देशइति ण्वुल्। यस्तु कर्तरि ण्वुलन्तः कारिका दासीति। यश्च श्लोकवाची तयोर्नेह ग्रहणम्। क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात्। क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात्। पुनश्च न सौ छन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम्॥ पुनराधेयम्। गतित्वात्समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतोनाव इति धेशब्द उदात्तः। पुनरुत्स्यूतं वासः। इहापि गतित्वात्समासः। स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम्। काठकेह्यन्तोदात्तः पठ्यते। शेषनिघातेन पुनःशब्दोऽनुदात्तः। गतिर्गताविति निघातं वदन् वृत्तिकारस्तु परत्वात्तस्य न्याय्यतां मन्यते। चनोहितः॥ चायेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन्नन्तत्वान्निपातत्वाद्वाऽद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः॥

ऊर्यादिच्विडाचश्च॥ एते गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे। कृभ्वस्तियोगे च्विडाचौ विहितौ। तत्साहचर्यादूर्यादयोपि तद्योगएव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र। अनभिधानाच्च। तत्राप्याविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वाऽन्येषां करोतिनैव योग इति माधवादयः। यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति तथापीह सामर्थ्यात् च्विडाजन्तग्रहणम्। न हि प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगः संभवति। स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात्। च्वेरप्रातिपदिकत्वाच्च। ऊरीकृत्य शुक्लीकृ-

त्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । औषडादीनां स्वाहान्तानां चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेपि निपातत्वम् । आविःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्कृञो योगे विकल्पः । भ्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति । कथं तर्हि वारुणीमदविशंकमथाविश्चक्षुषोभवद्साविव इति माघः । अभवद्युगमाद्रिलोलजिह्वायुगलीटोभयस्टक्वभागमाविरिति च । निरंकुशाः कवय इति हरदत्तः । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः । तथाहि । गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च भाष्यवार्त्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । तेप्राग्धातोरिति सूत्रं हि द्वेधा व्याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्त्यपक्षे प्राक् चाप्राक् च प्रयोक्तव्याः । प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्तइति स्थितम् । इममेव च पक्षमाश्रित्यानुकरणं चेति सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् । एवमेव छन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत एव तेप्रागिति सूत्रे सुकटं कराणि वीणानीति भाष्यं कर्तृकर्मणोश्चभूकृञोरिति सूत्रे स्वायम्भवमिति भाष्यवृत्तिग्रन्थौ । च्व्यर्थयोः किं स्वाढ्येन भूयतइति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन वृत्तेः प्रामादिकतां वदन् आढ्येन सुभूयतइति पाठः कर्तव्य इति शिक्षयन् हरदत्तोप्यपास्तः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुरिति भट्टिः । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च समर्थितः । न च पुरोव्ययमित्यस्य कृञ्मात्रविषयत्वमिति भ्रमितव्यम् । कृञोनधिकारात् । तुरासाहं पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । जरी ऊरी उररी एते त्रयोङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ विस्तारे । शकला स्रंसकला ध्वंसकला भ्रंसक-

ला एते चत्वारो हिंसायाम् । शकला कृतेत्यादि । हिंसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य । पीडयित्वेत्यर्थः। संजूः सहार्थे । फलफली चिक्की आक्की एते विकारे । अलोष्ठी केवली सेवाली शेवाली वर्षाली मसमसा भस्मसा एते हिंसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पांपी करुणाविलापे । पापीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थः । प्रादुः प्राकट्ये । श्रत् शीघ्रार्थे । श्रत्कृत्य । आविः प्राकट्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येपि संगृहीताः । तथाहि । पापाली सङ्कला केवासी एते हिंसायाम् । वार्दाली यार्दाली आलम्बी एते प्राकाश्ये हिंसायां च । इत्यूर्यादयः ॥

अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥ गतिः स्यात्क्रियायोगे । खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । सति हि गतित्वे प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक् प्रयोगः स्यात् । अनुकरणत्वजात्याक्रान्तस्येतिशब्दे परे ऽयंनिषेधः । तेन श्रौषड्वौषडितिकृत्वा निरष्ठीवदित्यत्र श्रौषट्शब्दस्यापि निषेधः । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ क्रमाद्गतिसंज्ञे स्तः । सत्कृत्य । असत्कृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादरः । अवज्ञया प्रत्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा । शोभनमशोभनं च कृत्वेत्यर्थः ॥

भूषणेऽलम् ॥ गति संज्ञं स्यात् । अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलंकृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादयस्त्रयो योगाः स्वभावात्कृञ्विषया इति माधवः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः ।

अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हत्वा गमनं द्विधा । हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ गती स्तः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्येवम् । अतिशयेनाभिलष्या तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः । ततश्च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतीघातो धातुगतिसमुदायगम्यः । श्रद्धाप्रतीघाते किम् । कणेहत्वा गतः । मनोहत्वा । सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः । मनःशब्दस्तु चेतसि ॥

पुरोऽव्ययम् ॥ पूर्वाधरावराणामिति व्युत्पादितोऽसिप्रत्ययान्तोऽव्ययं तथाभूतः पुरःशब्दो गतिसंज्ञः स्यात् । पुरस्कृत्य । नमस्पुरसोरिति सत्वम् । अव्ययं किम् । पूः पुरौ पुरः कृत्वा ॥

अस्तञ्च ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्य । अव्ययमित्येव । अस्तं काण्डम् । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छगत्यर्थवदेषु ॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिगत्य । अभिमुखमुक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ अदःशब्दस्त्यदादिः सोऽनुपदेशे गतिः स्यात् । अदःकृत्यादःकृतम् । यदा स्वयमेवेत्थं पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् । अनुपदेशे किम् । परं प्रति कथने मा भूत् । अदः कृत्वा गतः ॥

तिरोन्तर्धौ ॥ तिरोभूय । अन्तर्धौ किम् । तिरोभूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ प्राप्तविभाषेयम् । तिरोन्तर्धावित्यनुवृत्तेः । तिरःकृत्य तिरस्कृत्य । तिरसोन्यतरस्यामिति वा सत्वम् । प्रत्युदाहरणे तु न सत्वम् । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । तिरः कृत्वा काष्ठम् । केचित्त्विहापि सत्वमिच्छन्तः पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगं चानुरुन्धानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयन्तीति माधवः ॥

उपाजेन्वाजे ॥ एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । विभक्तिप्रतिरूपकौ निपाताविमौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । उपष्टभ्येत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ एतानि कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । च्व्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः । न तु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादने । च्व्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विविकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपात्यते । यद्वा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेशः । तथा च मास्तु पूर्वविप्रतिषेधः । त्रैरूप्यं हि नः साध्यम् । लवणंकृत्य लवणंकृत्वा लवणीकृत्येति । तत्र च्व्यन्ताच्व्यन्तयोः पाक्षिके लवणमादेशे समं रूपं । परेणापि विकल्पेन मुक्ते तु च्व्यन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिद्दोषः । इहाग्नौ वशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुराविःशब्दयोरूर्यादित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे । चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेष्वयम् । रोचनेतीति-

श्रद्धोत्पादे प्रशंसायां च । अमेति रहःसाहित्ययोः । आस्था श्रद्धा प्राजर्याधी जर्या जरणक्रियायाम् । प्राजरुहा बीजरुहेति रुहिक्रियायाम् । लवणम् उष्णं शीतम् । उदकम् । आर्द्रं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अग्नौ । वशे विकम्पने विकसने प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगणोयम् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ एतौ निपातौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उरसिकृत्य । उरसिकृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य मनसिकृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषः । तत्र न । उरसिकृत्वा पाणिं शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ एते त्रयः कृञि गतिसंज्ञा वा स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्येकृत्वा । पदेकृत्य पदेकृत्वा । एदन्तावेतौ निपातौ । निवचनं वचनाभावः। अस्याविशेषेण एदन्तन्ता निपात्यते न तु संज्ञासन्नियोगेन । व्याख्यानात् । निवचनेकृत्य निवचनेकृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधाने किम् । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ॥ एतौ निपातौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्त उपयमने । दारकर्मणीत्येके । स्वीकारमात्रइत्यन्ये । हस्तेकृत्य पाणौकृत्य कन्याम् । महास्त्राणि वा । उपयमने किम् । हस्तेकृत्वा सुवर्णं गतो भृत्यः ॥

प्राध्वम्बन्धने ॥ प्राध्वमिति चादिषु पाठान्मान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते । तत्कृञि नित्यं गतिसंज्ञं स्याद्बन्धनहेतुकं चेदानुकूल्यम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धने किम् । प्राध्वंकृत्वा । प्रार्थनादिनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ कृञि नित्यं गतिसञ्ज्ञौ स्तः ।

जीवयतीति जीविका जीवनोपायः । जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । गतिसमासस्य नित्यत्वेपि स्वार्थमात्रनिष्ठत्वादगतिना विग्रहोत एव तत्र इवशब्दप्रयोगः । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ते गतिसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोज्याः ॥

छन्दसि परेपि ॥

व्यवहिताश्च ॥ स्पष्टम् । हरिभ्यां याह्योक आ । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । इह संज्ञानियमपक्षोपि भाष्ये स्थितः । ते इत्यनेन प्रादीनुपनिषत्पर्यन्तान् स्वरूपेण परामृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । अस्मिंश्च पक्षे छन्दसिपरेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयम् अनितिपरग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । सुकटङ्कराणीति भाष्यं च सङ्गच्छते । प्रयोगनियमपक्षे तु कृत्यल्युट इति बहुलग्रहणेन समर्थनीयं स्यात् । यत्तु खलः खित्करणसामर्थ्यादनव्ययस्य प्राक् प्रयोगे निर्णीते सोः परिशेषाद्व्यवधानं सिध्यतीति तच्चिन्त्यम् । सामर्थ्याद्व्यवहिते मुमः सम्भवात् । कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणाच्च । ईषच्छब्दस्यागतिसंज्ञकतयेषदाढ्यम्भव इत्यत्र खलः खित्त्वस्योपक्षीणत्वाच्चेति दिक् । धातोः किम् । प्रकृतुमैच्छत् प्राचिकीर्षदित्यत्र सनः प्राक् प्रयोगो मा भूत् ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ रीश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते । कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तर्यनीयर्, स च भूते । तेन सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च । क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥ तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुख-

मित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव सम्बन्ध उच्यते । द्वितीययैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषवस्थाप्यते । क्व चित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । सुः पूजायामतिरतिक्रमणे चेति यथा ॥

अनुर्लक्षणे ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, वृक्षमनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति । संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थाद्धेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्तु द्वितीयैव भवति । आह च । हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेनुना कृते । आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति । न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण गतार्थता शङ्क्या । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधानइत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

तृतीयार्थे ॥ अस्मिन् द्योत्ये ऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । षिञ् बन्धने ऽस्मात्कर्तरि क्तः ॥

हीने ॥ हीने द्योत्ये ऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरिप्रतियोगिकापकर्षरूपसम्बन्धवन्त इत्यर्थः । उत्कृष्टादेव द्वितीया न त्वपकृष्टात् । शक्तिस्वभावात् ॥

उपोधिके च ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपः प्राक्संज्ञः । उपखार्यां द्रोणः । खारीतोधिको द्रोणोस्ति । उभयमस्तीति फलितोर्थः । यस्मादधिकमिति सप्तमी । हीने, उपहरिं सुराः ॥

अपपरी वर्जने ॥ एतौ वर्जने द्योत्ये प्राग्वत् । अपविष्णोः परिविष्णोः संसारः । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । परेर्वर्जनइति द्विर्वचनम् । तद्धि पञ्चमीसहितेन कर्मप्रवचनीयेन द्योतितेपि वर्जने भवत्येव । उभयोरपि विधानसामर्थ्यात् । वर्जने किम् । परिषिञ्चति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात्षत्वम् ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ आङ् प्राग्वत् । मर्यादाशब्दो यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यश्चेत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो ह्यर्थ इत्यर्थः । आमुक्तेः संसारः । आबालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र माम्प्रति स्यात् । परिस्यात् । अनुस्यात् । योत्र मम भागः स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो द्वितीयार्थः । वीप्सा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् । भूतंभूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्थंभूताख्यानइत्येव सिद्धम् । इदं तर्ह्युदाहरणं वृक्षंवृक्षं प्रतिसिञ्चति परिसिञ्चति अनुसिञ्चति । इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु क्रिययैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । वीप्सायाः विषयत्वानपायात् । अत एव वीप्सा-

यां विषयभूतायामिति वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह। एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थाः। नैवं प्रत्यादीनामर्थाः। किन्तर्हि संज्ञायां प्रत्यादीनां विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति। द्वितीया तु कर्मणि। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था। तेनोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न। परिशब्दयोगे पञ्चमी तु न भवति। पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यत्र वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्॥

अभिरभागे॥ भागवर्जेलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। वृक्षमभिविद्योतते। साधुर्मातरमभि। वृक्षमभिसिञ्चति। अभागे किम्। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ उक्तसंज्ञः स्यात्। अभिमन्युरर्जुनात् प्रति। तस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी॥

अधिपरी अनर्थकौ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः। कुतो ऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्तु प्राप्ता गतिसंज्ञा। तद्बाधः संज्ञाफलम्। तेन गतिर्गताविति निघातो न भवति॥

सुः पूजायाम्॥ सुसिक्तम्। सुस्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः। पूजायां किम्। सुषिक्तं किन्तवात्र। क्षेपोयं न पूजा। कथं तर्हि सुष्टुतिरिति। अतिशयमात्रं विवक्षितं न तु पूजेत्याहुः। पठन्ति च। प्रशंसानुमते पूजा भृशकृच्छ्रसुखेषु सुरिति॥

अतिरतिक्रमणे च॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अतिक्रमणमुचितादधिकस्यानुष्ठानम्। अतिसिक्तं अतिस्तुतम्।बहुतरं समीचीनं वा सिक्तम् स्तुतञ्चेत्यर्थः॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॥ एषु द्योत्ये-

ष्वपिरुक्तसंज्ञः। सर्पिषोपि स्यात्। प्रार्थनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते। अनुपसर्गत्वान्न षः। सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। सम्भावनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपिसिञ्चेन्मूलसहस्रम्। अपिस्तुयाद्विष्णुम्। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। अपिसिञ्च। अपिस्तुहि। गर्हायाम्। धिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये। अपिसिञ्च। अपिस्तुहि। सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः। यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं षत्वं कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वान्न भवति॥

अधिरीश्वरे॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात्। इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु हीने उपोधिके चेत्यत्रैवान्यतरस्मादेव। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः। एतच्च संज्ञासूत्रं नारम्भणीयम्। उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय इति यस्मादधिकमित्यत्र वक्ष्यामः॥

विभाषा कृञि॥ अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यात्। ईश्वर इत्यनुवर्तते। प्राप्तविभाषेयम्। यदत्र मामधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। कर्मत्वाद् द्वितीया। इह तिङ्ङि चोदात्तवतीति निघातो न गतिसंज्ञाया बाधितत्वात्। किञ्च मामधिकृत्वेत्यत्र प्रादिसमासो न। कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्युक्तेः। पक्षे ऽधिकृत्येति बोध्यम्॥

लः परस्मैपदम्॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः।

पचन्तं पश्य ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ तङ्प्रत्याहारो लादेशावानौ च तत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः । आस्ते । आसीनः । चक्राणः । शानच्कानचोरेवेह ग्रहणम् । लादेशत्वात् । न तु शानन्चानशोः ,तेन पूङ्यजोः शानन् यजेरकर्तृगेपि फले भवति रसमानसारसेनेत्यादौ परस्मैपदिभ्योपि चानश् भवति ॥

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञाःतिङः षट् त्रिकाः क्रमात्प्रथमादिसंज्ञाः स्युः। शतृक्वस्वोः सावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न बाध्यते सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेष्विति लिङ्गात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि प्रथमादिसंज्ञा तङ्क्ष्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तङ्क्षु प्रतिपदविधेरुक्तत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाः पर्यायः स्यादिति वाच्यम् । णलुत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । इह सूत्रत्रयेपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणित्रीणीत्येकं पदम् । द्वे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञामाश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्छेदापत्तेः । द्विरुक्तमध्ये पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिण्डानामित्यादौ वेदे ऽवग्रहः क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसंज्ञाऽवान्तरसंज्ञा च तथा नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यामः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ तानि लब्धपुरुषसंज्ञानि त्रीणित्रीणि एकशः क्रमेण एकवचनादिसंज्ञानि स्युः । तानीत्युक्तिः समावेशार्था । अन्यथा पुरुषवचनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् ततश्चाडुत्तमस्येत्यादिकार्यं पक्षे न प्रवर्तेत । एकश

इति प्रथमान्ताद्वीप्सायां शस् ॥

सुपः ॥ सुपस्त्रीणित्रीणि क्रमादेकश उक्त संज्ञानि स्युः । इहान्वर्थतामाश्रित्य द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषुबहुवचनमिति शक्यं त्यक्तुम् । एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वेपि उपसर्जनकर्मप्रवचनीयादिसंज्ञावद्यथासम्भवमन्वर्थतायाः सुवचत्वात् ॥

विभक्तिश्च ॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नविभक्तौतुस्मा इति, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ लकारेण समानाधिकरणे युष्मादि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेपि मध्यमः स्यात् । त्वं पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते । इह युष्मदि मध्यमो ऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मादि चयो लकार इत्यर्थे सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अत्वं त्वं भवति त्वद्भवतीत्यत्र तु न । मध्यमविकृतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा च मन्त्रः । यदग्नेस्यामहं त्वं त्वंवाधास्याअहामिति । अहं त्वं स्याम् । त्वं वा अहं स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह पुरुषः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यत्रापि स्थानिन्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राहुः । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः । सलिङ्गः सम्बोध्यासम्बोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः सम्बोधनैकविषयत्वे ततः सम्बोधनएव प्रथमा स्यात् । ततश्च आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं पदात्परत्वेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिपदिकार्थएवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिक्यार्थमिति वक्ष्यते । यत्तु केचिदिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति । सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदि-

ष्यते । तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ॥ युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता । युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसाविति ॥ तन्न । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यते हि पादादावप्यन्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेप्यनिघातश्च । तद्यथा, युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थः । यूयं यातस्वस्तिभिः । ह ये देवा यूयमिदापयः स्थेति ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् । द्वयोर्बहुषु च मन्तृषु एकवचनमेव स्यादिति फलितोर्थः । एकवच्चेत्यन्वाचये चकारः । तेनैकवद्भावाभावेपि प्रधानशिष्टौ मध्यमोत्तमौ स्त एव । सत्यप्योदने परिहासशीलः शालकादिः प्रतारयन्प्रयुङ्क्ते । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिभिः । एतम् एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे । ओदनं भोक्ष्ये भोक्ष्यावहइत्यादि मन्यसे मन्येथे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदइत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्यइति । श्यना निर्देशान्नेह । एहि मनुषे रथेन यास्यामिति । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्यइति भुक्तः सोतिथिभिः ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते स्थानिन्यप्युत्तमः स्यात् । अहं पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वं च वृत्रहत्स्वयुज्यावसनिभ्यआ ॥

शेषे प्रथमः ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात् । पचाति पचतः पचन्ति ॥

परः सन्निकर्षः संहिता ॥ अतिशयितः सन्निधिर्वर्णानां यः स संहितासंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः ॥

विरामोवसानम् ॥ वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसानइत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानाम् । यद्वा । विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्त्तिकम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजीभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमान्हिकम् ॥

पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ॥

समर्थः पदविधिः ॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्यं चैहैकार्थीभावः । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुषः । पुत्रीयाति । कुम्भकारः । औपगवः । इह गुणः कृतात्मसंस्कारोति न्यायेन महाविभाषायाः सामर्थ्यविशेषणता । विकल्पेनैकार्थीभूतं षष्ठ्यन्तं समस्यतइत्याद्यर्थात् । विशेषणबलादेव च व्यपेक्षापक्षोऽपि सम्मतः । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति विशेषणं तत्र नान्वेति । शक्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ पितृविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुशीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि कुलेनैव देवदत्तशब्दोत्तरषष्ठ्यर्थस्यान्वयात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितरः । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेपि भवत्येव विशेषणान्वयः । चैत्रस्य नप्तेत्यादौ तथा दर्शनात् । श्वशुरशब्दोपस्थितायां भार्यायां तत्पतेर्विशेषणत्वाच्च । तदंशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । स्वार्थवत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयतइति ॥ तस्मात्समाससुब्धातुकृत्तद्धितविशेषणे । न विशेषणसम्बन्धः सापेक्षे तु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये क्लृप्तया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैवं विशेषणसम्बन्धापत्तिः । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति चेत् । सत्य-

म् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥ चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकन्तदिति स्थितिः ॥ तथाहि । धवखदिराविति वृत्त्यैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चित्रगवादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्त्तव्यं, निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । नैयायिकैश्चकारार्थे तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे व्युत्पादितरीत्या नामार्थयोरभेदः प्रत्ययार्थः । प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थाभ्युपगमात् एकार्थीभावे तु लाघवमिति । यद्यपि सिद्धान्ते पदं वाक्यं वा शक्तं तथापि प्रक्रियादशायां लाघवादेकार्थीभाव इत्याशयः । यैव ह्यस्माकं प्रक्रिया सा परैः पारमार्थिकतया गृह्यते इति युक्तस्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्तिः । तद्यथा । किमोदनः शालीनाम् । केषां शालीनामोदन इत्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे । तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । रोपधेतोःप्राचामिति वुञ् । तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधवः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति यथा । केचित्तु न साधवः । अकिञ्चित्कुर्वाणमिति यथा । किञ्चिदप्यकुर्वाणमित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । वाक्ये त्रेधा सामर्थ्यम् । भेदः संसर्गो भेदसंसर्गौ चेति । आद्ये ऽतद्व्यावृत्तिमात्रस्य शाब्दत्वम् । संसर्गस्त्वार्थः । द्वितीये विपरीतम् । तृतीये तूभयं शाब्दम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु प्रथममुक्तत्रितयान्यतमावगमेपि वृत्तिः कल्प्यते । परिनिष्ठिते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनात् । यथा

शत्रादौ द्वितीयान्तादिसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनेति । अत एव चित्रग्वादेरन्यपदार्थपरतादर्शनादलौकिके प्रक्रियावाक्येपि तत्कल्पना । अन्यपदार्थे इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेश्चेति दिक् ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्त्तव्ये । तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तत्प्रतिपादकं यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थः । यत्तेदिवोदुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्य पराङ्गवद्भावादाष्टमिको निघातः । तन्निमित्तग्रहणान्नेह ॥ एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व । अयमग्ने जरिता । अनेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशाक्रतुंबृहन्तमाशाथेइति । स्यादेतत् । ऋतशब्दस्तावद् घृतादित्वादन्तोदात्तः । तस्य तन्निमित्तग्रहणात्पराङ्गवद्भावो मा भूत् । किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विपि अन्येषामपिदृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतावृधाविति व्युत्पादितम् । न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम् । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति वाच्यम् । ऋतावृधावित्यस्य निघातानापत्तेः । द्वितीयपादादित्वेनापादादाविति निषेधात् । अत एव हीमंमे गङ्गइत्यत्र पूर्वपूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषां मेशब्दात्परतामुपजीव्य क्रियमाणोपि निघातो गङ्गइत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु शुतुद्रीत्यस्यापि । अत्राहुर्वेदभाष्यकाराः । तन्निमित्तग्रहणं मास्तु । सूत्रेणैव सकलेष्टसिद्धेरिति । युक्तं चैतत् । तथाहि । व्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइति समर्थसूत्रस्थभाष्यरीत्येह सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे

तु सामर्थ्यस्येहानुवृत्तिः । शब्दाधिकारश्च बोध्यः । एतदर्थ एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भः । तथा च ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोरानशाथेइत्यर्थकेनाशाथे इत्याख्यातेनान्वयात्परस्परमसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावाभावान्न षाष्ठ आद्युदात्तः । किंत्वाष्टमिको निघातः । मित्रावरुणावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावाद्वृताबृधाविति न पादादिरतो निहन्यतएव । न च सर्पिःकालकादिसिद्धये इसुसोःसामर्थ्ये इत्यत्र पठितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्तते।सर्पिष्पीयतइत्यादिसिद्धये अधात्वभिहितमिति विशेषितत्वात् । इह च धात्वभिहितत्वात् । नन्वेवं शुतुद्रिपदमपि निहन्येत पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेपि परस्परमसामर्थ्यात् । उक्तं हि । सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ॥ न च गङ्गे इत्यादीनामेकवचनान्तानां सचतेति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथमेकवाक्यता । तथा च कथं निघातोपि । तत्र वार्तिककृता समानवाक्याधिकारस्य कृतत्वादिति वाच्यम् । युष्मद्युपपदइति त्रिसूत्र्यां भाष्यवार्त्तिकयोरेव वचनभेदेपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्वात् । प्रत्येकपर्यवसन्नैकत्वप्रकारकबोधविशेष्येष्वपि मिलितेषु संख्यान्तरान्वये बाधकानिरुक्तेश्च । अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुज्याव सनिभ्य आ, समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः सचेति वेदलोकयोः प्रचुरप्रयोगाच्च । एतेन चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रतेत्यत्र यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितामित्यस्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्तः प्रत्युक्ताः । एवं च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्देनापि समं कलङ्कादेरनन्वयापत्तेः । गङ्गइत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक् । नन्वेवमपि मित्रावरुणावित्यस्य कथं प-

राङ्गवद्भावः । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावा-
दिति चेत्, मैवम् । परस्य हि कार्ये कर्त्तव्ये ऽसावतिदेशो न
तु स्वस्य कार्येपि । पूर्वग्रहणवैयर्थ्योपत्तेः । न च पराङ्गवद्भा-
वः परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य । अत एव वायो याहि, अग्ने
नय, इन्द्र देह्यधिरथमित्यादौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव।
तिङ्ङ ऽतिङ इति निघातः परं न भवति । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः,
प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्त्रितं सामान्यवचनं तद्विशेषणतया वि-
शेषवचनमृतावृधाविति । अतो नामन्त्रितेसमानाधिकरणेसामा-
न्यवचनमिति अविद्यमानवद्भावो निषिध्यतइति । नन्वेवमपि
मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावात्पादादित्त्वेनापादादाविति पर्यु-
दासः स्यादिति चेन्न । न ह्ययं कार्यस्यातिदेशः किन्तु ता-
दात्म्यस्य तस्मिंश्चातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या य-
द्यत्कर्तुं शक्यं तत्क्रियते । किं च कार्यातिदेशेप्यशास्त्रीयस्य दौर्लभ्यं
किमुत तादात्म्यातिदेशे । सुबिति किम् । पीड्येपीड्यमाना । न-
न्विह एकार्थीभावविरहात् समर्थपरिभाषानुपस्थितावपि सम-
र्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवद्भावो न भविष्यति । एवं च अदुपदे-
शात्परत्वेनानुदात्तस्येटा उदात्तेनैकादेशे पीड्ये इत्यन्तोदात्तं सि-
द्धम् । मैवम् । सामर्थ्यस्येहापि सत्वात् । पीडचमानसम्बोध्य-
का पीडेति हि वाक्यार्थः । आह च । सम्बोधनपदं यच्च त-
त्क्रियाया विशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा स-
तीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः । आख्यातं स-
विशेषणं वाक्यम् इति वार्तिककारवचनादिति भावः । अङ्गग्रहणं
किम् । उभयोः पृथगाद्युदात्तता मा भूत् । वद्ग्रहणं किम् ।
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डेनाटन् । आमएकान्तर-
मामन्त्रितमनन्तिकइत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे

सिञ्चन् वर्मनमन् षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति। समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । न च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरे इत्यवधारणात् । पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तस्य दुर्लभत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कर्तव्यम् । कूपे सिञ्चन्नित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्वात्सात्पदाद्योरिति निषेधसम्भवात् । णत्वं तु पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमान्न भविष्यति। समासाभावेपि पूर्वं पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहीतुं शक्यत्वादिति भाष्यम् । यद्वा। आमन्त्रिते इत्यस्योपस्थितत्वादामन्त्रितत्वयुक्तकार्यं प्रत्येव सन्निधानात् पराङ्गवद्भावः । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्यस्योपसंख्यानं, स्वरग्रहणं चेत्युभयमपि न कर्तव्यमिति स्थितम् । परमपि छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रतित्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः । अव्ययप्रतिषेधश्च । उच्चैरधीयान । अव्ययीभावस्य तु नायं निषेध इत्युक्तम् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ कडाराः कर्मधारयइत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । प्राग्ग्रहणं चावर्तते । तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्ययीभावादिसंज्ञाभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥

सहसुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । कतिपयतिङन्तमात्रविषयोयं योगः । सुप्सुपेति पुनरारम्भात् । अतोतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । योजातएव पर्यभूषत् । यः शम्बरं अन्वविन्दत् । योगविभागसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नेह । सम्प्रयच्छवृष्णया इन्द्राय भागम् । अत एव नित्यं-

क्रीडेत्यधिकारे उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समास इति वार्तिककृता यदुक्तं तदिहैव योगं विभज्य साधितं भाष्ये । एवमिवेन समास इत्यपि सुप्सुपेत्यनेन सिद्धमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा वार्तिकरीत्या नित्यसमासतापत्तौ यआनयत् आयोनयत् सम्प्रयच्छेत्यादेरसङ्गतत्वापत्तेः।जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । अत एवोद्बाहुरिवेत्यादौ व्यस्तव्यवहितप्रयोगोपि सङ्गच्छते । यथोत्तरम्मुनीनां प्रामाण्यात् । तिङ्समासस्तु छन्दस्येव । अत एव कर्मणायमभिप्रैतीत्यत्रैकपद्यं नेति हरदत्तः। एतदपि असार्वत्रिकत्वादेव सिद्धम् । युक्तं चेदम् । छान्दसत्वेनैव तत्र सुब्लुको वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति भाष्यात्समासादुत्पन्नस्य सोः पर्यभूषदित्यादौ हल्ङ्यादिलोपसम्भवेपि यत्प्रकरोतीत्यादौ श्रवणापत्तेः । न च नपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः । यत्प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः । प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च । तस्मात्काव्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेषूपसर्गः पृथक् पदमेव । वागर्थाविवेत्यादाविवशब्दस्तु समस्तः पृथग्वा । उद्बाहुरिव वामनः कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजाविवेत्यादौ पृथगेवेति तत्त्वम् । यत्तु कश्चिदिवेन समासश्छान्दस इत्याह । तन्निर्मूलम् । तैत्तिरीयपृथक्पाठविरुद्धं च । इवसमासे समासगां श्रौतीमुपमामुदाहरतां आलङ्कारिकाणां प्रतिकूलं च । किञ्च । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम् । अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयनीव वीक्षइत्यादयः समस्तप्रयोगा नह्यस्ति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्थभाष्यसम्मताः । अत एव अग्निरिव राजो वायुरिव पाश इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्तां तावत् । इदं त्ववशिष्यते । तिङ्स-

मासे कृते परमपि तिङ्ङ् तिङ इति निघातं बाधित्वा सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः । पर्यभूषत् तदेवानुभाविशादित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदर्शनात् । अत्रेदं तत्वम् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातविधानं ज्ञापकं तिङ्समासे अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोष इति । इहेदमवधेयम् । सहेति तिङ्समासे सुप्सुपेति विहिते च वागर्थाविव पूर्वं भूतो भूतपूर्व इत्यादौ अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञाः संत्येव न । तत्तदधिकारेष्वस्यापाठात् । एवं विस्पष्टपटुः काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्सुपेत्यस्य प्रवृत्तेः । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु समासाच्चतद्विषयादित्यादयः स्वरछप्रत्ययार्थमारभ्यमाणा अपि वृद्धकुमारीवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसंज्ञाविरहस्तुल्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम्। अत एव पठन्ति, कः समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे । समासमात्रं ये ब्रूयुर्विस्पष्टपटवो हि ते ॥ इह विस्पष्टमिति पाटवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र स्वीकारः एवं पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वाचार्यपरिभाषितम् । यद्यपीह तदीयमहासंज्ञाव्यवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्सर्वमौत्सर्गिकमेव । अर्द्धपिप्पल्यादेस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक् । यद्यपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वर्तिपदयोरानर्थक्यम् । अजहत्स्वार्थायां तूभयोरपि विशिष्टार्थता । तथापि एकार्थीभावात्पूर्वस्यामवस्थायां यौ पृथक्पदार्थौ तयोर्वृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्यां प्रवेशमाश्रित्योक्तानामौत्सर्गिकव्यवहाराणां निर्वाहो बोध्यः । षोढा चायं

समासः। तथाहि । सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः॥ सुपां सुपा राजपुरुषः। तिङा पर्यभूषत्। नाम्ना कुम्भकारः। धातुना कटप्रूः। अजस्रम्। तिङान्तिङा पिबतखादता। तिङां सुपा। जहिजोडः। इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेणायं विभागः तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेपि अदोषः। एहि रे याहि रे इत्यस्य सुबन्तपूर्वोत्तरपदत्वात्। सर्वेष्वमीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि। अत एव समासग्रहणं नियमार्थमित्ययं ग्रन्थो यत्र पूर्वोभागः पदं तद्विषयकः। तेन बहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्युत्पादितम्। इवेन समासो विभक्त्यलोपः॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च॥ इह उक्तयोगाभ्यां सिद्धं समासमनूद्य विभक्तिलोपाभावस्वरौ विधीयेते। तिङन्तापेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगणत्वात्। वासयसीव वेधसः। जीमूतस्येव भवति। येषां विशिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः सहसुपेत्याभ्यां सिध्यन्तीति स्थितम्॥

अव्ययीभावः॥ अधिकारोयम्॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु॥ अव्ययमिति योगो विभज्यते इति गभीराव्ययः अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे न्यासकारः। तेन दिशोर्मध्यमपदिशमिति सिद्धम्। शरदादित्वाट्टच्। क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः॥ वस्तुतस्तु योगविभागं विनापीष्टसिद्धिरिति सूत्रशेषे वक्ष्यामः। विभक्तिरिह कारकशक्तिः। विभज्यतेनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। वचनशब्दः कर्मसा-

धनः। स च प्रत्येकं विभक्त्यादिभिः सामानाधिकरण्येन संबध्यते। पूर्वनिपाताभावः सौत्रः। एष्वर्थेषु द्योतकतया वर्तमानं सुबन्तमव्ययं सुबन्तेन सह एकार्थभूतं सत् समाससंज्ञं प्राक्स्यात्ततोऽव्ययीभावसंज्ञमित्यर्थः। यद्यपि सुप्सुपेत्येव समासः सिद्धस्तथापि तस्यासार्वत्रिकता पुनः समासविधिभिर्ज्ञाप्यते। अत एव महाविभाषातः प्राक्पाठेपि अव्ययीभाववन्न तस्य नित्यसमासता। तथा च स्वपदविग्रह एव तत्र भवति। तथा च भूतपूर्वेचरडिति सूत्रे वृत्तिः। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्। सुप्सुपेति समासः। संज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथा ऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रे असिद्धवदत्रेति च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दर्शितः। ननूक्तरीत्या संज्ञायामितिवत्पङ्कजादिष्वपि अविग्रहत्वं स्यादिति चेत्। सत्यम्। यौगिकार्थमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेपि पद्मत्वस्य समासैकगम्यतया वस्तुतस्तस्येष्टत्वात्। एतेन कृष्णसर्पलोहितशाल्यादयो व्याख्याताः। प्रकृतमनुसरामः। विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि। येन सुबन्तेन समासस्तद्घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात्। तदर्थद्योतकश्चेह अधिशब्दः। न चैवमलौकिके सप्तम्येव दुर्लभा। निपातेनाधिकरणस्याभिहितत्वात्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति वाच्यम्। अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्तार्थस्यापि प्रयोगः तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेपि सप्तमीत्यभ्युपगमात्। अब्भक्षन्यायेन वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्य-

र्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य ग्रहणान्नेह। गृहस्योपरि ग्रामस्य पुरः। उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्त्तन्ते। न तु विभक्त्यर्थमात्रे। अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात्। एवञ्च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितम्। पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्त। निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमान्तेनैवायं समासः षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि मतद्वयं परिशिष्टे स्थितम्। तदपि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम्। समीपे, कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम्। अव्ययीभावइत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपाव्ययार्थप्राधान्यएवायं समासः। समीपवर्तिप्राधान्ये तु बहुव्रीहिं वक्ष्यति संख्ययाव्ययासन्नेति। उपदशा इति यथा। ननु समया ग्रामं निकषा लंकां आराद्वनादित्यादावतिप्रसंग इति चेत्। अत्राह रक्षितः। अभितः परितः समयानिकषान्याराद्दिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यान्नाव्ययीभाव इति। यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ। चित्रस्य ग्रामं समयेत्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चारितार्थ्याद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति। तन्न। समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्तेः। अन्यथा स्थूलस्य कुंभस्य कार इत्याद्यपि स्यात्। समृद्धौ तु मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतीति तत्पुषः। समृद्धा मद्राः सुमद्रा इति यथा। वृद्धौ दुर्यवनम्। न चार्थाभावेनेह सिद्धिः। येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समासः। इह तु यवनानां नाभावः किं तु तदीयाया वृद्धेः। अर्थाभावे, निर्मक्षिकं अविघ्नम्। संसर्गाभावेयं समासः न त्वन्योन्याभावे-

पि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेनैव सह विरोधात् । तस्य च प्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति । घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः । आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तधर्म्यभावेयं समासो न तु धर्माभाव इति फलं तुल्यमेव । एष एवात्रत्यहरदत्तग्रन्थस्याप्याशयः । एतेन भूतले घटो नेत्यत्र घटाभावं व्याचक्षाणाः परास्ताः । नित्यसमासप्रसक्त्यसक्त्या ऽसाधुतापत्तेः । कारकविभक्तेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रियाप्रतीतौ तस्या एव निषेधः शाब्दः भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थः । गौरवं च प्रामाणिकं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्चायम् । अत एव शशशृङ्गं नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधुतार्थसाधुता चेष्यतएव । शशशृङ्गास्तित्वञ्च शब्दबलात्प्रतीतं निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीत्यभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धकः । अन्यथा व्युत्थम्प्रति शब्दो मूकएव स्यात्प्रतिवादिनः शब्दाद्वाक्यार्थाप्रतीतौ तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहार्यः शाब्दो बोध इति वास्तु । एतेन नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकर्मकच्छेददाहक्लेदशोषाप्रसिद्ध्यापार्थतापत्तेरिति दिक् । अत्ययो, हिमस्यात्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पृथगुपादानम् । संप्रतीत्यव्ययं अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा चोक्तममरेण, एतर्हिसंप्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथेति ॥ न जातु अधिकरणकार-

काक्षिप्ता युज्यतइत्येषा क्रिया निषिध्यते निद्रा इदानीं न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । वृत्तौ तु अतितैसृकमाच्छादनमित्युदाहृतम् । तिसृका नाम ग्रामः । तिसृभवि संज्ञायां कन्युपसंख्यानम् । तत्र भवं तैसृकमाच्छादनम् । तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम् । उष्णे शीते वा । तथा च नेदानीमुपभोगार्थे तैसृकमाच्छदनमित्यर्थः । इह वृत्तावुपभोगक्रिया अन्तर्भूता दध्युपासिक्त ओदनो दध्योदन इत्यत्रोपसेको यथा । आच्छादनापेक्षस्यापि तैसृकशब्दस्य गमकत्वात्समास इति हरदत्तः । शब्दप्रादुर्भावे इतिहरि । इतिशब्दः स्वरूपपरः । तस्य प्रकाश इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहः । पश्चादर्थे अनुरथ्यम् । रथानां पश्चादित्यर्थः । व्यृद्धिशब्दस्याल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वज्ञापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहुः । समीपादिवृत्तिभिरतद्धितान्तैः साहचर्यात्तथाविधस्यैवेह ग्रहणम् । ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यतेचेति भाष्याच्च । अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । वीप्सायां, प्रत्यर्थम् । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः । इह वाक्यमपि साधु । न ह्यत्राव्ययं वीप्सावृत्ति । किं तु कर्मप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनेन प्रोक्ता । यद्वा । प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भे वाक्यमपि भविष्यति । यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः । हरेः सादृश्यं सहरि । अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ष्यञः षित्करणात् स्त्रियामपि प्रयुज्यते । अनुज्येष्ठं ज्येष्ठानुपूर्व्येणेत्यर्थः । यौगपद्ये सचक्रम् । सहशब्दस्य समासः । अव्ययीभावेचाकाले इति सभावः । एवमग्रेपि ।

सादृश्ये, सदृशः सख्या ससखि । वृत्तौ तु सकिखी- त्युदाहृतम् । अपचितपरिमाणा शृगाली किखी । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । सदृशः सख्या ससखीत्यत्र हि सादृश्यवतः प्राधान्यम् । तेनाव्ययार्थप्राधान्याभावात्समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यत्रेवाव्ययीभावो न स्यात् । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः । सब्रह्मगर्गाणां तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः। साकल्ये, सतृणमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्तवचने, साग्न्यधीते । अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते । तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तो न तु ततः परेणाध्ययनं नास्तीति । अतः साकल्यात्पृथगन्तग्रहणम् । अग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेनास्वपदविग्रहः । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन द्वन्द्वसाकल्यात्पृथगन्तग्रहणमाश्रित्य योगविभागफलीभूतमपादेशामित्यादि सुसाधमिति तु निष्कर्षः ॥

यथासादृश्ये ॥ पूर्वेण सिद्धे सादृश्यनिरासायेदम् । यथेत्येतदसादृश्यएव समस्यते । न तु सादृश्यइत्यर्थः । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तत्र सादृश्यइति वा यथार्थइति वा पूर्वेण प्राप्तं निषिध्यते ॥

यावदवधारणे ॥ इयता परिच्छेदे वर्तमानं यावदित्येदव्ययं सुपा सह समस्यते सोव्ययीभावः । यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावदित्यव्ययस्य नित्यसमासेपि तद्धितान्तेनानव्ययेन स्वपदविग्रहः । यावन्त्यमत्राणीति । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । कियद् भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यल्पपर्यायाः।

मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते सोऽव्ययीभावः। शाकस्य लेशः शाकप्रति। सूपप्रति। मात्रार्थे किम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। सुप्ग्रहणमव्ययाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा हि दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्निति भावः॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ एताः परिणा समस्यन्ते सोऽव्ययीभावः। द्यूतकारव्यवहारे चायं समास इष्यते। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। तत्र यदि सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयत्यन्यथा तु जीयते। तत्र पराजयएवायं समासः। अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि। शलाकापरि एकपरि। द्विपरि। त्रिपरि। परमेण चतुःपरि। पञ्चसु त्वेकरूपेषु जय एव भविष्यति। अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्॥ किं तव व्यवहारे स्यादेकत्वेक्षशलाकयोः॥ परमेणेत्यादेर्वृत्तिग्रन्थस्या यमर्थः। परमेण अतिशयेनान्यतः परं पञ्चपरीति न भवतीति यावत्। अस्योपपादनाय श्लोकः पञ्चस्विति एकरूपेष्विति। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। तृतीयान्ता इति। कर्तृत्वादिति भावः। पूर्वं परिभाषितस्य यथा एकरूपं वर्त्तनं सम्प्रति यदि तन्नेत्यर्थः। विपरीतवर्तने परिणा द्योत्ये समास इति यावत्। एकत्वइति। अन्यथा राजपुरुष इत्यादाविवाभेदैकत्वमवगम्येत न तु शुद्धमेकत्वम्। प्रकरणादिना द्वित्वाद्यवगमे च प्रसज्येत। भवद्भिरामत्रसरप्रदानाय वचांसि न इत्यादाविवेति भावः॥

विभाषा॥ अधिकारोयम्॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या॥ एते पञ्चम्या वा समस्यन्ते

सोऽव्ययीभावः । अपहरि संसारः अपहरेः । परिहरि परिहरेः । बहिर्ग्रामम् बहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम् प्राग्ग्रामात् । इहापपरी परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । अपपरी वर्जनइति । तद्योगे पञ्चम्यैव भाव्यम् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । अञ्चतिरप्यपपरिसाहचर्यादव्ययमेव गृह्यते तद्योगेप्यञ्चूत्तरपदलक्षणया पञ्चम्या भाव्यम् । इत्थंस्थिते पञ्चम्येति ज्ञापनार्थं बहिर्योगे षष्ठ्यर्थे पञ्चमी भवतीत्यस्य ॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति आमुक्तेर्वा संसारः । आबालं हरिभक्ति आबालेभ्यः । इह मर्यादाभिविध्योरिति शक्यमकर्तुम् । कर्मप्रवचनीयेनैव ह्याङा योगे पञ्चमी विहिता कर्मप्रवचनीयता च एतयोरेवार्थयोः आङ्मर्यादावचनइति । तत्र हि वचनग्रहणं मर्यादोक्तिमात्रे यथा स्यादित्येवमर्थम् । अस्तु वा तत्रैवाभिविधिग्रहणम् ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिन्हवाचिना सह वा प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । प्रत्यग्नि अग्निमभि । अग्निं प्रतीति विग्रहः । अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीया । इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावमाभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयतः । लक्षणेन किम् । स्रुघ्नं प्रतिगतः । स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । अत्र स्रुघ्नः कर्मीभूतो न तु लक्षणम् । अभिप्रती किम् । येनाग्निस्तेन गतः येन देशेनाग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणम् । आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरग्निशब्देन सह समासः स्यात् । आभिमुख्यइति किम् । अ-

भ्यङ्काः गावः प्रत्यङ्काः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्क आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्कोत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति । नन्वव्ययार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव इत्युत्सर्ग इत्युक्तम् । तत्कथमिह प्रसङ्गः । सत्यम् । इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन संख्यावंश्येन, द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धम् ॥

अनुर्यत्समया ॥ यं पदार्थं समया तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोव्ययीभावः । सूत्रे तु यादिति समान्ये नपुंसकम् । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्यानु । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तीत्येव सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् ॥

यस्य चायामः ॥ यस्यायामोनुना द्योत्यस्तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोव्ययीभावः । आयामो दैर्घ्यम् । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । गङ्गाया यद्दैर्घ्यं तदुपलक्षितेत्यर्थात् । गङ्गा च दैर्घ्यद्वारोपलक्षणम् । तेन गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता काशी उदीर्यतीति फलितोर्थः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनकालः । चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति । परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां पश्चिमामायतीगवमिति भट्टिरिति चेत्, अव्ययीभावविलक्षणं समासान्तरं व्यावर्त्यते । आङ्मर्यादाभिविध्योरितीहाव्ययीभावस्तु

भवत्येवेति जयमङ्गला । इदं चायतीगवमित्येतदनुरोधेनावश्यं वाच्यम् । आतिष्ठद्गु इत्यत्र तु पृथक्पदत्वं पञ्चम्याश्च लुगित्यपि सुवचम् । नाव्ययीभावादत इति निषेधादमृत्वपञ्चम्या इत्युक्तेश्चायतीगवादिति केचित्पेठुः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषां प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थः ।तिष्ठद्गु वहद्गु। शत्रादेशो निपातनात् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावाभावः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूनं यवम् । लूनयवम् । लूयमानबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूमि समपदाति । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभावः । समम्भूमि समम्पदातीति पाठान्तरम् । तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः। सम्भूमि संपदातीत्यपरः पाठः । तत्र समस्यान्तलोपः । संशब्देन वा समासः । सुषमं विषमं दुःषमं निःषमम् । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्वं विगतत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं चेति विग्रहः । आयतीसमा आयतीसमम् । शत्रादेशः पूर्ववत् । पुंवद्भावाभावश्च । समा संवत्सरः । एवं पापसमम् । पुण्यसमम् । प्राह्णम् । प्रमृगम् । प्रस्थम् । प्रदक्षिणम् । एषु चतुर्षु प्रगतत्वमन्ह इत्यादिविग्रहः । सङ्गतत्वं प्राति गतस्य सम्प्राति विपरीतमसम्प्राति । इच् कर्मव्यतिहारे । दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयतइति तत्राप्यव्ययीभावत्वं बोध्यम् ॥

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽव्ययीभावः । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । महाविभाषया ह्येकार्थीभावस्य पाक्षिकतामात्रं लभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत ॥ अतः पाक्षिकं तत्पुरुषं लब्धुमिह पुनर्वाग्रहणम् । व्यपेक्षा सा-

मर्थ्यमेकइति पक्षे तु यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्ततइति ज्ञापनार्थेदम् । एवं उदश्वितोन्यतरस्यामित्यपि । तेन पूर्वे कायस्येत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीसमासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरितीञा युक्ते ऽण् न भवति किं तूभयत्र वाक्यमेव । एकारान्तत्वनिपातनं तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थम् । पारेगङ्गान्मध्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यर्थसम्भवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणाद्लुक्यपि सिद्धम् ॥

संख्या वंश्येन ॥ वंशो द्विधा । विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । जन्मना यथा । एकविंशति भारद्वाजम् । कथं तर्हि त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यमिति चेत् । विद्यया सह तद्वतामभेदोपचारादिति वृत्तिकाराः । लक्षणेनाभिप्रतीति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणादेव तत्सिद्धमिति तु प्रागेवोक्तम् ॥

नदीभिश्च ॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । स्वरूपस्य संज्ञा । नद्याश्च नेह ग्रहणम् । बहुवचननिर्देशात् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां सोऽव्ययीभावः । विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासतेति वृत्तिः । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोप्येवम् । न चैवं न्यायसाम्याद्बहुव्रीहेरपि नित्यतापत्तिः । चित्रा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र वाक्येपि यष्टिधरप्रतीतेरिति दिक् । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । तूष्णींगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थे किम् । कृष्णवेणी । संज्ञायां

किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ अधिकारोयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ॥

द्विगुश्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति चकारपाठमात्रेण संज्ञासमावेशसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे टजचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । राजाहःसखिभ्य इति टच् । उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यम् । वृत्तौ तु पञ्चराजीति क्वाचित्कोपपाठः । द्व्यहः । अन्हष्टखोरेवेति टिलोपः । रात्रान्हाहाः पुंसि । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् । प्राग्वत् स्त्रीत्वाभावः । द्व्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्यांगुलेःसंख्याव्ययादेरित्यच् ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः । कूपपतितः । अत एव निपातनादिट् । अन्यथा तनिपतीतिविकल्पितेट्कत्वाद्यस्याविभाषेति निषेधः स्यात् । यद्वा कृतीप्रभृतीनां सेसिचीत्यादिनेडविकल्पान्निष्ठायामनिट्कत्वे सिद्धे इदित्करणं यस्याविभाषेत्यस्यानित्यतां ज्ञापयति । अत एव धावितमिभराजधियेत्यादि सिध्यति । ग्रामगतः । तुहिनात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । इह श्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः । अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव । प्राप्तिरपीह गतिरेव न तु फलम् । एवमापत्तिरपि । यद्वा । श्रित इत्यादावादिकर्मणि क्तः । स्यादेतत् । कर्मणि क्तान्तेन सह तृतीयार्थे बहुव्रीहिणापि कृष्णश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेति बोधस्योभयत्राविशेषात् । ननु कर्मणि क्त इति पक्षे प्रत्ययार्थः कर्म श्रयणं

प्रति विशेष्यं स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैव बहुव्रीहिस्थले एकार्थीभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्रएवोक्तत्वात् । एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । न च स्वरे भेदः । तत्पुरुषेपि हि श्रितपतितगतेभ्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहीने द्वितीयेति वचनात् । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधीयतां तत्पुरुषः । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे थाथादिस्वरेण भाव्यम् । न त्वहीनस्वरेण । अतीतात्यस्तयोरहीनइति निषेधात् । प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात् । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमिति । तस्माच्छ्रितपतितगतैः समासो न विधेयः । एवं चाहीने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्त्विति महदेव लाघवम् । नन्वेवं जात्यादिभ्यः परेषु श्रितादिषु स्वरे दोषः स्यादेव । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्तोकृतमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् । तत्पुरुषारम्भपक्षे हि बहुव्रीहेरन्तोदात्तता तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेति द्वैस्वर्यं सिद्ध्यति । प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैषम्यादिति चेन्न । बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यस्य सुसाधत्वात् । तथाहि । वाजातइत्यत्र वाजातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम् । न चैवं लाघवे विशेषो नेति वाच्यम् । अहीनेद्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवस्य स्पष्टत्वात् । एतावांस्तु विशेषः । तव समासद्वये द्वैस्वर्यं मम तु बहुव्रीहिणैव द्वैस्वर्यमिति । अत्राहुः । बहुव्रीहिणा कृष्णश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । जातिकालसुखादिभ्यो हि निष्ठायाः परनिपात उपसंख्यातो न तु जात्यादिभ्योन्यत्रापि । किञ्च जात्यादावपि रूपं भिद्येत् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षेपि पाक्षिकशैषिककप्प्रसङ्गात् । त्वया बहुव्रीहावेव द्वैस्वर्यस्य सूत्रितत्वात् । सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽहीने द्वि-

तीयेति स्वरोस्ति न तु कप् । बहुव्रीहौ तु कबस्ति न तु पूर्वपदस्वरः । तथा चोक्तस्वरकपौ न क्वापि समाविशतः । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । गौरवं च प्रामाणिकमिति स्थितम् । गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः । स च भविष्यत्कालो भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः । यस्तु आङ्गिचणिदितीनिः सोपि गम्यादिपाठाद्भविष्यति । णित्वाद्वृद्धिः । आगामी । बाहुलकात्केवलादपि । तेन गामीति माधवः । ग्रामं गामी । ग्रामगामी । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया । केचित्तु आवश्यके णिनिः । अभविष्यदर्थत्वेपि गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगेपि द्वितीयैवेत्याहुः । तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्याततया कृद्योगे षष्ठ्या एव स्वीकारात् । एतेन तथाविदूराद्रिरदूरताङ्गमी । यथा स गामी तव कोलशैलतामिति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अन्नं बुभुक्षुरन्नबुभुक्षुरित्यादि ॥

स्वयं क्तेन ॥ स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुषः । ऐकपद्यं समासप्रयोजनम् । तेनामएकान्तरमिति निघातनिषेधः । स्वायंकृतिरिति तद्धितश्च सिध्यति । द्वितीयाग्रहणं तूत्तरार्थतयानुवृत्तमपि नेह सम्बध्यते । स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थकतया द्वितीयान्तत्वानुपपत्तेः ॥

खट्वा क्षेपे ॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः । जाल्मोसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढश्चायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा नि-

षिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ उच्यते । अत एव विभाषाधिकारेपि नित्यसमासोयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यतइति वृत्तिकृतः ॥

सामि ॥ सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः । तस्यासत्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत्सुबन्तं क्तान्तेन वा समस्यते स तत्पुरुषः । सामिकृतम् ॥

कालाः ॥ कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तेन सह प्राग्वत् । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चद्रः । माङ् माने आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । मासं परिच्छेतुमारब्धवानित्यर्थः । इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ अक्तान्तार्थं वचनम् । कालवाचिनः शब्दाः द्वितीयान्ताः अत्यन्तसंयोगे सुपा सह प्राग्वत् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् । मुहूर्तव्यापीत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीया ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति पृथक् लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स तत्पुरुषः । तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम् । तथा च तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति फलितोर्थः शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः । किरिणा काणः किरिकाणः । खडिभेदने, कणनिमीलने आभ्यां घञि व्युत्पादितावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा तद्वति द्रव्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ भवतः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । अर्थ्यतइत्यर्थः, प्रयोजनम् । अर्थनं वा अर्थः, प्रार्थना । अभिलाषः । सर्वत्र करणे तृतीयायाः समासः । तत्-

कृतेनेति किम् । अक्ष्णा काणः । किञ्च यत्र शष्कुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्बन्धस्तत्र चरितार्थं वचनं यथा दध्ना भुङ्क्ते पटुरित्यादौ न भवति । असामर्थ्यात् । तथेहापि न स्यात् । दध्ना पटुः कुङ्कुमेन लोहितं मुखमिति । इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः । तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा स्यात् भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनाद्देवदत्तस्य वपावत्त्वं पविरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः । वचनग्रहणं किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहीष्यते । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कृत्यल्युटोबहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्तवता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनेत्यर्थः । तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन न भवतीति । गुणश्चात्र सत्वे निविशतेपैतीतिवक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । एतैः सह तृतीयान्तं प्राग्वत् । अस्मादेव वचनात्पूर्वादियोगे तृतीया । हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मात्रा सदृशः मातृसदृशः । मातृसमः । इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया। स्यादेतत् । तुल्यार्थयोगे पक्षे षष्ठ्यप्यस्ति । ततः षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन । न च तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं तत् । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्यइति तत्सिद्धेः । न च तत्र सदृशग्रहणमेव मास्त्विति वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदात्तत्वं वारयितुं तत्स्वीकारावश्यम्भावात् । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम् । दास्याः

सदृश इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक्समासः स्वीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुतृतीयान्तेन समासार्थं प्रकृते सदृशग्रहणमस्तु । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नत्वत्र तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्येव तद्विधानादिति चेत् । न । तत्कृतत्वात्पूर्वेणैव सिद्धेः । यो हि विद्यया सदृशः तस्य विद्याकृतं सादृश्यमस्तीति । सत्यम् । प्रत्याख्यातमेवेदं षष्ठे वार्तिककृता । ऊनार्थे माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिह अर्थग्रहणमभिधेयानिर्देशार्थम् । तच्च ऊनशब्देनैव सम्बध्यते न तु पूर्वादिभिः । अत एव समसदृशौ पृथगुपात्तौ । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुडसंमिश्रा धानाः । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावित्यत्र अनुपसर्गग्रहणाज्ज्ञापकादेतत् सिद्धम् । अवरस्योपसंख्यानम् ॥ समासेनावरो मासावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन सह बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणान्नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेताविय तृतीया । बहुलग्रहणाच्छतृशानचक्तवतुप्रभृतिभिर्न । हस्तेन कुर्वन् भुञ्जानः कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारकः । ह्रियतइति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गलेचोपकः । चुप मन्दायां गतौ । हेतुमण्णिजन्तात्कर्तरि ण्वुल् । गलेचोपकः । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कृतेति किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोयम् । काकपेया नदी । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । काकैरप्येषा पातुं शक्या ऽल्पतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् । संस्कारद्रव्यं संस्कार्येण सह प्राग्वत् । दध्ना उपसिक्त ओदनो दध्योदनः । इह वृत्तावुपसेकक्रियान्तर्भवति स्वभावात् अतो नासामर्थ्यम् । न च कारकाणां परस्परमसम्बन्धेपि वचनसामर्थ्यादसमर्थसमास एवात्रास्तु इति वाच्यम् । किन्दध्ना ओदनो भुज्यतामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनम् । विशदं विभक्तावयवं यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्षयतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अब्भक्ष इत्यादौ तु नोक्तप्रत्ययान्तः किं तु कर्मण्यणन्तः । तत्र गौण एवेत्यन्ये । भक्ष्येण सह मिश्रीकरणं प्राग्वत् । गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः । इह वृत्तौ मिश्रणक्रियान्तर्भावो बोध्यः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थीसम्भवात् । यूपाय दारु यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । नेह रन्धनाय स्थाली । कथं तर्हि अश्वघासः । हस्तिविधेजिविधा अत्र विशेषः । अत्र भाष्यं अश्वघासादयः षष्ठीसमासा इति । स्यादेतत् । चतुर्थीसमास एव तर्ह्यस्तु । न चैवं चतुर्थी तदर्थइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृ-

तिविकारभावे एतत्प्रवृत्तेः अन्यथा गोरक्षितमित्यत्र चतुर्थी-तदर्थइत्येव सिद्धे क्तेचेति व्यर्थं स्यात् । न च हीनार्थं तत् । गो-हितमित्यत्र तादर्थ्याभावादिति वाच्यम् । हितेचेति वक्तव्ये क्ते-चेतिसामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् । अत एव कुबेरबलिरित्यादौ प्रकृतिविकृतिभावाभावात् न पूर्वपदप्रकृतिस्वरः किं तु समा-सान्तोदात्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यदि षष्ठीसमास इष्टः तर्हि चतुर्थीसमास एवेष्यतां यथा गोग्रासः लीलाम्बुजं क्रीडासरः वासभवनं नाट्यशालेति । यदि तु रन्ध-नस्थाल्यादौ षष्ठीसमासस्यानभिधानं तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एवं च बलिरक्षितग्रहणमपि व्यर्थं ज्ञाप्याभावात् । किं च यूपदार्वादावपि षष्ठीसमाससम्भवात्सूत्रमेवेदं मास्तु । चतु-र्थीतदर्थइत्येतत्तु षष्ठीतदर्थइति क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्य-वस्था भविष्यति । अत्राहुः । हितशब्देन तावत् षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थ्या नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । ततश्च क्तेचेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं गोहि-तमित्याद्यर्थं एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् । चतुर्थ्या अ-सम्भवात् षष्ठीतदर्थइत्यस्य चाप्रसङ्गः । प्रकृतिविकृतिभावा-त् । अतो रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः । अर्थशब्दे-नापि योगे तादर्थ्यसम्बन्धस्य नियमेन प्रतीयमानत्वाच्चतुर्थ्या भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । तथा बलि-सुखग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । तादर्थ्यस्य समासान्नियतप्रतीतिर्य-था स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादारब्धव्यमेवेदं सूत्रम् । प्रकृतिविका-रभावएवेत्यस्य प्रयोजनं तु चिन्त्यमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् तादर्थ्यस्य भानं द्विधा सम्बन्धत्वेन तद्व्याप्यतादर्थ्यत्वाख्य-विशेषरूपेण चेति । तच्चाश्वानां घासोऽश्वेभ्यो घास इति

वाक्ये तावद्व्यवस्थितम् । तत्राद्ये समासः । द्वितीये तु नेष्यत इति भाष्यवार्तिकादिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषाणामश्रीयादित्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कर्मत्वरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा मदीयतान्दाशरथाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येण् । अपत्यरूपताद्विशेषे तु इञेव । यथा वा अभून्नृपो विबुधसख इत्यादौ भूतसामान्यविवक्षायां लुङ् । अनद्यतनत्वविवक्षायां तु लङेवेति । अत एवातोनुपसर्गेक इति सूत्रे जीवद्वंश्यत्वरूपविशेषाविवक्षायां प्रोवाच भगवान्कात्य इति प्रयुक्तं भाष्ये । अत एत कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यत्र जातलब्धाभ्यां कृतक्रीतयोर्न गतार्थता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकारः । त्वयापि तत्र तथैवोपपादयिष्यते । तत्र भव इत्येव सिद्धे प्रायभवः, सोस्यनिवास इति सूत्रयोरप्येषैव गतिः । तथा च प्रयोजने स्पष्टे कथञ्चिन्त्यतां ब्रूषे । ननु अश्वघास इत्यादावपि प्रकरणाद्विशेषाध्यवसायो भवत्येवेति चेत् । सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकारको बोधः । लुप्तं स्मृतं बोधकमिति मते स्मृतषष्ठ्या सम्बन्धत्वप्रकारकबोधस्यैव जननात् । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थीलोपाभावेन विशेषप्रकारकबोधे असामर्थ्यात् । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिज्ञस्यापि दाशरथशब्दान्नापत्यत्वप्रकारिका धीः किं तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवेत्यादिशाब्दन्यायविदां स्पष्टम् । अत एवाहुः । भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदानियंत्रितम्, साधुत्वमिति । तस्मादश्वास्वशब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रासाधुता क्व चित्साधुतया न विरुध्यतइत्यवधेयम् । एवं स्थिते बलिरक्षितादिग्रहणं ज्ञापकमित्यादि प्रागुक्तमेव सम्यक् । यत्तु तादर्थ्यस्य समासान्नियमेन प्रतीत्यर्थं बलिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तदपि न । तत्रापि पा-

क्षिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते। तस्मैहितमित्यतो वानुवृत्त्यसिद्धेः। पूर्वपक्षावसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक्। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। तत्र नित्यत्वं न्यायसिद्धम्। चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति परवल्लिङ्गतां बाधितुं विशेष्यलिङ्गतामात्रं वाच्यम्। स्यादेतत्। तदर्थं विकृतेः प्रकृताविन्यत्र तदर्थसमर्थामिति सूत्रं क्रियताम्। तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते। तस्मैहितमित्यतो वानुवर्तते। चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप् स्यात्। आदिर्ञिटुडवः षः प्रत्ययस्येति द्विषकारकनिर्देशात्सकारस्येत्संज्ञा। सितिचेति पदत्वम्। पित्वादनुदात्तः। राजार्थः। गवार्थः। एवं चार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न विधेयः। प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः। तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति। मैवम्। षःप्रत्ययस्येत्यत्र सकारप्रश्लेषे मानाभावात्। वुञ्छणादिसूत्रेण तृणादिभ्यः सप्रत्यये तृणस इत्यादावितव्याप्तश्चे। किं च। सर्थपः प्रत्ययत्वे इच्व्यर्थे भ्वर्थमित्यत्रेयङुवङोः प्रसङ्गः। स्यादेतत्। ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजकोऽस्य स ब्राह्मणार्थ इति बहुव्रीहिरस्तु। यो हि ब्राह्मणार्थः सूपस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति यावत्। एवं च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशेष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति। नैतत्। महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात्। स्यादेतत्। चतुर्थीतदर्थेतियोगो विभज्यते। ततः अर्थ इत्यनेनांशेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो विधीयते। स च वैकल्पिकः। महाविभाषाधिकारात्। तेन यूपार्थं दारु यूपदार्वित्युभयं भवति। न चार्थादेशेनोक्तार्थत्वाद्दारुशब्दप्रयोगानुपपत्तिः। अर्थादेशस्य सकलश-

ब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणार्थन्तत्सम्भवात् । ततो बलिर-
क्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति । कुबेरार्थो बलिः
कुबेरबलिरित्यादि पूर्वेण सिद्धे ज्ञापनायेदं प्रकृतिविकृतिभावाद-
न्यत्र नित्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थालीत्यादि भवति ।
न तु रन्धनस्थालीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् । तथा चा-
र्थशब्दस्यादेशत्वात्तेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिलिङ्गं च
भविष्यति । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । स्थानिव-
द्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । नै-
तदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते
स्थानिवद्भावेन मन्थौदनादिसूत्रेणोदादेशप्रसङ्गात् । इयुवौ सर्थे-
पि स्यातां बहुव्रीहौ कवाच्च हि । अर्थादेशे तूदभावो यथान्यासं
वरं ततः ॥

पञ्चमी भयेन ॥पञ्चम्यन्तं भयप्रकृति केन सुबन्तेन सह प्रा-
ग्वत् । चौरभयम् । भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ वृकभी-
तः । नेह, वृकेभ्यस्त्रासः । पूर्वस्यैव बहुलग्रहणस्यायम्प्रपञ्चस्तेन
ग्रामनिर्गतो धर्मजुगुप्सुरित्यादि सिद्धम् ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ एतैः सह अल्पं प-
ञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । अल्पश इत्यत्र बह्वल्पार्थादि-
ति कर्मणि शस् । यद्यपि बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति
वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छसित्याहुः । सुखापेतः ।
कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । अ-
ल्पशब्द इत्युक्तेर्नेह, प्रासादात्पतितः।बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ एतानि क्तेन सह प्रा-
ग्वत् । स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादाग-
तः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । परःशतशब्दस्तु नाज्झलावित्यत्र व्युत्पादितः । एवं परःसहस्रोपि ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिस्सह प्राग्वत् । अक्षशौण्डः । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिः । ननु अर्थनिर्देशार्थे बहुवचनम्, तेन समासार्थे वा बहुवचनं किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्तेः । स्यादेतत् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह अक्षशौंड इत्यादौ सप्तम्यर्थः क्वान्वेतु क्रियाया अश्रवणात् । सत्यम् । प्रसक्तिरूपा क्रिया वृत्ताविहान्तर्भवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्यं यथा दध्योदनगुडधानादिषु अन्तःशब्दोत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । यथा वृक्षेशाखेति । वने ऽन्तर्वनान्तः। अस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभावः । अन्तर्वणम् । प्रनिरन्तरिति णत्वमिति हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यं, नायं विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषयः विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीतेः । कथमन्यथा ऽवयवावयविभावमवोचः। किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तदुपदर्शितो वने अन्तरिति विग्रहोपि न संगच्छेत । तस्मादधिकरणत्वमात्रवृत्तिना अन्तःशब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवधेयम् । अधिशब्दोत्र पठ्यते । तस्याधिकरणप्राधान्येव्ययीभावः अधिस्त्रीति । आधेयप्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुषः ब्राह्मणाधीन इति अध्युत्तरपदात्खः । ब्राह्मणेष्वधीति विग्रहः । शौंड, धूर्त्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधिकरणप्रधान एवायमिह पठ्यते । अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण । वृत् ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ एतैः सप्तमी प्राग्वत् । साङ्काश्य-

सिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सङ्काशेन निर्वृत्तं वनं साङ्काश्यम् । काम्पिलेन काम्पिल्यम् । चातुरर्थिकः सङ्काशादिभ्यो ण्यः । तत्र तपसा सिद्ध इत्यर्थः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । बन्धेचाविभाषेत्यलुक् ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं प्राग्वन्निन्दायाम् । तीर्थे ध्वांक्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः । यथा ध्वाङ्क्षास्तीर्थे चिरं नावतिष्ठन्ते तथान्योपि कार्येष्वनवस्थित एवमुच्यते । इवार्थस्य वृत्तावन्तर्भावान्न पृथक् प्रयोगः । क्षेपे किम् । तीर्थे ध्वाङ्क्षास्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । अल्पश इत्यनुवृत्तेः । कृत्यैरिति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयमृणम् । पूर्वाह्णे गेयं साम । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

संज्ञायाम् ॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । नित्यसमासोयम् । वाक्येन संज्ञानवगमात् । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकसेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः । अन्होरात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अन्हि दृष्टम् । कथं तर्हि रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतेति । कर्तृकरणेकृताबहुलमिति भविष्यति ॥

तत्र ॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् ॥ तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । यद्यपि अभिहितः सोर्थोन्तर्भूत इति तत्रशब्दात्प्रथमैव युक्ता तथापि तत्रभवानित्यादौ विभक्त्यन्तरेपि दर्शनादधिकरणप्रतिपादने तत्रशब्दादपि सप्तम्येवापेक्ष्येति वृ-

त्तिकृतो मन्यन्ते । वस्तुतस्तु स्वयंक्तेनेत्यत्र द्वितीयाधिकार इवेहापि सप्तम्याधिकारो बाध्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽव्ययत्वेनापि सिद्धेः । सप्तम्या अपि लुका विभक्त्यन्तरसाधारण्यानुद्धाराच्चेति दिक् ॥

क्षेपे ॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वत् निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । यथा तप्ते प्रदेशे नकुला न चिरमवतिष्ठन्ते एवं कार्याण्यारभ्य यश्चापलेन न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति नकुलस्थितशब्देन समासः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलमित्यर्थः । तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे । येचात्र क्तान्तास्तेषां पूर्वेण सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादित्वसिद्ध्यर्थः । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति पठ्यते । पात्रेसमिताः भोजनसमयएव संगता इत्यर्थः । पात्रेबहुलाः । भोजनएव संघीभवन्ति न कार्यइत्यर्थः । उदुम्बरमशकः । योल्पे तृप्तः नास्मात्परमस्तीति मन्यते अदृष्टविस्तारत्वात् स एवमुच्यते । उदुम्बरकृमिः । कूपकच्छपः । कूपमंडूकः । कुंभमण्डूकः । उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । मातरिपुरुषः । पिंडीशूरः । पिंडी ओदनपिंडः । तत्रैव शूरो नान्यत्रेत्यर्थः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेछेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकबकः । आखनिको जलस्रोतः खातं तस्मिन् बक इव । यत्किंचिदात्मीये आखनिके लभते तद्भक्षयति तथान्येपीत्यर्थः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेछेडी । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिरिटिरा । कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोयम् । चकारोवधारणार्थः । तेन

परमाः पात्रे समिता इति वाक्यमेव भवति न तु सन्महदि-त्यादिना समासान्तरम् ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन ॥ एते सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकालइत्यर्थनिर्देशः । अन्येषां षण्णां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोपरकालेन समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषणंविशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्संख्येसंज्ञायामिति नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः । एकशाटी । शाटशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । सर्वयाज्ञिकाः । जरत्तार्किकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः शौक्ल्यं, षष्ठीसमासस्त्विह न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरनुवर्त्तते विशेषणंविशेष्येणेति सिद्धे नियमार्थमिदम् । दिक्संख्येसंज्ञायामेव समानाधिकरणेन समस्येते नान्यत्र । पूर्वेषुकामशमी । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरावृक्षाः पञ्चब्राह्मणाः । पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वदिग्वाचित्वात्समासः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमान्हिकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सह समस्येते स तत्पुरुषः । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । एवमापरशा-

लः । उत्तरपदे, पूर्वशालाप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वं लकाराकारस्य भवति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । दिक्षु समाहारो नास्ति । अनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे ॥ षाण्मातुरः पाञ्चनापितिः ॥ अनपत्यइत्युक्तत्वान्न लुक् । पंचकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यण् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । पञ्चगवधनः । अत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ धनशब्दउत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गोरतद्धितलुकीति टच् । ननु पाक्षिकं पञ्चगोधन इति दुर्वारम् । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात् । अत एव नित्यत्वमुपसंख्यातं वार्तिककृता द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदेनित्यसमासवचनमिति । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः, छत्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयोर्नित्यं द्वंद्वः । तेन समासांतोपि नित्यमेव । स्यादेतत् । समुदायस्यैकार्थीभावे सति अवयवयोरावश्यक इत्युपसंख्यानं व्यर्थमिति चेत् । मैवम् । त्रयाणां समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात् सति तूपसंख्याने वचनसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोः प्रवृत्तेः । न चैवं त्रिपदे बहुव्रीहौ चित्राजरद्गुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुंवद्भावापत्तिः । उपसंख्यानस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्ततत्पुरुषमात्रविषयत्वात्तस्यैवोत्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव खादिरेतरशाम्यामित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्न तु त्रिपदे इति समर्थसूत्रशेषे कैयटः । यत्तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे पृष्टस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विसामत्वामित्याधिकरणे पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामाकार्यइत्युदाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति कात्यायनवचनमुपष्टम्भकमाश्रित्य पूर्वपक्षितं यच्च

कात्यायनवचनं समासान्तविशेषमात्रविषयमित्याश्रित्य नेह द्वन्द्व इति सिद्धान्तितं तदुभयं चिन्त्यम् । उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वंद्वं कृत्वेत्यस्यासङ्गतेः । स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्चेति दिक् । समाहारे पञ्चमूली पञ्चकुमारी । इह पञ्चानां मूलानां कुमारीणां च समाहार इति विग्रहः । न तु पञ्चमूलाः समाहृता इत्यादि । भावसाधनो हि समाहारशब्दो न तु कर्मसाधनः । तथा सति पञ्चकुमारीत्यत्र कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात्समासशास्त्रे च अप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसर्जनभावेन गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात् । अथात्र नपुंसकह्रस्वत्वं ब्रूया, एवमपि पञ्चखट्वी न सिध्येत् । वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे हीदं रूपम् । तत्र च ह्रस्वाभावात् द्विगोरतइति ङीप् न स्यात् सिद्धान्ते तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेपि कुमारीशब्दस्य नित्यषष्ठ्यैव योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वम् । न च एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति वार्तिकेन अर्धपिप्पल्यादाविव उपसर्जनत्वनिषेधः शंक्यः । तस्यैकदेशिसमासमात्रविषयकत्वात् । अत्र चैतत्सूत्रीयभाष्यमेव प्रमाणम् । यद्वा । विभाषाछन्दसीतिसूत्राद्विभाषाग्रहणानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्चैकविभक्तिचेत्युपसर्जनता एकदेशिसमासे न भवति । पञ्चखट्वादौ तु स्यादेव । स्पष्टं चैतन्न्यासग्रन्थे । तस्माद्भावसाधन एवेह समाहार इति स्थितम् । द्विगुरेकवचनमिति तु सनपुंसकमिति वक्ष्यामीत्यारभ्यते । स्यादेतत् । समाहारः समूह इति पर्यायौ । समूहश्च तद्धितार्थः । तस्य समूह इति सूत्रात् । तथा च तद्धितार्थइत्येव सिद्धे किं समाहारग्रहणेन । न चैवं तद्धितश्रवणं स्यादिति वाच्यम् । द्विगोर्लुगिति लुक्सम्भवात् । नन्वेवं लुक्कृतानि स्युः । तद्यथा । पञ्चपूलीत्यत्रापरिमाणबिस्तेतिङीप्प्रतिषेधः

स्यात् । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् न स्यादिति चेत् । मैवम् । न तद्धितलुक्यतद्धितलुकीत्येतत्स्थाने समाहारशब्दपाठेन सर्वसामञ्जस्यात् । तथाहि । अपरिमाणबिस्तादिभ्यः समाहारे नियमार्थमिदम् । एभ्यः समाहार एवेति । पञ्चानामश्वानां समाहारः पञ्चाश्वी । नेह । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । तथा, गोः । गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् पुङ्गवः । ततः समाहारे । गोरित्यनुवर्तते सजातीयापेक्षो नियमः । गोन्ताद् द्विगोस्समाहारएव टच् स्यात् । पञ्चगवम् । नेह । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तदेतत्सकलमभिसन्धायोक्तं वार्तिककृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वादिति । समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देशः । अतो नैकशेषः । अविशेषादिति । अर्थाविशेषादित्यर्थः । अत्र भाष्यकाराः । एवं सति पञ्चकुमारी दशकुमारीत्यत्र लुक्ताद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं समाहारग्रहणम् । पृथक्समाहारग्रहणाद्धि समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो नोत्पद्यतइति सिद्धमिष्टम् । अत एव च ज्ञापकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यातं न तु वाच्येइति । अत एव पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धित उत्पद्यते । समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्येत । अत एव द्विगोर्लुग्वचनमपि सङ्गच्छतइति दिक् । ननु पञ्च गावोस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इत्यत्र मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् । तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः । यत्र दिक्संख्ये न स्तः । सति चास्मिन्समासे मतुपः श्रवणं स्यात् । न च द्विगोरिति लुक् । अप्राग्दीव्यतीयत्वात् । अत्रोच्यते । परत्वाद्बहुव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्य भाष्यसम्मतत्वात् । वार्तिक-

कृता तु वचनमेवारब्धम् । मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्याणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तष्टच् । पञ्चमूली । द्विगोरिति ङीप् । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषयएवेयं संज्ञा । एतदर्थमेव तत्र योगविभागः । अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञा तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेष्वित्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । समासान्तोदात्त एव हि पठ्यते । सप्तऋषयस्तपस्तेपे निषेदुरिति यथा । कथन्तर्हि एकापूपीति । अत्राहुः । नायं पूर्वकालैकेति समासः किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे। तथाहि । एकमप्यपूपं कश्चित्कृपणो दददनेकं मन्यते । तथा दाने श्रद्धातिशयादपूपमहत्त्वाद्वानेकस्मिन्निव यः संभ्रमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता कृपणो व्याख्यातः । तत्रारोपितबहुत्वाश्रयः समाहारः । तत्र समासे कृते द्विगुत्वे सति अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् सिध्यति ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ कुत्स अवक्षेपणे । मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्तः । बहुवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायमिष्यते । सन्निधानात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोयमारम्भः । वैयाकरणखसूचिः। सूचयतेरिच्चेतीकारः । यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं सूचयति निरीक्षते कथयति वा अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययनं स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्तं

तथापि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिकाकितवः । किन्तवास्तीति पृच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्तमानः कितवः । तथा च श्रुतिः सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीत्यादि । इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको दक्षिणामात्रतत्परः सभयाज्यमपि याजयति स एवमुच्यते । मीमांसकदुर्दुरूढः । दुल उत्क्षेपे । दुरपूर्वः । औणादिकः कूढः प्रत्ययः । बहुलमन्यत्रापीति णिलुक् । रलयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुर्दुरूढः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां किम् । वैयाकरणो दरिद्रः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ एते सुबन्ते कुत्सितैः सह प्राग्वत् । पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ । तयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् । तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदम् । पापनापितः । पापकुलालः । अणकनापितः । अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमानोपमेयसाधारणधर्मवचनैः सहोपमानानि प्राग्वत् । घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम् । अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । सादृश्यं चोत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेव गृह्यते । तथैव व्युत्पत्तेः । श्रुतं विहायाश्रुतकल्पने गौरवापतेश्च । अत एव हि व्यस्तेपि वागर्थाविवेत्यादिस्थले सम्पर्कप्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते । पूर्वनिपातनियमार्थं चेदं सूत्रम् । विशेषणंविशेष्येणेति समासे हि पूर्वनिपातः पर्यायेणोभयोः स्यात्पाचकपाठकादिवत् । तत्पुरुषेतुल्यार्थेति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्ततइति सिद्धान्तः । उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपपूर्व-

कान्माङः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उपपूर्वकश्च माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः । येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानम् । तद्यथा गौरिव गवय इति । इह हि गौः करणं पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनाति । घनश्यामादौ तु घनादयः शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये संक्रान्तास्तथापि भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या । इदमेव दर्शयितुं लौकिके विग्रहवाक्ये इवशब्दः प्रयुज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्यवधेयम् । सामान्यवचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम् ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्माप्रयोगे ऽसति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोयमारम्भः । पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः । कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर इति कैयटः । अत्राहुः । नेह गाम्भीर्यं साधारणधर्मत्वेन विवक्षितं किं तु विततदुरवगाहत्वादि । तस्य चाप्रयोगोस्त्येवेति निर्बाधः समास इति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्क चिन्नित्यसमासः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः । क चिन्न, रामो जामदग्न्यः । व्यासः पाराशर्यः । विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकतया ऽन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थं कुत्सितानिकुत्सनैरित्यादाविवेति कैयटमतम् । हरदत्तस्त्वाह । विशेष्येणेत्युक्त्यैवा विशेषणं लब्धम् । तस्य पुनर्विशेषणत्वोक्तिर्विशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वलाभार्थं,

तथा च समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोः परस्परव्यभिचारित्वे समासोऽयं यथा नीलोत्पलादौ । तक्षकः सर्प इत्यादौ तु न भवति । नहि तक्षकत्वं सर्पत्वव्यभिचारीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दशास्त्रसहकारपादपादिति प्रयुञ्जानेन प्रकृतसूत्रएव शिंशपावृक्ष इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि शिंशपावृक्षादिभ्यस्तक्षकः सर्प इत्यादौ विशेषो वक्तव्यः । ननूक्त एवासौ, लुब्योगाप्रख्यानादितिसूत्रस्वरसेन शिंशपादिशब्दानां फलेपि मुख्यतया शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तक्षको नागवर्धक्योरिति नानार्थकोशानुरोधेन तक्षकशब्दस्यापि वर्धकौ रुढतया तक्षकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचार इत्यविशेषात् । तक्षकत्वं सर्पत्वव्याप्यं भिन्नमेव । तच्च न व्यभिचारीति चेत् । तत्किं शिंशपात्वं वृक्षत्वफलत्वयोर्व्याप्यं नानेति न पर्यालोचयेः । किं च रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्तवीर्य इत्यादि प्रकृतसूत्रएव वृत्तौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमर्जुनत्वं च दाशरथिधनञ्जयादिव्यावृत्तं भिन्नमेव तच्च व्याप्यमित्याशयस्तर्हि समं शिंशपात्वे । अथ शिंशपात्वं फलवृक्षयोरेकं तर्हि नानार्थोच्छेदः तक्षकरामार्जुनादावतिप्रसङ्गश्च । उभयसाधारणजातिसाधकं नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव । तस्मादिह कैयटमतमेव प्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादयः प्रयोगास्सङ्गच्छते । इदं त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः प्राप्तः । तत्रायं सिद्धान्तः । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसंज्ञेत्युक्तमप्रधानमुपसर्जनमिति । तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यावच्छेदद्वारैव क्रिया-

निर्वर्तकत्वात् । श्रौतव्यवहारोप्येवम् । श्वेतं छागमालभेतेति हि चोदनायां श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पश्वन्तरं, क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वोपनिपातस्तत्रानियम एव । खञ्जकुब्जः । कुब्जखञ्जः । पाचकपाठकः । पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः । पाचकखञ्ज इति । शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वात् वृक्षत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ एते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह प्राग्वत् । पूर्वेणैव सिद्धे पूर्वनिपातानियमार्थमिदम् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापक इत्यादि । अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः । पश्चादिति सूत्रे पठिष्यमाणेनार्द्धेचेति वार्तिकेनापरस्य पश्चभावः । पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायामिति कालिदासः । अथ कथं दृप्तं सराजन्यकमेकवीर इति । इह हि पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति स्यात् । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकारादयः । न त्वत्रोपष्टम्भकं मुनित्रयवचः पश्यामः बहुलग्रहणं वा शरणीकर्त्तव्यम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ अर्थः प्राग्वत् । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थेव चनम् ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणि । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्व्यन्तानां तु कुगतीति नित्यं स

मासः परत्वात् । श्रेणि, एक, पूग, मुकुन्द, राशि, विषय, निचय, निधन, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेण्यादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते स तत्पुरुषः । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एकमेव वस्तु एकदेशकरणात्कृतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाकृतमित्युच्यते । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुडिडाधिक्येपीष्यते । अशितानशितं, क्लिष्टाक्लिशितम् । नुडिड्ग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्षणम् । शाछोरन्यतरस्यां, छाताच्छितम् । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रारम्भः । कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । भावे क्तः । तत्क्षणभुवा प्रत्यागमनेन सहचरितं गमनं गतप्रत्यागतम् । यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । अल्पइति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियाम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते । गोबलीवर्दन्यायात् । एवं पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । पृथिव्या ईश्वरः । तस्येश्वर इत्यञ् । लक्षणया सिद्धे उत्तरपदलोपो नोपसंख्येय इत्याहुः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ एते पूज्यमानैः सह प्राग्वत् । गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । सत्पाठकः । महावैयाकरण इत्यादि । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । कर्दमादुद्धृत इत्यर्थः । महाजनो महोदधि-

महापापमित्यादौ तु पूजाभावेपि विशेषणं विशेष्येणेति समासः ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ एतैः समानाधिकरणैः पूज्यमानं प्राग्वत् । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे पूज्यमानमेवेति नियमार्थं वचनम् । गोवृन्दारकः। गोनागः। गोकुञ्जरः। नेह, माणवकोयं नागः यस्मान्मूर्ख इति। केचित्तु सामान्यप्रयोगे विध्यर्थमिदमित्याहुः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ एतौ समर्थेन सह प्राग्वत् । कतरकठः। कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् । कतमशब्दसाहचर्यात्कतरशब्दस्यापि तथाविधस्यैव ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापकं कतमशब्दोप्यन्यत्र साधुरिति । तथा च चिरन्तनवृत्तिषु प्रत्युदाहृतं कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्त इति ॥

किं क्षेपे ॥ एतत्समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, यो द्रुह्यति । किङ्गौ, र्यो न वहति । किमः क्षेपइति समासान्तप्रतिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ नपुंसकं पोटा इति हरदत्तः । अमरस्तु पोटा स्त्रीपुंसलक्षणेति नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवाह । स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्री पोटेति तद्व्याख्यातारः । उभयथापि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टे पोटाशब्दो वर्त्तते। यथा शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टे दारशब्दः । गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा । वशा वन्ध्या । वेहद्गर्भघातिनी । बष्कयणी तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिः प्राग्वत् । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । क-

ठधूर्त्तः । जातिः किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । कठधूर्त्त इत्यत्र यः कठः स धूर्त इत्यर्थो न तु कठत्वं कुत्स्यते । अतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन गतार्थता न शङ्क्या । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां तत्प्रवृत्तेः । कथं तर्हि जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबकों बालमत्स्यानामिति । बकधूर्त इति हि युक्तम् । सत्यम् । प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ प्रशस्तवाचिभिः समानाधिकरणैः सह जातिः प्राग्वत् । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः॥नियतलिङ्गा एते न तु विशेष्यनिघ्नाः। गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । वगोद्घः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । जातेः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । प्रशंसावचनपोटायुवतीत्येकयोगसम्भवे योगविभागस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका । प्रशंसयेति वक्तव्ये वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः ये च जातिशब्दाः सन्तः परत्र प्रयोगात्प्रशंसां गमयन्ति सिंहो माणवक इति ते सर्वे व्युदस्ताः ॥

युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ जरद्भिरिति पाठान्तरम् । तत्राद्यपाठे युवशब्देन जरत्याः सामानाधिकरण्यासम्भवात्तदन्यथानुपपत्त्या प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति परिभाषा ज्ञाप्यते । तथा च युवयुवतिशब्दयोर्द्वयोरपि खलत्यादिभिश्चतुर्भिरुभयलिङ्गैः समानाधिकरणैः सह समासे अष्टौ उदाहरणानि पर्यवस्यन्ति । तथाहि । युवाखलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलती । कृदिकारादक्तिनः, सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके इति ङीष् । युवपलितः । युवपलिता । युववलिनः युव-

वलिना । वलिशब्दः पामादिः । युवजरन् युवजरतीति । जीर्यतेरतृन् । उगितश्चेति ङीप् । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । यत्तु एवं सति पुंस्येव स्त्रीत्वारोपेण जरतीसामानाधिकरण्यं सम्भवतीति परिभाषाज्ञापनं कथमिति हरदत्तेनोक्तं, तत्रेदमुत्तरम् । आरोपं विनोपपत्तौ किं तेन । नहि एकमगत्या आरोपितमिति सर्वमेवारोपणीयम् । लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात् । कुमारः श्रमणादिभिरिति वा ज्ञापकमस्तु । श्रमणादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहूनां पाठात् । अश्वादिभ्यः फञ्विधौ पुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिर्ज्ञापिकेति तु तत्त्वम् । युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । अनियमो हि प्रसक्तः । गुणशब्दत्वात् ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्चाजातिवचनेन सह प्राग्वत् । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । अजात्येति किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणमित्यपि न भवति । तुल्यमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते । तस्य तु अकृत्यतुल्याख्या अवकाशः । कथं तर्हि तस्य सत्कृत्यशालिन इति भट्टिः । सन्महदित्यस्मात्परत्वादनेन समासे कृत्यसदिति स्यात् । सत्यम् । सतां कृत्यमिति षष्ठीसमासो बोध्यः । एवं परमपूज्य इत्यत्र ॥

वर्णो वर्णेन ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । सारङ्गश्चित्रः । स चाकृष्णोपि सम्भवति । अतः कृष्णो विशेषणम् । न चासम्भवः । नानारूपसमाहारश्चित्रमित्यभ्युपगमात् । चित्रत्वं रूपत्वव्याप्यं नीलत्वादिविरुद्धं जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु कृष्णावयवके कृष्णशब्दस्य लक्षणा बो-

ध्या । स्यादेतत् । तृतीयातत्कृतेतीह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । एवं च वर्णोवर्णेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि न विधेयः । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम् । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ला इत्याद्यर्थं समासस्यावश्यंविधेयत्वात् । न हीह तत्कृतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्रमप्युभाभ्यां वक्तव्यम् । इह मा भूत्, कृष्णैतो लोहितैत इति । तथा चानेत इति निषेधार्थं विध्यर्थं वेति परं संशयः । तत्र कृष्णशुक्लादौ विध्यर्थमेवेति स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणसंभवात्स्वरसूत्रे वर्णोनेत इत्येवास्तु वर्णेष्विति न कर्तव्यमिति तु तत्त्वम् । वस्तुतस्तु वर्णो वर्णेष्विति यथान्यासमस्तु । प्रकृतसूत्रमेव तु न कर्तव्यं विशेषणं विशेष्येणेत्येव समासस्य सिद्धत्वादिति ध्येयम् । मत्वर्थीयचिकीर्षायां न कर्मधारय इति वक्तव्यम् ॥ वीरपुरुषवान् ग्राम इति मा भूत् । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया बहुव्रीहिरेव भवति । न्यायसिद्धं चेदमिति भाष्यम् । बहुव्रीहिमात्रेण लभ्येर्थे मतुबादेर्गौरवपराहतत्वात् । कृष्णसर्पवान्वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्राम इत्यादि तु भवत्येव । कर्मधारयं विना जातिविशेषस्याप्रतीतेः । सर्वशब्दस्य त्वकारान्तैः कर्मधारय इष्यते । तस्माच्च ठनं बाधित्वेनिरेवेति वक्तव्यम् । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । येत्र स्त्रीलिंगाः पठ्यन्ते श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते । ये तु पुंलिङ्गा अध्यापकादयस्तैरुभयथा । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक ।

अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जातिवाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी । जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी । गर्भिणीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमितिसमासे पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोऽवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं छात्रव्यंसकादीनां यवनमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्ये त्वाहुः । मयूर इव व्यंसकः छात्र इव व्यंसकः कम्बोज इव मुण्डः यवन इव मुण्डः । उपमानसमासोऽयम् । तत्रोपमानानिसामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसंशब्देनेन विहिते समासे विधीयते । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः । कम्बोजमुंडः । यवनमुंडः । पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूलगृह्य, पुनर्दाय, एते चत्वारश्च छन्दसि । यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य । अग्निहोता हस्तगृह्या निनाय । पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । पुनश्चनसौछन्दसीति गतिसंज्ञा तु वार्तिककारोक्ता न तु सूत्रारूढेति गणकारेणेदं पठितम् । एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीडेति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एवमेहियवम् । एहि वाणिजेति यस्यां क्रियायां सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्के, लोण्मध्यमैकवचनम् । प्रोह कटमिति यस्यां

सा प्रोहकरटा । निपातनात्परस्मैपदम् । प्रोहकटा । प्रोहकर्दमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । कृती छेदने । लोट् । सेर्हिः मुचादित्वान्नुम् । कृन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः । गणरत्ने तु कृन्धि विचक्षणेति पाठः । तत्र कृती वेष्टनइति रुधादिर्बोध्यः । उद्धर कोष्ठात् उत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे असातत्यार्थं वचनम् । एवमुद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता । इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाट्टाप् । एवमग्रेपि । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचितं चापाचितं च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्राचितं च निश्चप्रचम् । एते सर्वे निपात्यन्ते । न विद्यते किं चन यस्यासावकिञ्चनः । सकिञ्चनः । स्नात्वाकालकः । इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । स्नात्वाकालकः संपन्न इत्यर्थावगमात् । पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासुहितः । प्रोष्य पायान् उत्पत्य या कला उत्पतनं कृत्वा या पाण्डुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाकलः । तद्विशेषस्तु कूटपाकलः कलभं कठोर इव कूटपाकल इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिशास्त्रे तथादर्शनाच्चेत्यन्ये । निपत्यरोहिणी निषद्यश्यामा अपेहिप्रणमा । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जाहीति लोण्मध्यमैकवचनान्तम् । तत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने समासेन चेत्कर्ताभिधीयते । जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीतपिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा ऽश्नीतपिबता । एवं पचतभृज्जता । खादत-

मोदता । खादतवमता । आहरनिचया । आहरनिष्कषा । उत्पचनिपचा । भिन्धिलवणा। भिन्धि लवणमिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एवं पचलवणा । आकृतिगणोयम् । तेनान्येपि ज्ञेयाः । तत्र केचिद्गणरत्नकृता संगृहीताः । तद्यथा नास्ति कुतोपि भयं यस्य सः अकुतोभयः । कान्दिशं गच्छामीति य आह स कान्दिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण् द्वीतीयाया अलुक् । कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः । अहोपुरुषोहमिति यो मन्यते तस्य भाव आहोपुरुषिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहं शक्तोहं शक्त इति यस्यां साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यदृच्छा । एहिरेयाहिरा । एहि रे याहि रे इति यस्यां सा तथेत्यर्थः । गणपाठादात्वम् । एहिरां याहिरे नीता येन निश्चमचा अपि । तत्कर्म दग्धुं सेवेथा गोविन्दमकुतोभयम् ॥ उन्मृड्ढि अवमृड्ढीति यस्यां सा उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो भिन्नवाची । भिन्नश्चाभेदेन संबन्धेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोधप्रकाराश्रयप्रतियोगित्वं भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अवश्यकार्यम् । तदेव तन्मात्रम् । मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इत्यादि ॥

इति श्री शब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्चायं समाप्तः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते स तत्पुरुषः एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी भवति । पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः । अपरकाय इत्यादि । षष्ठीसमासापवादोयम् । तथा च कायपूर्व इति प्रयो-

गोनेन व्यावर्त्यते । पूर्वकाय इति प्रयोगस्तु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणापि सिद्धः । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेपि वर्तन्तइति न्यायात् ऊर्ध्वकाय इतिवत् । ननु षष्ठीसमासव्यावृत्तयेपि सूत्रं न कार्यं षष्ठ्या एवेह दुर्लभत्वात् । पञ्चम्या हीह भाव्यम् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन सम्प्रत्यदिग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमीस्वीकरात् । सत्यम् । अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येवेष्यते । तस्यपरमाम्रेडितमिति लिङ्गात् । एकदेशिशब्दोयमवयवे रूढः । अत एव ततो मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति यथा । यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथाप्यत एव निर्देशादिनिर्बोद्धव्यः । एकदेशवाचिनि तु एकदेशीयशब्द एव बहुव्रीहिलभ्येर्थे मतुबादयो नेत्युक्तत्वात् । एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । नाभेः पूर्वो भागः स कायस्य सम्बन्धीत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणपञ्चमी । अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशी अतो न नाभ्या समासः । कायेन तु स्यादेव, पूर्वकायो नाभेरिति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् । एकाधिकरणे किम् । पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व,नेयं निर्धारिणे षष्ठी किन्तु समुदायसमुदायिसम्बन्धे । बहुवचनं तूद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया यथा छात्राणां पञ्चम इति, ततश्च छात्राणामेकदेशित्वमस्त्येव । किं त्वेकत्वसंख्यावैशिष्ट्यं नास्तीति समासाभावः । कथन्तर्हि मध्याह्नः सायान्ह इति । अत्राहुः । सर्वस्यैकदेशवाचिनोन्हा समासः । संख्याविसायेतिज्ञापकात् । नह्यन्यथा सायपूर्वत्वमन्हस्योपपद्यते । केचित्तु नेदं विशेषापेक्षं ज्ञापकमन्हेति किन्तु सामान्यापेक्षम् । सर्वं एकदेशवाची कालेन समस्यतइति ज्ञाप्यशरीरम् । तेन मध्यरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धम् । न चोर्ध्व-

कायवत्सामानाधिकरण्येन सायान्हमध्यरात्रादेर्निर्वाहः शङ्क्यः । अहःसर्वैकदेशेत्यादिना विहितस्याचोन्होन्हएतेभ्य इत्यन्हा· देशस्य चैकदेशिसमासं विनानुपपत्तेः । कथन्तर्हि दिनमध्यो रात्रिमध्य इति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्यदोषः ॥

अर्धं नपुंसकम् ॥ नित्यक्लीबोऽर्धशब्द एकद्रव्ये विद्यमानेनावयविवाचिना सह प्राग्वत् । भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोर्धं समेंशकइत्यमरः ॥ इह काकाक्षिन्यायेन वापुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे इति नपुंसकत्वस्य रूपभेदान्निर्णये पुंस्याविकल्पादस्त्रियामिति फलितम् । न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किन्न स्यादिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् । शकलश्चास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णयात् । अर्ध इत्यत्र तु रूपभेदात्पुंस्त्वावगतौ सत्यां वापुंसीति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसके लभ्येते । तथा चार्धशब्दस्त्रिष्विति फलितोर्थः । समेंशके तु अर्धं नित्यनपुंसकमित्यर्थः । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न ह्रस्वः । एकाधिकरणे किम् । अर्धं पिप्पलीनाम् । कथं तर्ह्यर्धपिप्पल इति । अर्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत् । खण्डसमुच्चये तु भविष्यति । अर्धपिप्पलीच अर्धपिप्पली चेत्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशोर्देवदत्तस्य । दवदत्तोत्र स्वामी नत्ववयवीति न तेन समासः । पशुना तु स्यादेव । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिकं पशोरर्धमित्यर्थः । नपुंसकं किम् । ग्रामार्धो नगरार्धः । अर्धमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेपि भवति । एतत्सूत्रं परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सि-

द्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेपि वर्त्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तवाप्येषैव गतिः । अर्धाहारः । अर्धहारः । अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । अर्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति । तथा च कालिदासः प्रायुङ्क्त । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्येति ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह वा प्राग्वत्स्युरेकं चेद् द्रव्यम् । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयमित्यादि । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरणे किम् । द्वितीयं भिक्षाणाम् । स्यादेतत् । पूर्वसूत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथाहि । समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तौ कर्मधारयेण द्वितीयभिक्षेत्यादि सिद्धम् । भिक्षाद्वितीयमित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । मैवम् । पूरणेतिषष्ठीसमासनिषेधात् । सिद्धान्ते त्वस्मिन् सूत्रेन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठीसमासो लभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धेः । नन्वेतत्सूत्रं विनापि पूरणाद्भाग इति स्वार्थेन्प्रत्ययं कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमासं करिष्याम इति चेन्न।तत्रापि प्रतिषेधसाम्यात् । पूरणेत्यत्र हि अर्थग्रहणं न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । अर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । स्वार्थिकाश्च प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अन्नन्तस्यापि पूरणार्थतास्त्येवेति भाष्ये स्थितम् । अत एव तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानीत्यत्र समासः प्रामादिक इत्याहुः । वस्तुतस्तु परवल्लिङ्गमितिसूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादि वार्त्तिकं पूर्वापरेत्यादित्रिसूत्री च भाष्ये प्रत्याख्याता । तथा च भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये संज्ञाप्रमाणत्वादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षज्ञापकताश्रय-

णीया पूरणेत्यादिनिषेधो ऽनित्य इति । एवञ्चोञ्छषष्ठेत्यपि साध्विति दिक् । तुरीयस्यापीष्यतइति वृत्तिकाराः । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्ते सह प्राग्वत् । पक्षे द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । यद्यपि प्राप्ता जीविका येनेति कृत्वा कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति, तथापि समासान्तोदात्तार्थं वचनं प्राप्तसुख इत्याद्यर्थञ्च । इह हि बहुव्रीहौ जातिकालसुखादिभ्य इति निष्ठायाः परनिपातः स्यात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तशब्दस्याप्ययं समासः । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेकविभक्तीत्युपसर्जनतया जीविकाशब्दस्य ह्रस्वोस्तु नाम, प्राप्ताशब्दस्य तु कुतः सः । अत्र भाष्यम्, अचेति पूर्वपदस्याकारोपि सूत्रेस्मिन् विधीयते, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने समस्येते, अ च, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोः । सौत्रत्वाच्च प्रकृतिभावो नेति भाव इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रश्लेषो बोध्यः । एवं हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् ॥

कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणन्तद्वान्परिमाणी, परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते स तत्पुरुषः । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ननु जातो देवदत्तः तस्य च दिष्ट्यादि परिच्छेदकं न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । सत्यम् । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवच्छिद्य-

ते तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव । विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिह बोध्यम् । दण्डी चित्रगुरित्यादाविव विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासेनैव एकार्थीभावाभ्युपगमात् । तथा च हरिणा । क्वचिद् गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य, आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इति, वदता आक्षिकवैयाकरणाद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा च मासजात इत्यस्य मासप्रागभाविजननाश्रय इत्यर्थः । अत एव मासजातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अर्धपिप्पल्यादाविव पूर्वपदार्थस्य । द्व्यहजातः । द्वयोरन्होः समाहारः । राजहःसखिभ्यष्टच् । नसंख्यादेः समाहारइत्यन्हादेशप्रतिषेधः । कथन्तर्हि द्व्यन्हजात इति । उच्यते । नायं समाहारे द्विगुः किन्तूत्तरपदे द्वे अहनी जातस्य यस्येति त्रिपदतत्पुरुषाभ्युपगमात् । ननु सुप्सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्कथमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेहि । उक्तं हि वार्त्तिककृता । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति ॥ अस्यार्थः । परिमाणिवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः । अर्थाद् द्वयोर्युगपादिति गम्यते । तथा च वचनाद्बहूनामप्ययं तत्पुरुषो भवति एवं द्वौ मासौ जातस्य पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासम् । पात्रादिः, द्विमासं जातस्येति तु विगृह्य समासे क्रियमाणे सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । स्यादेतत् । यावद्वचनं वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदतत्पुरुषः । अन्यत्र तु द्विपद एवेति स्थितम् । तथा च कथं त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इति कालिदासः । नवरसरुचि-

रमिति च काव्यप्रकाशकारः । इह हि त्रिलोकनवरसशब्द-योर्न तावद्विशेषणं विशेष्येणेति समासः । दिक्सङ्ख्येसंज्ञायामिति नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगोरिति ङीप्प्रसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम् । त्रिलोकीति प्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । तथा च परिशेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते द्विमासजातः । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे उत्तरपदे परतः स चोक्तरीत्या दुष्ट एवेति । अत्रोच्यते लोकशब्दोत्र समुदायपरः । तथा च त्र्यवयवो लोक इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । इदञ्च द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र भाष्यएव स्पष्टम् । त्रयाणां लोकनाथ इति वा । नवरसा चासौ रुचिरेति बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयोपि सुवचः । प्रकृतमनुसरामः । राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्वसंख्या भासते तथापि मासजाते न तथा किन्तु शूर्पेण क्रीतः शौर्पिक इत्यत्र शूर्पस्येव मासस्य मुख्यमेवैकत्वम् । अक्तपरिमाणस्य वाचके तथव व्युत्पत्तेरिति ध्येयम् ॥

नञ् ॥ नञ् सुपा सह प्राग्वत् । अब्राह्मणः । अवृषलः । उत्तरपदार्थप्रधानोयम् । तथाहि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्तिनिष्ठम् । तथा चारोपितं यद् ब्राह्मणत्वं तद्विशिष्टे समासः शक्तः विशेषणविशेष्ययोः संसर्गस्त्वारोप एव तेन ब्राह्मणाभिन्नत्वबोध आर्थः । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादिसर्वनामकार्यनिर्वाहः । स्यादेतत् । विघ्नानामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अव्ययीभावस्तु निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशः । मैवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यएवास्य प्रवृत्तेः । उक्तं हि प्राक् । अव्ययीभावादिमहासंज्ञाव्यवहारेण पूर्वाचार्योक्तार्थनियमोप्युत्सर्गतः स्वीक्रियतइति । नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गतिः ।

शृणु । रक्षोहागमलघ्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तत्पुरुषोपीष्यते । अत एव भूवादिसूत्रे अथासंहितयेति विरामोवसानमिति सूत्रे त्वद्रुतायामसंहितमिति द्विधापि भाष्यवार्तिकयोः प्रयुक्तम् । यद्वा । अनुपलब्ध्यसन्देहादावपि लाक्षणिक आर्थो वा तदभावबोधः । स्यादेतत् । अन्यपदार्थप्राधान्येयं समासः । भावप्रधानो ह्यत्र निर्देशः । न ब्राह्मणत्वं यस्मिन्नित्यर्थादुन्मत्तगङ्गादावव्ययीभाव इवेह तत्पुरुषो बहुव्रीहेर्बाधक इति । फलन्तु अकर्ता ऽभोक्तेत्यादौ नञ्तश्चेति कबभावः स्यात् । मैवम् । अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यगणकार्ययोरसिद्धिप्रसङ्गात् । अवर्षा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्येव तद्विशेषणस्याप्येकवचनापत्तेश्च । अधनो ब्राह्मण इत्यादावपि न्यायसाम्यात्तत्पुरुषपरवल्लिङ्गतापत्तेश्चेति दिक् । मतान्तरन्तु तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव स, इत्यादिवचनप्रामाण्यात्सर्वे समुदायशब्दाः तत्तव्यक्तिभिरिव तदीयगुणसमुदायेनाप्युपहितायाः सत्ताया जातित्वात् तथा च अपूर्णो ब्राह्मणो ऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युत्तरपदार्थप्राधान्यं निर्बाधम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणम् । एवञ्च अनेकमन्यपदार्थइत्यादावेकवचनं सिद्धम् । माघश्च सेव्यतेनेकया सन्नतापाङ्ग्येति । कथन्तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति । अत्राहुः । अध्यारोपितैकत्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तवबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं न विरुध्यतइति । अनेकश्चानेकश्चेत्येकशेषो वा । यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ यथा अब्राह्मणः, अपापं, अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपचासि, अधर्म, इति । तन्तु यथायथ-

मार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम् । निरूढलक्षणायाः शक्तिसमकक्ष्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्तर्भाव इति वा कथं चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम् । न तु परावपि त्वतलौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वान्निर्बाधः । ततश्च सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरौ लित्स्वरश्च भवति न तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्ययम् ॥

ईषदकृता ॥ स्पष्टोऽर्थः । ईषत्पिङ्गलः । नन्वीषद्रक्तमीषदुन्नतमित्यादावव्याप्तिः । ईषद्गार्ग्यादावतिव्याप्तिश्च । सत्यम् । अत एव वार्त्तिककृतोक्तं, ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूरणीयमित्यर्थः । अतो नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षौ न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिनां क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ । तथा च प्रयुज्यते गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प इत्यादि ॥

षष्ठी ॥ षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । राजपुरुषः । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ इध्मव्रश्चनः । प्रातिपदविधाना चेति निषेधस्यायमपवादः । वस्तुतस्तु स निषेधोऽयं तदपवादश्चेत्युभयमपि न वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

याजकादिभिश्च ॥ एभिः षष्ठी समस्यते । तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । याजक, पूजक, परिचारक, परिवेषक, स्नातक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ, पोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्ति, गणक । वृत् । गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ इदञ्च वार्त्तिकं भाष्ये सर्वं गुणकार्त्स्न्ये इति

सूत्रे पठितम् । तरबन्तं यद् गुणवाचि तेन समास इत्यर्थः । ननिर्धारणइति निषेधस्यायमपवाद इति वृत्तिकाराः । पूरणगुणेति गुणनिषेधस्येति भाष्यकाराः । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥

न निर्धारणे ॥ निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः । तदपेक्षा हि षष्ठी । कथं पुरुषोत्तम इति, अत्र समाधानं, द्विवचनविभज्येति सूत्रे स्थित्वा कैयट आह यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने निर्धारणं भवतीति तत्रैवायं निषेधो न तु त्रितयसन्निधानाभावेपीति । यद्वा, पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्यां संज्ञायामिति समासः । यत्त्वेवं सति ननिर्धारणइति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति । तन्न । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषेतुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् । प्रातिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । ज्ञोविदर्थस्येति षष्ठी, सा च प्रातिपदविधाना षष्ठीशेषइति विहायान्यस्याः सर्वस्या अपि तथात्वात् । न चैवमनेनैव गतार्थत्वान्ननिर्धारणइति व्यर्थमिति शङ्क्यम् । यतश्चानिर्धारणमिति सूत्रं हि षष्ठीं न विधत्ते किन्तु सप्तमीमेव । षष्ठी तु तया मा बाधीति प्रतिप्रसूयतइत्यन्यदेतत् । एवं स्वामीश्वरेत्यादिष्वपि । तेन गृहस्वामी सर्वेश्वर इत्यादि सिद्धम् । वस्तुतस्तु ज्ञोविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेष इति वर्त्तते । तथा च न माषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेषइत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणं, षष्ठी भवत्येव, श्रूयतएव न तु लुप्यते । तथा च लुक्प्रयोजिका समाससंज्ञैव न भवतीति

फलितोर्थः। तस्मात्प्रतिपदविधाना नेति वचनं न कर्तव्यम्। एवं स्थिते कृद्योगा चेत्यपि मास्तु। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि शेषइति निवृत्तम्। तथा च षष्ठीविध्यर्थमेव वादिति कुतः समासनिवृत्तिप्रसङ्गः। आह च। साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तयइति॥ कथन्तर्हि हरिस्मरणं, विशेषस्मृतिहेतवः, पदात् पदार्थस्मरणमित्यादीति चेत्, कर्मणिषष्ठ्या समासस्यानिषेधादिति गृहाण। तथा चेह कारकषष्ठ्या समासात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भवति। शेषषष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तता स्यात्। एवञ्चान्तोदात्तनिवृत्तये प्रकरणं मातुःस्मृतमित्यादौ समासाभावार्थं च। न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते। नलोकेति प्रतिषेधादिति निष्कृष्टोर्थः। आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यतइति॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ पूरणाद्यर्थैस्त्रिभिः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे, सतां षष्ठः। अत्र पूरणार्थाः प्रत्यया एव गृह्यन्ते न तु पूरणोम्भनादिशब्दा अपि। तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि सिद्धम्। अत्र च ज्ञापकं लोपेचेत्पादपूरणमिति सूत्रप्रयोगः। पूरणाधिकारस्तु न गृह्यते। भागेनप्रत्यये सति तदन्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्यएव स्पष्टत्वात्। अत एव भिक्षाद्वितीयमित्यादावन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्युक्तम्। अत एव च तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानीति कालिदासस्य प्रमाद इत्याहुः। षष्ठ इत्याख्यातः षष्ठः। आख्यातण्यन्तादेराजिति वा समाधेयम्। गुणश्चेह सत्त्वे निविशतेपैतीति लक्षितो गृह्यते। केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादकः व्यासिन्यायात्। काकस्य

कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणास्य शुक्लाः । यदा ऽर्थात्प्रकरणाद्वा दन्तादि विशेष्यं निर्ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । कथं तर्हि गोसहस्रमिति । अत्राहुः । संख्यया नायं निषेधः शतसहस्रान्ताच्चनिष्कात् क्रोशशतजनशतयोरुपसंख्यानम् । खारीशतमपि न ददातीत्यादिमुनित्रयप्रयोगात् । अनित्यश्चायं गुणेन निषेधः । संज्ञाप्रमाणत्वात्, उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात् । तेन करणपाटवं, अर्थगौरवं, बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नायं निषेधः । तत्स्थैश्च गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात् । गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः । किन्तु स्वप्रधानः । यस्तु वहति जलमयं पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु गुणशब्दः । मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति । एवं घटरूपमित्यादि । सुरभिशुक्लादिशब्दास्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः । तेन रूपेण प्रतीयमानस्य गुणिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । एवं शौक्ल्यमित्यादावपि बोध्यम् । शौक्ल्यसौरभादिशब्दैर्हि शुक्लत्वसुरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोधः । तद्रूपापन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक् । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी । न च न लोकेतिनिषेधः शंक्यः । तस्य कृद्योगलक्षणषष्ठीविषयकत्वात् । इह सुहितार्थयोगे करणस्य शेषत्वविवक्षैव नियतेत्याहुरिति हरदत्तः । तत्राहुरित्यपरितोषोद्भावनम् । तद्बीजन्तु नियमे प्रमाणाभावः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनेत्यादिप्रयोगाणां पाक्षिक्यापि विशेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात् । अत एव करणत्वविवक्षया तृतीयां भट्टिः प्रायुङ्क्त । फलैर्नानाविधैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः । तृप्ता-

स्तां भ्राजथुमन्तीं पप्रच्छुः कस्य पूरियमिति । नन्वेवं षष्ठीसमासे निषिद्धेपि तृतीयातत्पुरुषेण फलतृप्त इति स्यादेवेति चेत् । इष्टापत्तेः। न चैवं निषेधवैयर्थ्यम् । स्वरे विशेषात् । तथाहि । षष्ठीसमासेन्तोदात्तत्वं स्यात् तृतीयासमासे तु थाथादिस्वरापवादस्तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तृपिश्च सकर्मकोप्यस्ति । पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धुनीति भट्टिप्रयोगात्, तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् । फलतर्पणमित्यादौ तु स्पष्ट एव स्वरे भेदः । कारकात्परत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । शेषे षष्ठी । चोरस्य द्विषन् । इह द्विषःशतुर्वावचनमिति पाक्षिकी कर्मणिषष्ठी । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्यरूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रियेत्यर्थः । पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यप्यव्ययोदाहरणम् । इह कर्त्तरि षष्ठी । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वचनात् । अत्र सत्तव्याभ्यां साहचर्यात्कृदव्ययेनैव समासो निषिध्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तथा च भट्टिप्रभृतयः प्रयुञ्जते । यत्कृतेरीन्निगृह्णीमः । आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया विना, भवत्कृतेखञ्जनमंजुलाक्षीति, तत्पाणिमात्मोपरि पातुकन्तु , किमुतदन्तरुभौ भिषजौ दिव इत्यादि च । तथा अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोपीहानुकूलः । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वृक्षस्योपरीत्युदाहरन्तौ कृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते तत्तु भट्टिश्रीहर्षादिप्रयोगाणां प्रातिकूलम् । यद्वा । अस्मिन्पक्षे कृच्छब्दः सम्पदादिक्विबन्तः कार्यपरः । ततश्चतुर्थी । आत्मन उपरि पातुक इति विग्रहः । तस्यां यन्मध्यन्तत्रेत्यर्थे सप्तमीशौण्डैरिति सूत्रो-

क्तरीत्या सप्तमीतत्पुरुषोऽव्ययीभावो वेति दिक् । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । निरनुबन्धकस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यता समासो भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तत्र तव्यतास्तित्त्वेनान्तस्वरितता । तव्यस्य त्वाद्युदात्तत्वान्मध्योदात्तं पदमिति । समानाधिकरणेन । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्नेत्युक्तम् । स्यादेतत् । इह षष्ठीसमासः प्राप्नोत्येव न । बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षा हीयं षष्ठी । तथा च कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति न्यायेन द्वयोरपि षष्ठ्यन्तयोर्विषमभृतिनान्वये सति पश्चात्प्रातिपदिकार्थमात्रयोः पार्ष्णिकः सम्बन्धो वाच्यः । तथा च तक्षकस्येति सर्पस्येति च परस्परमसमर्थं कथं समस्यताम् । अत एव नीलोत्पलस्य मेरुमहीभृत इत्यादावपि प्रथमान्तयोर्विशेषणसमासे ततः षष्ठीतिन्याय्यं न तु षष्ठ्यन्तयोर्विशेषणसमासः । उक्तरीत्या ऽसामर्थ्यात् । किं च यथा चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहितत्वात्प्रथमा तथेहापि षष्ठ्यन्तयोः समासे ततः प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी । उच्यते । कट एव कर्म भीष्मादयस्तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्तिं लभन्तइति पक्षे इदं बोध्यम् । समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्षज्ञापकः । अत एव विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्युद्घोषोपि सङ्गच्छते । न चैवमपि समासात्षष्ठी न स्यादिति वाच्यम् । पञ्चकपक्षे द्वितीयादेरिवोपपत्तेः । सकलविभक्तिसाधारणेन कर्मधारयेणान्यतरस्य स्फुटमनभिधानात् । एवैव च वैयधिकरण्यस्थले सर्वेषां गतिः । तथाहि । राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इति षष्ठ्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातानियममाशङ्क्योपर्सजनसंज्ञाया अन्वर्थतामाश्रित्य समाहितमाकरे । न च तत्र

त्वदुक्तस्यासामर्थ्यस्योक्तिसम्भवोपि, येन प्रथमान्तमेव समस्येत । तथा च राज्ञः कुमारी कुमार्यै इत्यादय एव विग्रहा इति उपसर्जनसंज्ञाविधायकयोः सूत्रयोः काशिकादौ स्पष्टम् । अनेकमन्यपदार्थइति सूत्रे तत्पुरुषेतुल्यार्थइति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम् । तथा च प्रथमान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्सर्वत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्तयः पञ्चकपक्षवदेवोपपादनीया इति तत्त्वम् । राजपुरुषादौ सङ्ख्याया इवोत्तरपदार्थप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च । प्रयोगार्हे विग्रहे परं समासोत्तरविभक्तिसजातीयायाः प्रयोगात् । पचन्तीति पाचका इतिवत् । वाक्यसंस्कारपक्षेऽलौकिकेपि बहुवचनवत्षष्ठ्यादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति दिक् । यत्तु वृत्तावुदाहृतं शुकस्य माराविकस्य राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । तत्र मारावीत्याहेति माराविकः । तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् । शब्दनक्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः । माराविदस्येति पाठे मारादिशब्दं ददातीति स एवार्थः । एवं पाटलिपुत्रे भवः पाटलिपुत्रकः । इत्थंस्थिते यदीह समासोनिष्टः स्यात्तदेदं समानाधिकरणइत्यस्योदाहरणं सङ्गच्छेत । समास इष्ट इति तु वदता तेनैव नेदमुदाहर्तुं युक्तम् । यत्तु तत्रैव समर्थितम् । षष्ठीसमासे सति पूर्वनिपातानियमः स्यात् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिध्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्याव्यवस्थितत्वेनातिप्रसङ्गे प्राप्ते ऽप्रधानमुपसर्जनं आर्थं चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण द्रव्यगुणादिशब्देषु व्यवस्थेष्यते । तच्च षष्ठीसमासेपि सुवचमिति किन्तन्निषेधेनेति । वस्तुतस्तु गोधेनोः भोज्योष्णस्य कुमारश्रमणायागो गर्भिण्या इत्यादीनीहोदाहार्याणि । पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे वि-

शेषणसमासं बाधित्वा चरितार्थाभ्यां परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्तेः। तथा च विशेषणस्यैवोपसर्जनतया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्ट स्पष्टमेवेत्यवधेयम्॥

क्तेन च पूजायाम्॥ मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। स हि पूजायां वर्तमानाद्विहित इत्येतावन्मात्रेण पूजाग्रहणं तस्योपलक्षणं गृहस्येव काकः। तेन मतिबुद्ध्यर्थाभ्यां क्तस्याप्ययं निषेधः। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। क्तस्यचवर्त्तमानइति षष्ठी। कथन्तर्हि कलहंसराममहितःकृतज्ञानिति भट्टिः। मह पूजायां, रामस्य महित इत्यर्थः। तथा राजपूजित इत्यादि। अत्राहुः। क्तेनचपूजायामित्यादिषु कारकषष्ठ्या एव समासो निषिध्यते। यदा तु कर्त्रादेरेव शेषत्वविवक्षया षष्ठी तदा भवत्येव समासः। स्वरे च विशेषः। कारकषष्ठ्या समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषषष्ठ्या तु समासान्तोदात्तत्वमिति। अनुन्यासकारस्त्वाह। यदा वर्तमाने क्तस्तदा षष्ठी। समासनिषेधश्च। यदा तु भूते क्तस्तदा कर्तरि तृतीया। यथा पूजितो यः सुरासुरैरिति। तस्याः कर्तृकरणेकृताबहुलमिति समासः। न च तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्वर्त्तमाने क्त इह भूते क्तं बाधतइति वाच्यम्। तेनेत्याधिकारे उपज्ञातइति निर्देशेनाबाधज्ञापनात्। न च ज्ञानार्थमात्रविषयकं ज्ञापकम्। उदाहृतप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति॥

अधिकरणवाचिना च॥ क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा। क्तोधिकरणेचेति क्तः। आधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणेचेत्येव सिद्धे वाचिग्रहणं स्पष्टार्थम्। कथं तर्हि किंवृत्तं यद्वृत्तमिति। अत्राहुः। नायमधिकरणे क्तः किन्तु भावे। किमो वृत्तं यस्मिन्निति

व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा । कर्त्तरि क्तः । किमा वृत्तं निष्पन्नमिति च विग्रहः ॥

कर्मणि च ॥ चकार इतिशब्दार्थः । कर्मणीतिशब्दमुच्चार्य विहिता परिशेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते । चित्रङ्गवान्दोहो ऽगोपेन । यद्यनेन कर्मषष्ठीमात्रं न समस्यत इत्यभिमेतं स्यात्तर्हि तृजकाभ्यां निषेधं नारभेत । यत्र हि कर्तरि तृजकौ तत्र कर्मणिषष्ठ्या भाव्यं । शब्दानुशासनमित्यादौ यथा न समासनिषेधस्तथोक्तं पस्पशायाम् ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । कर्तरीत्यकस्यैव विशेषणं न तु तृचोपि । अव्यभिचारात् । अपां स्रष्टा । पुराम्भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । यद्यपि भर्तृशब्दो याजकादिषु पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् । यौगिकस्य तु निषेध एव । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वा ॥ कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः, अत्र न्यासकारः । तृन्नन्तमेतत् । नलोकेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः । त्र्यकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्योपादानाज्ज्ञापकात् । कैयटस्तु शेषषष्ठ्या समास इत्याह । जानिकर्तुःप्रकृतिस्तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति ज्ञापकादनित्योयं प्रतिषेध इति तु बहवः ॥

कर्तरि च ॥ कर्तृषष्ठ्याः अकेन न समासः । भवतः शायिका । पर्यायार्हणेति ण्वुच् । पूर्वत्र द्वन्द्वेन निर्दिष्टोपि तृच् नेहानुवर्त्तते । तद्योगे कर्तुरभिहिततया कर्तृषष्ठ्या असम्भवात् ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्येयं संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् पुष्पाणामिति कर्मणिषष्ठी । जीविकायाम् ।

दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे प्राप्ते जीविकायां कर्तरि-चेति निषेधे प्राप्ते वचनम् । जयादित्यस्तु तृजकाभ्यामिति सूत्रे कर्तरीत्येतदनुवृत्तायाः षष्ठ्या विशेषणं । तृजुत्तरार्थ इत्युक्त्वा कर्तरिचेति सूत्रे कर्तृग्रहणं तृजकयोर्विशेषणतया व्याख्याय नित्यंक्रीडेति सूत्रे अकप्रत्ययमेवोदाजहार । तत्रेदं वक्तव्यम् । प्रथमसूत्रे कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणं युक्तम् । तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठ्याः । एवं च तृजुत्तरार्थ इत्यपि न कल्प्यम् । अकस्यैव चोत्तरत्रानुवृत्तिर्न तु तृचः, असम्भवात् । तथा च सूत्रद्वयस्य व्यत्यासेनार्थ उचित इति । वामनस्तु अके जीविकार्थइति सूत्रे अकइति किम् । रमणीयकर्तेति । जीविकायां तृचं प्रत्युदाजहार । तस्यायमाशयः । मा भूत्क्रीडायां तृच् । लक्षणाभावात् । जीविकायान्तु ण्वुल्तृचाविति ण्वुलि तृजपि सुलभ एवेति । एतन्मते नित्यंक्रीडेत्यत्र तृज्ग्रहणासम्बन्धशङ्कावारणार्थं तृजुत्तरार्थ इत्यादि कुसृष्ट्यादरणमित्याहुः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ कुशब्दा गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुः पापार्थे । कुपुरुषः । नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमव्ययत्वमिष्यते । तथा च वार्त्तिकम्, अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तस्मादयं स्वरादिषु बोद्धव्यः । स एव चेह गृह्यते न तु पृथिवीवृत्तिः । गत्यादिसाहचर्यात् । गतिः । ऊरीकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थं तद्विषयविभागार्थानि तु बहूनि वार्त्तिकानि । तथाहि । दुर्निन्दायाम् । दुःपुरुषः । स्वती पूजायाम् । सुपुरुषः अतिपुरुषः । आङीषदर्थे । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम् । अन्यथा ईषदर्थेचेति कोः कादेशविधानमनुपपन्नं स्यात् । कोष्णं दुष्कृतं । दुरत्रकृच्छ्रार्थे । अनभिधानात्तु भूते खल् न भवति । सुष्टुतम् । सुशब्दोतिशये न तु पूजायाम् । अ-

एवोपसर्गनिबन्धनं षत्वम् । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वाभावः। प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः प्रादयो गतित्वाभावेपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्तइत्यर्थः । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः। अलं कुमार्यै अलंकुमारि ॥ नित्यसमासत्वेपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति रक्षितः । एतेनैकविभक्तिचापूर्वनिपातइति सूत्रे अलंकुमारिरिति भाष्यं पर्यादयोग्लानाद्यर्थइति समास इति कैयटवचनं च व्याख्यातम् । तदेव भाष्यमनित्यतायां ज्ञापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेहानेन समासः । अलमो ऽप्रादित्वात् । प्रादिसमासस्य त्वयं प्रपञ्च इत्याकरः। किन्तु द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वेत्यनेन ज्ञाप्यमानो ऽलंपूर्वस्तत्पुरुषः पृथग्गतिग्रहणात्पर्याप्त्यर्थेनापि भवन्नभिधानानुरोधाच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्वं निर्बाधमेवेत्यवधेयम् । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः। प्रादिग्रहणस्य अगत्यर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षम्प्रति विद्योतते विद्युत् । कथन्तर्हि अधीत्योति । इह हि अधिपरी अनर्थकाविति कर्मप्रवचनीयत्वम् । उच्यते । अध्यापकधूर्तैरितिनिर्देशादनित्यः प्रतिषेधः । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति षत्वाभावेपि समास उदाहृतः । स्वती पूजायामिति वचनाद्वा तत्सिद्धिः ॥

उपपदमतिङ् ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्च समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इह कुम्भ-

अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम्। लडर्थाद्याधिक्येप्यदूर-विप्रकर्षेण तूक्तं लौकिकं वाक्यं बोध्यम्। अतिङ् किम्। मा भवान् भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति। सत्यम्। तन्निवृत्तिरनेन ज्ञाप्यते। तत्फलं त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः। प्रथमान्तन्तु सुप्ग्रहणमिहानुवर्ततएव। अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदकार्यं सिध्यति। सुप्सुपेतीह नानुवर्त्ततइति भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थास्तु मिलितं नानुवर्ततइत्येवंपराः। अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किन्तु समासस्येति। यद्यपीह भाष्ये न स्पृष्टं तथापि अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे भाष्यएव स्पष्टम्। तत्र हि किंवृत्तस्यानाधिकारादकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशंक्यातिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यामिति सिद्धान्तितम्। एवं पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्य तेनाप्यतिङ्ग्रहणं सम्बन्धनीयम्। गतिः समस्यते अतिङन्तश्च समासं स्यादिति। तेन प्रयवतीत्यादौ तिङन्तेन समासो न। अतिङ्ग्रहणाच्च सुपेति तृतीयान्तं निवर्त्तते। तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा समान्यापेक्षज्ञापकभूतेन अतिङ्ग्रहणेन लभ्यते। गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः समासः स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्य इत्यर्थः। पूर्वपदन्तु सुबन्तमेवेत्युक्तम्। गतीनां तावत्। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री। आतश्चोपसर्गइति कः। पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु न भवति। जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तेः। व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमास। स च यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षणीयः। तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधायेत्यादिन्या-

यात्। ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो भवन् टाबेव स्यात् न तु ङीष्। घृशब्दमात्रस्य अजातिवाचित्वात्। ततश्च व्याङ्घ्रीशब्देन समासः। ततो व्याघ्रीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्तत्वा-ज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यात्। सुबुत्पत्तेः प्रागेव जायमानस्तु स-मासो लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति। ततो ङीप्पूर्वपद-स्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि स्युरेव। निर्गत इति रुत्वं स-र्वर्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादि। कारकाणाम्। अश्वैः क्रीता। अल्पैरभ्रैर्लिप्ता। कर्तृकरणेकृताबहुलमिति समासः। स यद्यु-त्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तर्हि पूर्ववट्टाप् स्यात्। ततश्च क्रीता-त्करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न स्यात्। अत इत्य-धिकारात्। वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेत्तर्हि वाक्यावस्थायां स्यात्। पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावचनत्वसम्भवात्। अत इत्यधिका-रो वा व्यवच्छिद्येत। तथा च सा हि तस्य धनक्रीता प्राणे-भ्योपि गरीयसीति भट्टिप्रयोगो न सिध्येत्। सिद्धान्ते तु कर्तृक-रणेकृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्क्व चित्सुबन्तेन समासः, अतो न ङीष्। उपपदानाम्। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्। सुपीति योगविभागात्क इत्यादि। यत्त्वातिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमिति। तन्न। तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणस्य निवृत्त्यापत्त्या बहुविप्ल-वापत्तेः। एतेनातिङ् किम् एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाह-रणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कौमुद्यां कुगतीति सूत्रे उक्तं, अत्र सुप्सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङापि समासः ऊरीकरोतीत्यादि। तदप्यस-त्। तत्र शेषीकृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङ्समासस्तु स-हेति योगविभागबललभ्यो वार्तिकोक्तविशेषविषयच्छान्दसश्चे-ति प्रागेव प्रपञ्चितम्॥

अमैवाव्ययेन॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवा-

व्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते। संपन्नंकारं लवणंकारम्। स्वादुमि णमुल् स्वादुमीत्यत एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणं सम्पन्नलवणशब्दावपि स्वादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरसहितः तस्मिन् वाक्ये सप्तमीनिर्देशबलेन यस्योपपदसंज्ञा तदमैव तुल्याविधानमित्युच्यते। सूत्रे च तुल्यविधानमित्यभ्याह्नियते नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्रारूढः। अमैव च यत्तुल्यविधानं तस्य प्रत्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्तीति अव्ययान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीयः। सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, कालः समयो वेला वा भोक्तुमित्यत्र समासनिवृत्तिः। अमैवेति किम्। अग्रेभोजं अग्रेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतम्। अव्ययेनेति किम्। कुम्भकारः। असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत। न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययविषय एव नियम इति वाच्यम्। तथासत्यमैव नियमापत्तेः। अमन्तेनोपपदस्य यस्समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रेभोजमित्यत्र मा भूत्। अग्रेभुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते। उभयत्र विभाषेयम्। यदमैव तुल्यविधानं तस्य प्राप्ते यथोपदंशस्तृतीयायामिति। यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा व्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलाविति। मूलकोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशम्। उच्चैःकारमाचष्टे। इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्व-

म् । असमासपक्षे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तम् । स्वरादिषु तथा पाठात्कारमित्याद्युदात्तम् । अमेत्येव । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु, पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि वा समस्यन्ते । अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यप् । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलङ्कृत्वा । खलुकृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ अधिकारोयम् । शेषः किम् । उन्मत्तगङ्गम् । प्राक्कडारात्परङ्कार्यमिति पाठे परत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञा मा भूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः । शिष असर्वोपयोगे । कर्मणि घञ् । येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञा नोक्ता स बहुव्रीहिरित्यर्थः । एकसंज्ञाधिकारे तु त्रिकतः शेषो ग्राह्यः । तथाहि । सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य शृङ्गिग्राहिकया समासो नोक्तः स शेषः । प्रथमेति यावत् । ततश्च प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानां भवति । कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषणइति ज्ञापकात्सिद्ध इति ॥

इति श्री शब्दकौस्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममान्हिकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयतइति स्थिते त्रिकतः शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति फलितं त्रिकतः शेषो हि प्रथमा तदन्यपदार्थश्च कर्मादिरिति । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या

समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकरणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं सुस्थमित्युक्तम् । ऊढरथोनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः । अनेकोक्तेर्बहूनामपि, चित्राजरतीगुः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । इह प्रथमो न पुंवत् । उत्तरपदत्वाभावात् । द्वितीयोपि न । अपूर्वपदत्वात् । उत्तरपदे नित्यसमासस्य तु नायं विषय इत्युक्तम् । एतच्च केषांचिन्मतम् । परमार्थस्तु भाष्यभाष्यादिपर्यालोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्रेति ओजःसहोम्भ इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति विग्रहेप्येवमेव । अदृष्टसदृशप्रजामिति तु कर्मधारयोत्तरपदो द्वयोरेव बहुव्रीहिः । अपि च परमस्वधर्मः । स्वशब्दस्य निरपेक्षपूर्वपदत्वाभावात्ततो धर्मशब्दः परो न तु केवलादिति नानिच् । कर्मधारयपूर्वपदे तु भवत्येवेति वक्ष्यते । किञ्च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ अयं श्लोकः समर्थसूत्रे भाष्ये पठितः । सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा यस्येति चतुर्णां बहुव्रीहौ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम् । यद्वा जटावन्तो जटाः । अर्शआद्यच् जटाः कृता जटा इति वा तत्करोतीति ण्यन्तादेरच् । एवं सुष्ठु नतं अजिनं वास आच्छादनं यस्य तेन समन्तानि शितीनि रन्ध्राणि यस्येति विग्रहः । द्वयोर्वृत्तौ हि केशवासो रन्ध्रेभ्यः पूर्वं उदात्तः स्यात् । इष्यते तु सुसमन्तयोः प्रकृतिस्वर इति भावः । एवं नीलो-

ज्ज्वलवपुः । इहापि नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः । न च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणमिति वाच्यम् । प्रथमानिर्दिष्टत्वं विनापि एकविभक्तीत्यनेन तत्सिद्धेः । प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तियोगेपि वर्तिपदयोर्नित्यं प्रथमान्तत्वात् । न चैवं राजकुमारीं पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन विग्रहाभ्युपगमात् । अन्यग्रहणं किम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् । ग्राहवती नदी । इह हि तत्र मा स्नासीदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम्, यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्यम् । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा चित्रगुरिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तेनेह न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य पञ्च भुक्तवन्तोस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात् । अव्ययानां वाच्यः ॥ उच्चैर्मुखः । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्व्यधिकरण्याद्वचनमित्याहुः । त्रिकतः शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेहापि सत्वाच्छक्यमकर्तुमिदं वचनम् । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिया यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ कृते अवान्तरद्वंद्वोभ्युपगतः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नञोस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमा-

नपुत्रः अपुत्रः । अस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानमसुबन्तत्वात् ॥ अव्ययत्वात्सिद्धम् । तथाहि । विभक्तिप्रतिरूपकत्वान्निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । इह द्वौ द्रोणौ अर्द्धद्रोणश्च अर्द्धतृतीया द्रोणा इति व्यवह्रियते तत्र अर्द्धतृतीयो येषामिति बहुव्रीहिः । उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोरर्द्धद्रोणे च लक्षणया वर्त्ततइति सामानाधिकरण्यम् ॥

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये वर्त्तन्ते तउपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । सामीप्यप्राधान्ये त्वव्ययीभाव इत्युक्तम् । उपविंशाः । बहुव्रीहौ संख्येयइति डच् । तिविंशतेर्डिति । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । वार्थेयं समासः । ततश्च वैकल्पिकौ द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दादुपतिष्ठन्ते । अत एव बहुवचनम् । उक्तं च सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति । कार्यान्वये हि विकल्पो न त्वेतच्छब्दजन्यबोधविषयत्वेपीति भावः । त्रित्रिचतुराः । चतुरोच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यच् । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । अत्र वृत्तौ द्विशब्देन दशत्वाव्याप्तिगता द्वित्वसंख्योच्यते । ननु द्वित्रा इत्यत्र वार्थः । द्विदशा इत्यत्र सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वेणैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूर्वयोगः अमत्वर्थार्थं चेदमिति वाच्यम् । प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्स्वीकारात् । सत्यम् । अन्यपदार्थप्राधान्ये पूर्वयोगः । इह तु वार्थसुजर्थौ न प्रधानम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं द-

क्षिणपूर्वा । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति भाष्यम् ॥ अत एव ठक्छसोश्चेति वार्तिकस्योक्तिसम्भवः । यद्यपि तत्र शसा साहचर्याद्भवतष्ठगेव गृह्यतइति नकोपधाया इति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम् । युक्तं चैतत् । गन्त्र्या चरति धावन्त्या चरतीति प्राग्वहतीये ठकि गान्त्रिको धावन्तिक इति यथा स्याद्गान्तृको धावत्को मा भूदिति । तथापि भाष्यं दृष्ट्वा वार्तिककृतोऽप्रवृत्तेः । अत एव हि एकतद्धितेचेति सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवो लभ्यतइति दिक् । भवन्मयः । सर्वकाम्यति । सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादिवृत्तौ पूर्वभागतया प्रविष्टस्यैवायं पुंवद्भावः । नत्वन्यस्या भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । न चान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धमिति चेन्न । अप्रथमार्थे तदित्युक्तत्वात् । वैयधिकरण्याच्च विभाषादिक्समासइत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम् । तेन या पूर्वा सोत्तरा यस्य मुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वायेत्यत्र न विकल्पः । कबभावार्थं च । तथा हि । शेषाद्विभाषेत्यत्र तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन एकः शेष उपयुक्तादन्यः अपरः शेषाधिकारः । तेनोत्तरपूर्वादौ न कप् । इह शेषग्रहणाननुवृत्तेः । द्वितीयशेषग्रहणात्तु प्रियपथः प्रियधुर इत्यादौ न कप् । यत्तु तत्रतेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं शेषाधिकार एव गृह्यते न तूपयुक्तादन्य इति । तत्तु तत्रत्यभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम् । नामग्रहणं रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषयइदं युद्धमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बहुव्रीहिः । इतिकरणाल्लौकिकविवक्षातात्पर्यकात् ग्रहणप्रहरणकर्मव्यतिहारयुद्धानि लभ्यन्ते । गृह्यतेस्मिन्निति ग्रहणं के-

शादिप्रहरणं दण्डादिकर्मव्यतिहारः। परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। मुष्टीमुष्टि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि। इच्कर्मव्यतिहारइतीच्समासान्तः। तदन्तमव्ययं तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठेन अव्ययीभावत्वात्। अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घः। अत एव मुष्टामुष्टीति मामादिकम्। न च सूत्रे इदंशब्दात् प्राक् आकारः प्रश्लिष्यतामिति वाच्यम्। भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात्। अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूत्रितम्। गुणोस्त्यस्येति गुणी नामीति व्याख्याय मुष्टामुष्टीत्युदाहृतं तदपाणिनीयम्। सरूपग्रहणं किम्। हलैश्च मुसलैश्च युद्धम्। इदमपि सूत्रे वैयधिकरण्यार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेषबाधनार्थं च। कबभावार्थं चेति तु भाष्येभ्युच्चयमात्रम्। शेषग्रहणस्य प्रागनुक्तपरतायाः पञ्चमे स्पष्टत्वात्॥

तेन सहेति तुल्ययोगे॥ सहेत्येतत्तुल्ययोगे वर्तमानं तृतीयान्तेन सह वा समस्यते स बहुव्रीहिः। सपुत्र आगतः। सह पुत्रः। वोपसर्जनस्येति सभावः। नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थः। सत्यम्। व्यधिकरणयोः प्रथमार्थे च यथा स्यात्। कप् च मा भूदित्येवमर्थं वचनम्। तुल्ययोगेति किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानतावाची सहशब्दः दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्। ज्ञापकात्। यदयं विभाषासाकांक्षे विभाषासपूर्वस्येत्यादिनिर्दिशात्। तेन सकर्मकः सलोमक इत्यादि सिद्धम्॥

चार्थे द्वन्द्वः॥ प्रागनुक्तसमासमनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धि-

म्यन्वयः समुच्चयः । यथा अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मद इति, अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः । गम्यमानत्वात्तु चशब्दस्याप्रयोगः । यदा तु एकस्य प्राधान्यमितरस्यानुषाङ्गिकता तदान्वाचयः । यथा भिक्षामट गां चानयेति । अत्र हि अदर्शनाद्गामनानयन्नपि भिक्षामटत्येव । अनटंस्तु भिक्षां न । गामानयति तथा अटन्नपि नान्विष्य गामानयति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्र समुच्चयान्वाचययोर्न समासः । असामर्थ्यात् । एकार्थीभावे हि सति पुष्पवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ मिलितावेव अन्वियातां न तु प्रत्येकम् । धवखदिरौ । वाग्दृषदम् । शेषः किम् । नीलोत्पलम् । इह हि एकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयात् द्वन्द्वः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पटुश्चासौ खञ्जश्चेत्यादावपि द्वन्द्वे सति द्वन्द्वेघीत्यादिनियमापत्तेः । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदानियमः सिद्ध्यति । परं कार्यमिति पाठे चेदम् । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव । यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च । न ह्यत्राभेदान्वयो विवक्षितः । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेधस्तथाप्यनित्यः स इति त्यदाद्येकशेषसूत्रएवोपपादितम् । अनेकं किम् । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । न ह्यत्र द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वः कर्तुं शक्यः । होतृपोत्रोरप्यानङापत्तेः । वाक्त्वक्स्रग्दृषदमित्यादौ त्वगादेरपि टजापत्तेश्च । न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसंख्यानात्तथापि तदापत्तिः । सकृत्समुदाये प्रवृत्तस्य द्वन्द्वस्य एकाङ्गद्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्तेः । उप-

संख्यानस्यान्यत्रोपक्षयात्। न चैवं वाक्त्वचस्रग्दृषद् होतापोता-
नेष्टोद्गातार इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम्। द्वयोर्द्वयोरेव सह-
विवक्षया द्वन्द्वे समुदाययोः पुनः सहविवक्षायां तदुपपत्तेः। पूर्व-
त्राप्यनेकग्रहणफलं दत्तमेव। तस्माद्यथायथं समासान्तपुंव-
द्भावस्वरानङां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्चानेकग्रहणफलं स्थितम्। अने-
कस्य चार्थे वृत्तिस्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तौ मिलितस्यैव। पक्षा-
न्तरे तु प्रत्येकम्। तदेतदुच्यते। युगपदाधिकरणवचने द्वन्द्व
इति। अधिकरणं वार्तिपदार्थः। तस्य युगपद्वचन इत्यर्थः।
अत एव आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेत्यत्र सहविवक्षायां तेनैव
बहुष्विति लुकि अङ्गवङ्गकालिङ्गा इति सिध्यतीति लुक्प्रकरणे
भाष्यएव स्पष्टम्। यत्त्विह सूत्रे सेयं युगपदाधिकरणवच-
नता दुःखा च दुरुपपादा चेति भाष्यउक्तम्। तस्यायमाश-
यः। अस्तु जहत्स्वार्थता तथापि धवौ च खदिरौ चेत्या-
दिविग्रहो ऽसङ्गतः प्राक्रियादशायामपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचन-
स्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषादेरपि प्रथमयैव रा-
जा चासौ पुरुषश्चेत्यादिविग्रहापत्तिः। तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्या-
दीनां निर्विषयतापत्तिश्च। स्यादेतत्। भूतपूर्वगत्या त-
न्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत् अलुक्समासे तु षष्ठ्या आ-
क्रोशइत्याद्यनुवादसामर्थ्यादेव निमित्तापायन्यायो नाश्रयिष्य-
ते। मैवम्। ज्ञापकस्य सामान्यविषयतायां लाघवेन द्वन्द्वा-
वयवेष्वपि द्विवचनाद्यलाभात् निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वा-
च्च। न चैवं तद्राजलुगसिद्धिः। तेनैवेति सौत्रमंशं बहु-
वचने परइति व्याख्यां च प्रत्याख्याय बहुषु वर्तमानस्येत्यर्थ-
स्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् सि-
ध्यति। सम्प्रति प्रतीयमानं यद्बहुत्वं तदाश्रयस्य तद्राजेन

प्रागभिधानात् भूतपूर्वगतेश्च त्वयापि वाच्यत्वात्। न हि ताद्धितवृत्तौ एकशेषवृत्तौ च तद्राजोर्थवान्। तद्राजात्तद्राजद्वन्द्वे तु वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते। एवं स्थिते द्वन्द्वैकशेषयोरलौकिकवाक्येपि द्विवचनादि दुर्लभम्। लौकिके विग्रहे तु दूरापास्तं तदिति दुःखेत्यनेनोक्तम्। एतेन राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विगृह्णन्तो मीमांसकाः परास्ता इति दिक्। इह एकाविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिषु संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्टस्तस्मात् द्वन्द्व एवायम्। स च समाहारे। नेतरेतरयोगे। अनभिधानात्। पुंस्त्वन्तु लोकात्। यदा त्वेकाधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादिसमासः क्रियते तदा समासान्तोदात्तत्वमपीष्यतइति पाञ्चमिकभाष्ये बहुव्रीहौसंख्येयेडजित्यत्र स्थितम्॥

उपसर्जनं पूर्वम्॥ समासे उपसर्जनं पूर्वं प्रयोज्यम्। कृष्णश्रितः॥

राजदन्तादिषु परम्॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। वनम्पुरगेत्यादिना णत्वम्। इहैव गणे निपातनादलुक्। एवञ्चालुगिव णत्वमप्यस्तु। तथा च तत्र सूत्रे अग्रेग्रहणं शक्यमकर्तुम्। आकृतिगणोयम्। धर्मादिष्वनियम इष्यते। अर्थधर्मौ धर्मार्थावित्यादि। गणमध्यएव जम्पतीदम्पतीजायापतीति पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते॥

द्वन्द्वे घि॥ द्वन्द्वे घ्यन्तं प्राक् स्यात्। हरिहरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोनियमः शेषे॥ हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। हरश्च हरिगुरू चेति विग्रहे तु हरस्य पूर्वनिपातः। अल्पाच्तरत्वात्॥

अजाद्यदन्तम् ॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ इन्द्राग्नी ॥

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपातनात्स्वार्थे तरप् कुत्वचुत्वयोरभावश्च । द्वन्द्वे अल्पाच् पूर्वं स्यात् । धवखदिरौ । कथं तर्हि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वाभ्यामल्पाच्तरं विप्रतिषेधेन ॥ वागग्नी वागिन्द्रौ । एवमग्रेपि । कथं तर्हि अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति । अधीत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे भविष्यति । यद्वा । अनित्यमिदं प्रकरणम् । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्घ इत्यादिनिर्देशात् । तेन ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्, लोचनाधरकृताहृतरागेत्यादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्यः ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ कुशकाशम् । अभ्यर्हितञ्च ॥ मातापितरौ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञिति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यतइति चतुर्थे भाष्यम् । वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पीयस्याः ॥ एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वाविषयकम् । द्वित्राः । द्वाविंशतिः । द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं तदेदं बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । कथं तर्हि तः

परो यस्मात्स तपर इति, कथं च जहत्स्वार्थेति । इह हि जहत् स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोर्थो यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यात् । सत्यम् । सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तत्वं बोध्यम् । मिथोनयोः समासे तु संख्यापूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतदर्थमेव हि संख्यासर्वनाम्नोरिति नोक्तम् । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः । वा प्रियस्य पूर्वत्वम् ॥ गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादेः परा सप्तमीष्टा ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः । आकृतिगणोयम् ॥

निष्ठा ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादिति ज्ञापकात् । सारङ्गो जग्धोनया सारङ्गजग्धी । क्तादल्पाख्यायामित्यनुवर्तमाने अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष्। मासजाता । सुखजाता । कथं तर्हि कृतकटः । पीतोदकः । गड्वादेरितिवत्प्राप्तबाधमात्रे तात्पर्यमिति वृत्तिकारः । कथं चारुस्मितमिति । नपुंसके भावे क्त इत्यस्य न पूर्वनिपातः । निष्ठाशब्दोपादानेन विहितस्यैवेह ग्रहणादित्याहुः ॥

वाहिताग्न्यादिषु ॥ एषु निष्ठान्तं वा पूर्वं स्यात्। आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्ये॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः। इहापि प्राप्तबाधमात्रं बोध्यम् । विवृतासिः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । कडार, गडुल, काण, खञ्ज, कुण्ड, खोड, खलति, गौर, वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर, । कर्मधारये किम् । कडारपुरुषको ग्रामः ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

अनभिहिते ॥ अधिकारोयम् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति वक्तव्यम् ॥ तेन तिङाद्युक्ते कर्मणि द्वितीया न । तिङ्, सेव्यते हरिः । कृत्, कृतः कटः । तद्धितं, शतेन क्रीतः शत्यः शतिकः । शताच्चठन्यतावशते । समासः, प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । परिगणनं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारम् । इह विशेष्यात्कटादुत्पन्नया द्वितीयया गतार्थत्वाद्विशेषणात् द्वितीया न स्यात् । परिगणनसामर्थ्यात्तु भवति । स्यादेतत् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति पक्षे सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अरुणैकहायनीन्यायेन हि पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः । अत एव हि सकुल्लवावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयुक्तो यण् सिध्यति । पूरणगुणेत्यत्र समानाधिकरणग्रहणाज्ज्ञापकात् । अभेदान्वयस्थले विशेष्यविभक्तिर्विशेषणादपि भवतीति पक्षेप्येवम् । सकुल्लवाविति तु कारकेणाभेदेनान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानपायात्समाधेयम् । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । किञ्चानभिहिताधिकारेणापि नार्थः । नहि कटः कृत इत्यादावतिव्याप्तिः । क्तप्रत्ययेनैव कर्मत्वस्योक्तत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बहुपटुरित्यादौ बहुचोक्तार्थत्वान्न कल्पबादयः । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते । निरवकाशत्वात् । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्येप्यस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे । तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु । न च ततोपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्गः ।

अशेषत्वात् । उच्यते । परिगणनं तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । सूत्रं तु कर्तव्यं कट इत्यादिसिद्ध्यर्थे । इह हि प्रथमां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी स्यात् । न च कृत्येनोक्तार्थत्वान्नेह षष्ठीति वाच्यम् । संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । कर्मणि यदेकत्वं तत्र कृद्योगे षष्ठ्येकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मैकत्वादेः कृत्येनानुक्तत्वाद् दुर्वारा षष्ठी । कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मास्तु सूत्रमिति स्थितम् । आरब्धे तु सूत्रे पर्युदासोयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासापत्तेः । वाक्यभेदापत्तेश्च । प्रासादआस्तइत्यत्र सादिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्च सदेः परेण घञा अभिहितमिति सप्तमीनिषेधापत्तेश्च । पर्युदासे तु आसिक्रियानिरूपितमधिकरणशक्तिमनभिहितामाश्रित्य सप्तमीविधिः प्रवर्त्तते । आसने आस्ते शयने शेते इत्यादौ तु लटः प्रकृतिभ्यां क्रियोपस्थितौ तद्योग्यम् अनुद्भूतशक्तिकं वस्तुमात्रं कृता उच्यते । तस्य च वर्त्तमानैककर्तृकतिङ्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सप्तमीति दिक् । स्यादेतत् । यद्ययं पर्युदासस्तर्हि पक्त्वौदनो भुज्यतइति न सिद्ध्येत् । भुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्योदने क्त्वाप्रत्ययेनानाभिधानमाश्रित्य द्वितीयापत्तेः । भावे हि क्त्वेति वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधः सुवचः । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तारः । अत्रोच्यते । प्रधाननिरूपितशक्त्याभिधाने प्रथमैव । अभिहिते नेति प्रसज्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते शयने शेतइत्यत्र तु न प्रधानशक्तेरभिधानं येन प्रथमा स्यात् । एतच्च स्वादुमिणमुलिति सूत्रे कैयटादौ स्पष्टम् । हरिरप्याह । प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानम-

नुरुध्यते ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयतइति ॥ यतइति । पर्युदासेप्यनभिहितां प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधिः प्रवर्त्तते । एतेनपक्वं भुङ्क्ते दत्तं गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेपि समर्थितं भवति । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यतइत्यादौ ओदनस्य पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोन्वयबोधः । किन्त्वन्यतरेण शाब्दः, अपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीययोर्व्यवस्थैव । पक्त्वा भुज्यते ओदनः । अर्थादोदनमेव पक्त्वेति । न हीष्टकाः पक्त्वेत्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरित्यागोनुपस्थितकल्पना च न्याय्या । ओदनं पक्त्वेति प्रयोगे तु भुज्यतइत्यत्रार्थे ओदनस्य कर्मता । अत एव घटं कर्तुं शक्यतइत्यपि भवत्येवेति पस्पशायां कैयटः । तस्मात्पर्युदासे एकवाक्यत्वं समाससौष्ठवं चेत्येव । गुणरूपन्तु पक्षद्वयेपि तुल्यमिति स्थितम् । एतेन विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति व्याख्यातम् । साम्प्रतमिति निपातेनाभिहितत्वात् । युक्तमिति हि तदर्थः । परिगणनं तु प्रत्याख्यातमेव । इह हरदत्तेन भाट्टमते कारकाविशिष्टा संख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्तं तत्तु कर्त्रधिकरणस्थयथाश्रुतभाष्यस्वरसमनुसृत्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन संख्यया च करणत्वादिशक्तयो विशेष्याः । अत एवैकशक्तिक्रोडीकृतानेकविधिस्तत्रतत्र स्वीकृत इति दिक् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्त्तन्ते । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । पूर्वाचार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादिसूत्रेणैकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोपि प्रकृतानर्थानपेक्ष्य प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षाः साधवः । उक्तं च । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति . व्या-

ख्यातं चेदं प्रथमे॥ इह च तिङामिति स्वरसात्सुप्स्वपि कर्मा-
द्येव वाच्यं न तु कर्मत्वम्। न च तिङ्ष्वपि कर्मत्वमेवार्थ इति
वाच्यम्। तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेपि तथात्वापत्तौ घटः कृत इ-
त्यादावभेदान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गात्। तथा च लः कर्मणि,
कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसोपि सङ्गच्छते।
घटमित्यत्र च घटः कर्मेत्यभेदान्वये आनयनादौ कर्मत्वेन संस-
र्गेण विशेषणत्वम्। तथा च प्रकारतया संसर्गविधया वेति द्विधा
कर्मत्वादिभानमित्येकः पक्षः। शक्तिः कारकमिति भाष्यस्व-
रसात्सैव वाच्येत्यपरः। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधा-
र आधेयं वा द्वितीयार्थः। ओदनं पचतीत्यत्र हि ओदनरूपो
य आधारस्तद्विशिष्टा विक्लित्तिर्भासते वैशिष्ट्यं त्वाधेयता ओ-
दनाधेया वा विक्लित्तिरर्थः। आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं
प्रति विशेष्यत्वात्। आधेयत्वमेव च संसर्ग इति पक्षान्तरम्।
आकृत्यधिकरणन्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थे इति चापरम्।
संसर्गा एवैते। तात्पर्यग्राहिका एव परं विभक्तय इति मता-
न्तरम्। सर्वेप्यमी पक्षा हेलाराजीयादौ तत्रतत्र स्थिता भा-
ष्यादिसम्मताश्चेति दिक्। ओदनं पचतीत्यादौ, उभसर्वत-
सोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्य-
त्रापि दृश्यते॥ अस्यार्थः। उभयशब्दसर्वशब्दयोस्तासिलन्त-
योः प्रयोगे द्वितीया कार्या। उभशब्देन ह्युभयशब्दो लक्ष्य-
ते अन्यथा तसिलसम्भवात्। उभशब्दो हि द्विवचनटाब्विषय
इत्युक्तम्। धिगित्यत्र सप्तम्या लुक्। प्रकृतिवदनुकरणमि-
त्यतिदेशात्। न त्वाविभक्तिकः। गवित्ययमाहेत्यत्र यथा
पदान्तत्वाभावाल्लोपः शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह जश्त्वाप्र-
वृत्तिप्रसङ्गात्। न चायं गान्तएवेति वाच्यम्। क्रस्य च दइत्य-

स्याप्रवृत्तौ धकिदित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । आम्रेडितान्तेष्विति । कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोधो लोकम् । कथं तर्हि, उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः । उच्यते । उपरिबुद्धीनां उत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं चाम्रेडितान्तत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा । प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्यइति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम् । तेन वीप्साद्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः । ततोन्यत्रापीत्युक्तम्, तान्परिगणयति वृत्तिकारः, अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपीति । अभितः कृष्णम् । उभयत इत्यर्थः । परितः कृष्णम् । सर्वत इत्यर्थः । पर्यभिभ्याञ्चेति तासिल् । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभितःशब्दोस्ति सोपीह गृह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । ग्रामं समया निकषा वा । हाशब्दः शोकवृत्तिः । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतइत्यर्थः । षष्ठ्यपवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमैव । हा तातेति यथा । एतेन धिङ्मूर्खेति प्रयोगो व्याख्यातः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीयः । एवमन्येपि वृत्तिग्रहणात्साधनीयाः । तद्यथा, चैत्रं यावच्छीतमिति । परमपुरुषाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम्, ऋते द्वितीयाचेति, चकारात्पञ्चमी । सा चास्मच्छास्त्रे अन्यारादित्यनेन विधास्यते ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च छन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमाप-

द्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयतइति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिः प्रक्षेपे । अस्मिन्नेव च प्रयोगे यवागूशब्दात्तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्ध-त्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः । यवाग्वाख्यं हविरग्नौ देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अ-ग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि वर्तते । अग्निहोत्रं प्रज्वलित-मिति दर्शनात् । हूयतेस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिश्च प्रीण-ने । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा यवाग्वाग्निं प्रीणयती-त्यर्थः । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यमग्निहोत्रं हवि-र्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थ इति । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहो-त्रशब्दः कर्मनामधेयं तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमिति न्यायात् । दृश्य-ते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यादि । एवं स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन करणकोटिनिक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयायां प्राप्ता-यां पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तत्तु सूत्रसन्दर्भविरुद्धम् । कर्म-णीति ह्यनुवर्तते ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्दः सप्तम्यन्तस्य मध्यइत्येतस्यार्थे वर्तते । अन्तरेण-शब्दस्तु तत्र च विनार्थे च । अन्तरा त्वां मां च हरिः । मृणा-लसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथावधिभूताभ्यां युष्मदस्मदर्थाभ्यां चामरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि सह । तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात् । मैवम् । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । तस्माद्विशेषणादियं षष्ठ्यपवादभूता द्वितीया न तु विशेष्यादपीति स्थितम् । अथ टाबन्तेनान्तरा-

शब्देन तृतीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च योगे कुतो नेति चेत् । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात् परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा, गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोरन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह । अन्तरा त्वां मां च कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्न द्वितीया । अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासमास्ते । यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामित्युक्तेस्तथापि सकर्मकार्थं गुणद्रव्याभ्यां योगार्थं चेदम् । मासमधीते । मासं कल्याणी । मासं गुडधानाः । क्रोशमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति षष्ठी ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वा नुवाकोधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं कालः । इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मणोर्मध्येयं देशः । कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवति । अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोर्थः । हरिं प्रति पर्यनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ कर्मप्रवच-

नीययुक्ते इत्यनुवर्तते । यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ स्तः । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीययुक्ते तत्र सप्तमी स्यात् । उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी । तथाहि । ईश्वर इत्युच्यते येन तदीश्वरवचनं ऐश्वर्यम् । अथ वेश्वरशब्दो भावप्रधानः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते ततः स्वादित्यर्थः । पर्यायेण चेयं विभक्तिः शेषविषये कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात् विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विष्ठस्यापि सम्बन्धस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात्तु प्रथमैव । अधिरामे भूः । सप्तमीशौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अषडक्षेत्यादिना खः । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वव्ययीभावः । अधिरामम् । स्वाद्विभक्तौ अधिभुवि रामः । इह सूत्रे यस्यचेश्वरवचनमित्यंशः प्रत्याख्यातो भाष्ये । तथाहि । स्वामिन्याधारे भूः स्थिता तस्यां च स्वामी तत्र यदा यदाधिकरणत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्र सप्तमी भविष्यति । एवं चाधिरीश्वरइति संज्ञासूत्रमपि न कर्तव्यम् । न चा गत्युपसर्गत्वबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्य अधेः क्रियायोगाभावेनैव तदप्राप्तेः । उत्तरार्थमिति चेत्तर्हि योगविभागो न कार्यः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अपविष्णोः परिविष्णोः संसारः । अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेन लक्षणादिषु न भवति । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । आङ्मर्यादावचने । आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। इह सूत्रे अनेनैव यस्मादिति पञ्चमी ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां सत्याम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। गत्यर्थेति किम्। ओदनं पचति। कर्मणीति किम्। अश्वेन व्रजति। चेष्टायां किम्। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किम्। पन्थानं गच्छति। आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आस्थितः। सम्प्राप्तः। गन्त्रा अधिष्ठित इत्यर्थः। तेन यदा उत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी। उत्पथेन पथे गच्छति। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। प्रतीयते ह्यत्र गतिः। न त्वसौ नयतेरर्थः। प्रापणवाचित्वात्। एवं स्त्रियं गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी। असम्प्राप्तप्रेप्साभावात्। अनध्वनीति ह्यपनीय असम्प्राप्त इति पूर्यते। द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि यथा स्यात्। तेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अन्यथा चतुर्थीत्येव ब्रूयादिति वदन् वृत्तिकारो ग्रामं गन्तेति तृजन्तयोगे उदाजहार। इदन्तु भाष्यविरुद्धम्। तथाहि। सन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धं सन्दर्शनादीनां गमनस्य च भेदाविवक्षायां तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं भाष्ये। एवं हि वदता कृद्योगे षष्ठ्येवेष्यते। अत एवाकेनोरिति सूत्रे ग्रामं गामीत्युदाहृतं भाष्ये ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ स्पष्टम्। विप्राय गां ददाति। तादर्थ्ये उपसंख्यानम् ॥ यूपायदारु। इह दारुशब्दाद्धेताविति तृतीया तु न भवति। षष्ठीविषये हि सा। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमै-

व । ननूपसंख्यानस्यावश्यकत्वे सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचतइत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् । क्लृपिसम्पद्यमाने च ॥ विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः । स हि सम्पद्यते प्रादुर्भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां चतुर्थी अभेदविवक्षायान्तु प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पतइति केचित् । अन्ये स्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । जनिकर्तुरित्यपादानत्वविवक्षायान्तु पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पतेइति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिनां शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः । वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञाप्यते । ब्राह्मणाय हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ उपपदं कृत्रिमन्तच्च क्रियार्थक्रियारूपं तुमुन्ण्वुलोरेव सम्भवतीति विशेषणमहिम्ना । विशेष्यन्तुमुन् ण्वुलन्तमेव लभ्यते । अप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुमित्यर्थः । स्थानिशब्दो ऽप्रयुज्यमानपरतया वैयाकरणगृहे प्रसिद्धः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ भाववचनाश्चेति सूत्रेण ये विहितास्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । पाकाय पचनाय भक्तये । भाववचनेनैव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थी न स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । प्रधानभूतक्रियासम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । नमस्करोति देवान् । कथन्तर्हि नमश्चकार देवेभ्य इति, रावणाय नमस्कुर्या इति च भट्टिः । अत्र माधवः।साक्षात्प्रभृतिषु पाठाद्वैकल्पिकं नमःशब्दस्य गतित्वम् । तत्र गतिसंज्ञापक्षे उपसर्गवद् द्योतकतया कृञ एव

प्रणतिरर्थः । तत्कर्मणि द्वितीया नमस्यति देवानितिवत् । अगतित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्ट इति देवादावकर्मणि नमःस्वस्तीति चतुर्थ्येवेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेपि नमसो गतिसंज्ञाभावान्नमस्पुरसोर्गत्योरिति सत्वं न स्यात् । तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थः । तस्मात्क्रियार्थोपपदस्यचेति चतुर्थी बोध्या । देवान् प्रसादयितुमित्यर्थात् । वर्धमानस्तु, श्राद्धाय निगल्भत इतिवत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीत्याह । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । कथन्तर्हि प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति माघः । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्यैवालमो ग्रहणं न तु अलं रोदनेनेत्यादौ वारणार्थस्यापीतिव्याख्यानान्तरं भाष्ये स्थितम् । एवञ्च व्याख्याभेदात्प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः । अत एव सूत्रकारो द्वेधा निरादिक्षत् । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः, सएषांग्रामणीरिति च । तथाच भट्टिः । नाप्रोथीदस्य कश्च न पुप्रोथास्मै न कश्चनेति । प्रोथृ पर्याप्तावित्यस्य रूपम् । अलं रोदनेनेत्यत्र तु करणे तृतीया । रोदनेन न किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्तिजाल्मायास्तीति । तत्त्वकथने कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः । स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः । उभयप्रसङ्गे परत्वात् पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ प्राणिवर्जे मन्यतेः

कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । मन्यातिग्रहणं किम् । न त्वां तृणं चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वां तृणं मन्वे । मनु अवबोधने । तनादेरुः । न च मन्येति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहितइत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म सम्भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः । तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कारः, कुत्सेति यावत् । अधर्मानृतादिवन्नञः प्रतिपक्षवाचित्वात् । स च द्वेधा । उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात् । यथा तृणाय मत्वेति । तृणमिव मत्वेत्यर्थः । क्वचित्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीतेः । यथा न त्वां तृणं मन्येइति । तृणतुल्यमपि त्वां न मन्यइत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । अत्रात्यन्तमनादरः पूर्वत्र त्वनादरमात्रम् । उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम् । वार्त्तिककारस्त्वाह । प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी ततोपि यदि कुत्सा न तु साम्यमात्रं तदा चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधयुक्तायामेव कुत्सायां चतुर्थीविधानात् प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु सः । तथा चापि शलिरपि मन्यकर्मण्यनादरउपमाने विभाषा,प्राणिष्वित्यसूत्रयत् । अप्राणिष्वित्यपनीय अनावादिष्विति पाठ्यमिति भाष्यम् । नौकाकान्नशुकशृगालाः नावादयः । तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्यइत्यत्राप्राणित्वेपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेपि चतुर्थी भवत्येवेति दिक् । अनादरेति कर्मणो विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति । तेन तृणादेरेव चतुर्थी न तु युष्मदः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥